

Д. І. Мишко

**УКРАЇНСЬКО-
РОСІЙСЬКІ
ЗВ'ЯЗКИ**

В XIV - XVI СТ.

**ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ-1959**

Д. І. МИШКО

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ
ЗВ'ЯЗКИ
В XIV—XVI ст.

▷

*Друкується за постановою вченої ради Інституту
історії Академії наук Української РСР*

Відповідальний редактор
доктор історичних наук
О. К. Касименко

Мышко Дмитрий Иванович

Украинско-русские связи в XIV—XVI вв.
(На украинском языке)

Редактор видавництва В. М. Гончарова

Технічний редактор І. Д. Мільохін.

Коректор Л. М. Курбацова

**БФ 20371. Зам. № 1451. Вид. № 402. Тираж 2000. Формат паперу 84×108¹/₃₂.
Фіз. друкарськ. аркушів 5,5. Обл.-видавн. аркушів 10,15. Умовн. друк. арку-
шів 9,02. Підписано до друку 15/Х 1959.**

Ціна 4 крб.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Репіна, 2.

ВСТУП

Багатовікові економічні, політичні і культурні зв'язки між братніми російським, українським і білоруським народами зародилися ще на світанку формування цих народів. Вони неухильно розвивались і зміцнювались протягом всього наступного періоду. Основи цих зв'язків закладені ще в часи Київської Русі. Древньоруська народність була єдиним коренем, на якому появились, вирости і зміцніли братні народи¹.

Російський, український і білоруський народи використали великі досягнення древньоруської народності в галузі економічного, політичного і культурного життя для свого дальшого розвитку. В тяжкі роки татарського іґа, феодалної роздробленості і боротьби проти литовських, польських, німецьких та інших іноземних загарбників російський, український і білоруський народи зберегли і пронесли через віки почуття єдності, спорідненості, братерства.

Економічні, політичні і культурні зв'язки, що підтримувалися між братніми російським і українським народами в XIV—XVI ст., ще мало досліджені і недостатньо висвітлені на сторінках історичної літератури. Буржуазні історики в своїх класових інтересах всіляко намагались затушувати дружні взаємовідносини між Росією і Україною. В своїх працях більшість буржуазних істориків, фальсифікуючи історичні факти, вигадувала якісь нібито непримиренні суперечності між східнослов'янськими народами, приписувала їм взаємне відчуження і недовір'я, прагнула виховати в них почуття національної ворожнечі і ненависті один до одного.

---

¹ Тези про 300-річчя воз'єднання України з Росією (1654—1954), Держполітвидав УРСР, К., 1954, стор. 16.

Наприклад, українські буржуазно-націоналістичні історики на сторінках своїх праць проповідували «теорію» безкласовості українського народу. Вони, перш за все, намагались протиставити український народ російському, польському та іншим народам, викликати між ними відчуження, ворожнечу і національну боротьбу. Всі злочинні дії царського уряду, російських поміщиків та капіталістів на Україні українські націоналісти безпідставно перекладали на російський народ, щоб нацькувати українців на росіян.

З другого боку, російські буржуазні історики на сторінках своїх праць тенденційно перекручували історію українського народу. Більшість російських дореволюційних істориків не хотіла визнавати українців народом, глумилася над їх мовою, культурою, побутом тощо. Додержуючись настанов російського самодержавства, великодержавні буржуазні історики твердили, що Україна—це споконвічна російська земля, а українське населення—етнографічна група російського народу. Зрозуміло, що такі «теорії» також були спрямовані на розпалювання ворожнечі між братніми російським і українським народами.

Але поряд з цим у дореволюційні часи в Росії і на Україні було чимало істориків, які до певної міри вірно розуміли економічні взаємовідносини між російським і українським народами і прагнули показати це на сторінках своїх праць. Зокрема, питанням торговельних зв'язків між різними країнами Східної Європи займався буржуазний історик А. Верзілов. У своїй праці «Очерки торговли Южной Руси с 1480—1569 гг.» (Чернігів, 1898) він використав чималий фактичний матеріал, який свідчить, що в кінці XV і в першій половині XVI ст. Україна підтримувала торговельні зв'язки з Росією, Молдавією, Кримським ханством та іншими країнами. Ці факти подані в його праці без системи та аналізу, але вони свідчать про те, що Україна мала торговельні відносини з Росією, які позитивно впливали на розвиток обох країн.

Частково цим питанням займався М. Костомаров. У праці «Очерк торговли Московского государства в XVI и XVII вв.» (СПб., 1889) він показав роль російського купецтва в розвитку торговельних зносин між Україною і Росією.

Але А. Верзілов і М. Костомаров нічого не пишуть про розширення взаємної торгівлі між Україною і Росією, про її позитивне значення для дальшого економічного розвитку обох країн. Крім того, ці буржуазні історики показували лише роль великого купецтва в розвитку торгівлі. Про торговельні зв'язки між міським і сільським населенням прикордонних російських і українських земель, взаємовідносини між російськими і українськими ремісниками вони нічого не писали. Проте зібраний ними фактичний матеріал допомагає нам в розв'язанні даної проблеми.

Багатий фактичний матеріал про торговельні зносини між Україною і Росією наводиться в праці буржуазного історика П. Г. Клепатського «Очерки по истории Киевской земли», т. I (Одеса, 1912). В ній описано становище міст і містечок Подніпров'я, їх роль в економічному і політичному житті українського народу, перебування на Подніпров'ї російських торговців і ремісників, продаж ними своїх товарів і закупівлю місцевих.

Культурні зв'язки між Україною і Росією в другій половині XVI до середини XVIII ст. дослідив російський буржуазний історик К. В. Харлампович у праці «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь» (Казань, 1914). Він зібрав великий фактичний матеріал, що переконливо свідчить про широкі зв'язки українського і російського духовенства, перебування українських вчених і представників духовенства в Москві, а російських діячів культури — на Україні, обмін релігійними та іншими книгами. Праця К. В. Харламповича стосується в основному періоду XVII і першої половини XVIII ст. Про релігійні зв'язки між Україною і Росією в другій половині XVI ст. К. В. Харлампович згадує лише побіжно.

Проблема економічних, політичних і культурних зв'язків між українським і російським народами мало досліджена в нашій радянській історичній літературі.

Перш за все потрібно підкреслити, що дуже мало звернуто уваги на висвітлення економічних, політичних і культурних зв'язків між Україною і Росією в XIV—XVI ст. в «Історії Української РСР», т. I (К., 1955). В четвертому розділі цієї праці згадується про Російську державу досліджуваного періоду взагалі, але не висвітлюються економічні і культурні взаємовідносини між

російським і українським народами, нічого не говорить-ся про переселення українців на територію Росії, а росіян на територію України, не показані економічні і політичні зв'язки між донськими і дніпровськими козаками. У цьому розділі життя українського народу подано відірвано від життя російського і білоруського народів.

Надто коротко говорить про політичні зносини між Україною і Росією в XIV—XVI ст. А. І. Козаченко в своїй праці, присвяченій 300-річчю визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. і Переяславської ради¹. Він використав лише кілька фактів, які свідчать про спільну боротьбу російського і українського народів проти литовської і польської агресії, турецьких і татарських завойовників в XVI ст. Основну увагу автор приділив висвітленню боротьби українського народу проти польсько-шляхетського панування на Україні в першій половині XVII ст.

Значно ширше висвітлені економічні і культурні зв'язки Західної України з Росією в XIV—першій половині XVII ст. в праці І. П. Крип'якевича². Автор зібрав чималий фактичний матеріал, на основі якого показав налагодження і розвиток торговельних зв'язків між російськими і українськими купцями, торговцями, ремісниками, селянами, підкреслив, яке це мало значення для зміцнення дружніх взаємовідносин між Україною і Росією. Добре показані в його праці культурні зв'язки між Західною Україною і Росією, підкреслений прогресивний вплив російських діячів культури на Західну Україну, зокрема діяльність російського першодрукаря Івана Федорова та інших.

В історії розвитку зв'язків між Україною і Росією мала велике значення Чернігово-Сіверщина. Ця українська земля безпосередньо межувала з російськими землями і відігравала велику роль в розвитку економічних і культурних зв'язків між російським і українським народами. Становище Чернігово-Сіверщини під владою Литовської держави, війни між Росією і Великим князівством Литовським за цю землю в 1493—1494 і 1501—

---

¹ А. И. Козаченко, Борьба украинского народа против иноземных поработителей за воссоединение Украины с Россией, М., 1954.

² І. П. Крип'якевич, Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст., К., 1953.

1503 рр. описав К. В. Базилевич в своїй праці, присвяченій зовнішній політиці Росії в XV ст.¹ Автор на численному фактичному матеріалі висвітлив роль Росії в боротьбі проти литовської агресії, показав прогресивне значення приєднання Чернігово-Сіверщини до Російської держави для зміцнення економічних і політичних зв'язків між Україною і Росією.

Під час написання даної монографії була використана також праця С. В. Бахрушина². Незважаючи на те що С. В. Бахрушин нічого не говорить про економічні зв'язки між російським і українським народами в XVI ст., в його праці, написаній на величезному фактичному матеріалі, всебічно досліджений розвиток ремесла і торгівлі того часу в Росії, показані передумови, що сприяли утворенню всеросійського ринку. Це в значній мірі допомагає нам глибше висвітлити значення Росії в налагодженні торговельних зв'язків між російським і українським народами.

Для вивчення і висвітлення економічних зв'язків між населенням російських і українських земель в XIV—XV ст. важливе значення має монографія Б. Рибакова³. Особливо цінним є те, що автор, досліджуючи розвиток ремесла на території російських, частково українських і білоруських земель, показав його значення для зміцнення Росії і посилення її впливу на інші народи Східної Європи.

Окремі згадки про економічні, політичні і культурні зв'язки між українським і російським народами в XV—XVI ст. зустрічаються в брошурах і статтях радянських істориків, присвячених 300-річчю возз'єднання України з Росією.

В даній монографії всебічно використані також опубліковані і архівні джерела. Важливе місце серед них належить літописам, які вміщені в багатотомному виданні «Полного собрания русских летописей». Вони містять фактичний матеріал про економічне життя російського і українського народів, політичні події, боротьбу народних мас проти іноземних загарбників і т. д.

¹ К. В. Базилевич, Внешняя политика Русского централизованного государства XV в., М., 1952.

² С. В. Бахрушин, Очерки по истории ремесла, торговли и городов Русского централизованного государства XVI—начала XVII в., М., 1952.

³ Б. А. Рыбаков, Ремесло Древней Руси, М., 1948.

Древні руські літописи в основному є вірогідним джерелом. Використання літописів допомогло у висвітленні багатьох питань з історії російсько-українських взаємовідносин XIV—XVI ст.

Цінним історичним джерелом є «Южнорусские грамоты», т. I (К., 1917). Друге видання їх вийшло під назвою «Українські грамоти», т. I (К., 1928). Фактичний матеріал цих грамот показує розвиток феодальних відносин на Україні в умовах панування литовських і польських феодалів, а також—зростання сільського і міського ремесла, промислів, розширення внутрішньої і зовнішньої торгівлі, піднесення міст.

Дуже цікаві матеріали опубліковані в багатотомному виданні «Сборник Русского исторического общества». У 13, 35, 41, 59 та інших томах є документи дипломатичного характеру про політичні взаємовідносини між Росією і Великим князівством Литовським. Вони свідчать про зростання торговельних зносин між Росією і Україною, митні збори, різні перешкоди з боку прикордонних гарнізонів, митників, урядовців і грабіжників. З документів видно, що між російським і українським народами ніколи не припинялись економічні і політичні зв'язки, навіть під час війн між Росією і Великим князівством Литовським.

Для вивчення економічного, політичного і культурного життя на Україні в XV—XVI ст. мають велике значення документи і матеріали «Литовської метрики», які опубліковані в «Русской исторической библиотеке»¹. Ці документи і матеріали, що склалися у великокнязівській канцелярії Литовської держави, відзначаються вірогідністю. З них можна довідатися про розвиток українських міст того часу, чисельність і склад міського населення, внутрішню і зовнішню торгівлю, митні збори, боротьбу міщан проти наступу феодалів, віддання українських міст російськими, білоруськими, литовськими, вірменськими, молдавськими, татарськими та іншими іноземними торговими людьми, про торговельні шляхи між Україною і Росією.

Про економічне і політичне становище українських міст (Києва, Канева, Черкас, Житомира, Вінниці, Брац-

¹ Русская историческая библиотека, изд. Археографической комиссии, т. XX, СПб., 1903; т. XXVII, СПб., 1910; т. XXX, Юрьев, 1914; т. XXXIII, Пг., 1915.

лава, Чуднова та ін.) свідчать такі історичні джерела, як «Архив Юго-Западной России»¹. Тут вміщений опис кількох українських замків, в якому говориться про оборонні споруди, склад міського населення, про зв'язки українських міст з містами Росії і Білорусії та ін.

Цікаві відомості про торговельні зв'язки між Україною і Росією в XV—XVI ст. зустрічаємо в збірці мемуарів під назвою «Библиотека иностранных писателей о России», т. I, (М., 1836).

Деякі факти з історії зв'язків між Україною і Росією опубліковані в археографічних виданнях під назвою: «Акты, относящиеся к истории Западной России» і «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России». В цих документах говориться про торговельні зносини між російськими і українськими купцями, торговцями та іншими людьми, про переселення українського населення на територію Росії, а російського на Україну, про спільну боротьбу російського і українського народів проти литовських, польських, турецьких і татарських загарбників.

Про політичні і культурні зв'язки між Україною і Росією в XV—XVI ст. зустрічаються факти в таких збірках документів і матеріалів: «Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете» (1860, кн. 4; 1866, кн. 3, 4); «Акты Литовской метрики» т. I, II (Варшава, 1896); «Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными, ч. I (СПб., 1851); «Сборник Муханова» (СПб., 1866); «Мемуары, относящиеся к истории Южной России» вип. I (К., 1890); «Документы московского архива Министерства юстиции» т. I (М., 1897) та в багатьох інших.

Під час написання праці використані також матеріали Центрального державного архіву давніх актів, фондів «Литовської метрики» (Книги записів, № 6, 8, 14, 15, 28, 30, 51) та інших фондів. Використання архівних документів дало можливість ширше і повніше висвітлити цілий ряд важливих питань з історії економічних, політичних і культурних зв'язків між російським і українським народами в XIV—XVI ст.

¹ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, К., 1886; т. II, К., 1890.

Розділ I

ЗВ'ЯЗКИ МІЖ НАСЕЛЕННЯМ РОСІЙСЬКИХ І УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В XIV—XV ст.

Загальний огляд політичного становища російських і українських земель в часи феодального роздроблення

У період Київської Русі між населенням різних руських земель підтримувались тісні зв'язки. Вони позитивно впливали на розвиток міст, збагачення і зміцнення окремих земель, піднесення суспільно-політичного життя.

Але в силу дальшого розвитку феодальних відносин, зростання політичної ролі місцевої землевласницької знаті, в умовах економічного і політичного зміцнення окремих удільних князівств та загострення феодальних міжусобиць древньоруська держава послаблювалася, роздроблювалася на окремі невеликі князівства (Новгородське, Ростово-Суздальське, Муромо-Рязанське, Смоленське, Київське, Чернігівське, Сіверське, Волинське, Полоцьке, Турово-Пінське та ін.), кожне з яких прагнуло відстояти свою незалежність від великокнязівської влади і розширити володіння за рахунок іншого князівства.

Міжусобні феодальні війни тимчасово ослабили зв'язки між руськими землями і загалом негативно відбилися на їх суспільному розвитку. Військові дружини удільних князів під час походів нападали на міста й села, грабували місцеве населення, вбивали людей, руйнували оборонні споруди та інші будівлі. Все це поглиблювало відособленість різних руських земель, послаблювало зв'язки між ними.

У період Київської Русі із східнослов'янських племен утворилась єдина древньоруська народність. Але процес дальшого злиття діалектів, розвитку матеріальної та духовної культури, дальшої етнічної консолідації древ-

ньюоруської народності був перерваний тим, що з другої половини XII і протягом XIII ст. посилювався процес феодального роздроблення, в зв'язку з чим на території північно-східних, південно-західних і західних руських земель стали поступово розвиватись свої місцеві особливості в економічному, політичному і культурному житті. В той час на руські землі нападали іноземні загарбники, які руйнували села, міста, народне господарство, вбивали людей. Особливо великого спустошення руським землям завдали татаро-монгольські завойовники. Руські землі, роз'єднані в економічному і політичному відношенні, потрапили в різні історичні умови.

У період феодального роздроблення, татарського і га та литовсько-польського панування процес дальшого розвитку окремих земель, посилення економічних зв'язків між ними, об'єднання їх навколо місцевих економічних, політичних і культурних центрів набув ще більшої виразності. Так поступово з єдиної древньоруської народності, процес формування якої ще навіть не встиг закінчитись, сформувались три братні народи—російський, український і білоруський «з властивими їм особливо-стями мови, культури і побуту. Незважаючи на всі історичні знегоди і великі випробування, російський, український і білоруський народи зберегли і пронесли через віки свідомість єдності походження, близькості мови і культури, свідомість спільності своєї долі»¹. Всі досягнення Київської Русі в економічному, політичному і культурному розвитку були в однаковій мірі успадковані російським, українським і білоруським народами, за висловленням В. І. Леніна, «такими близькими і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»². З часу формування і на протязі наступних століть між цими народами постійно підтримувались тісні зв'язки економічного, політичного і культурного характеру. Почуття єдності походження, близькості мови і історії в цілому завжди були в свідомості народу. Це особливо яскраво проявилось в спільній боротьбі цих народів проти соціального гноблення та іноземних загарбників. Але, починаючи з кінця XII ст. і в наступні століття

¹ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954), стор. 5.

² В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 71.

соціально-економічний і політичний розвиток на території російських і українських земель відбувався в неоднакових умовах.

У 1238—1240 рр. російські землі були завойовані татарами-монголами і дуже спустошені. На їх території існував ряд окремих князівств, між якими продовжувалась міжусобна боротьба. Відносини між князями визначались договірними грамотами. Це було вигідно татарам, бо давало їм можливість зміцнити панування над Східною Європою і грабувати населення. Традиційною політикою золотоординських ханів, за визначенням К. Маркса, було стримувати одного князя за допомогою іншого, розпалювати між ними ворожнечу, послаблювати їх сили, не дозволити ні одному з них зміцнитись¹.

Трудящі маси намагалися скинути татарське іго шляхом повстань, але успіху вони не мали. Розбита, пограбована, обезкровлена Русь не могла дати відсіч іноземним загарбникам, бо не створила політичної організації, здатної об'єднати народ для боротьби проти татарських феодалів. Такою організацією могла бути тільки сильна Російська держава. Між тим, у XIII—XIV ст. Русь була роздроблена на багато самостійних напівдержав і поряд з об'єднуючими тенденціями існували ще більш сильні тенденції до відокремлення.

Проте вже в кінці XIII— на початку XIV ст. Русь почала потроху відроджуватися. Населення продовжувало займатись сільським господарством. Удосконалювалися знаряддя праці, освоювалися нові землі, підвищувалася техніка землеробства. Відроджувалися старі і з'являлися нові міста, збільшувалося їх населення. Великих успіхів досягло ремесло.

В першій половині XIV ст. дальший розвиток виробничих сил на території російських земель викликав значні зміни в економічному і політичному житті. Внаслідок поступового розвитку суспільного поділу праці, ремесла, торгівлі встановлюються економічні зв'язки між містами і селами, а також між різними землями. Розширенню їх заважала феодальна роздробленість. Проте в народному господарстві Русі відбувалися процеси, які неминуче повинні були привести до ліквідації феодальної роздробленості і об'єднання всіх земель в єдину не-

¹ К. Маркс, Секретная дипломатия XVIII в. (Наводиться за «Історією СРСР», т. I, К., 1940).

залежну державу. Тим більше що таке об'єднання вимагалось і умовами політичного розвитку російського суспільства. З зростанням феодального землеволодіння посилювалась класова боротьба селянства та трудівників міст. Представникам пануючого класу необхідна була держава з сильною верховною владою, яка б могла тримати в покорі народні маси. Такі були внутрішні умови, що сприяли збиранню російських земель. І хоч не всі ще умови визріли, процес об'єднання відбувався швидко. Він прискорювався необхідністю боротьби з іноземними загарбниками—татарськими ордами, шведськими і німецькими агресорами, польськими і литовськими феодалами. Жодне з дрібних російських феодальних князівств нездатне було відбити агресивних нападів іноземних загарбників і повалити тяжке і ганебне татарське іго. Тому перед прогресивною частиною російського суспільства постало невідкладне завдання—об'єднати російські землі у сильній централізованій державі.

К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслюють, що для свого часу «об'єднання більш широких областей у феодальні королівства було потребою як для земельного дворянства, так і для міст»¹. Об'єднувачами були великі князі, які прагнули підкорити своїй владі не тільки феодалів своїх князівств, але і всі інші князівства. Їх діяльність збігалася з інтересами історичного розвитку Росії. Великих князів підтримували різні соціальні групи (селяни, міське населення, дрібні феодали), які, звичайно, переслідували різні класові інтереси. Підкреслюючи, що об'єднання підтримували і експлуатовані класи, К. Маркс писав: «...в селі всюди збільшувалась серед населення кількість таких елементів, які перш за все бажали, щоб був покладений кінець безконечним і безглузким війнам, щоб були припинені чвари феодалів, які приводили до того, що в середині країни точилися безперервні війни навіть і в тому випадку, коли зовнішній ворог був у країні, щоб припинився цей стан безперервного і цілком безцільного спустошення, яке незмінно продовжувало існувати протягом всього середньовіччя»².

Серед великих феодальних князівств, що розгорнули

---

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 3, стор. 24.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. I, стор. 443.

боротьбу за об'єднання російських земель під своєю владою та звільнення від татарського іґа, були такі, як Московське, Тверське, Ростовське, Новгородське, Псковське, Смоленське. Найсильнішим в економічному і політичному відношенні на початку XIV ст. було Московське князівство. Саме воно і стало ініціатором здійснення великих історичних завдань у створенні сильної централізованої Російської держави.

Визначна роль Московського князівства у створенні єдиної держави мала свої історичні корені. В кінці XIII і особливо у XIV ст. посилюється приплив до Москви населення з різних земель. Це пояснюється тим, що татари, які розоряли всі російські князівства, рідше появлялись на території Московського князівства. Географічне положення Москви, розташованої в центрі Північно-Східної Русі, сприяло тому, що її захищали інші російські князівства. Отже, збільшення кількості населення, сприятливі умови для розвитку сільського господарства, ремесла, торгівлі (Москва знаходилась на зручних і важливих торговельних шляхах) зміцнювали Московське князівство, посилювали владу його князя. Московський князь виступає за об'єднання всіх російських земель під владою Москви для захисту їх від нападів іноземних загарбників. Це забезпечило йому підтримку з боку народних мас. Протягом XIV ст. навколо Москви були об'єднані такі князівства: Переяславське (1302 р.), Юр'ївське (середина XIV ст.), Нижньон Новгородське (1393 р.) та ряд інших.

Економічне і політичне зміцнення Московського князівства сприяло підготовці до боротьби проти татарських агресорів. У 1367 р. в Москві було розпочато спорудження міцного мурованого Кремля, розрахованого на тривалу оборону. Свідченням зміцнення Московського князівства була успішна перемога російських воїнів над багатотисячним татарським військом на Куликовому полі 8 вересня 1380 р. Ця перемога поклала початок героїчній боротьбі російського народу за своє визволення з-під татарського іґа, знаменувала початок перетворення Москви у столицю централізованої Російської держави. Розвиток Московського князівства і зміцнення його політичної ролі мали велике значення для налагодження і розширення економічних і політичних зв'язків між російським і українським народами.

Становище українських земель в XIV ст. було значно складнішим в порівнянні з російськими. Територія, на якій власне формувався український народ,—Південно-Західна Русь,—ще в часи феодальної роздробленості відокремилась від Північно-Східної Русі. Нашестя татаро-монголів посилює цю відокремленість.

Південно-Західна Русь розвивалась в зовсім інших умовах, ніж Північно-Східна. На території південно-західних земель були князівства Переяславське, Київське, Чернігівське, Галицько-Волинське.

Процес феодального роздроблення привів до політичного відокремлення окремих князівств. Дрібні князівства нездатні були відстояти свою незалежність від іноземних загарбників. Особливо великих руйнувань завдали князівствам Південно-Західної Русі татаро-монгольські завойовники. Навала татаро-монголів і тривале татарське іго особливо тяжко відбилися на економіці Переяславщини і південної Київщини. В південних повітах населення значно зменшилось, запустіли деякі міста і села. Тільки на берегах річок зберігалися поселення, але в них жило мало населення. На Переяславщині зовсім зникла князівська влада, а широкі земельні простори її були приєднані до Київського князівства. Населення Подніпров'я було дуже ослаблене і не мало змоги чинити успішний опір татарським ордам. Татарські баскаки в супроводі військових загонів періодично з'являлись в містах і селах, збирали данину з підвладного їм населення, грабували майно, вбивали людей, руйнували населені пункти. Місцеві князі були на службі у золотоординського хана. Вони допомагали татарам збирати з населення данину і підтримували їх панування над завойованими землями, експлуатуючи трудящих. Наприклад, київський князь Федір у 1331 р. з татарським баскаком брав участь в збиранні данини для золотоординського хана з населення Київщини¹. Подібне становище було і на території Поділля.

Але татарські орди безсилі були припинити розвиток економічного і суспільного життя на українських землях. В умовах тяжкого іноземного панування населення

¹ Полное собрание русских летописей, т. III, СПб., 1846, стор. 75—76, т. V, СПб., 1848, Софийская первая летопись, стор. 219.

Подніпров'я продовжувало займатись сільським господарством, ремеслом, промислами, зміцнювало зв'язки з населенням Чернігівщини, Волині, Полісся та інших земель. Радянська історична наука на основі письмових і археологічних даних довела, що на Подніпров'ї навіть в часи татарського іґа жило багато населення, яке займалося землеробством, в містах розвивались ремесла і торгівля. Францисканський монах Плано Карпіні, який у 1246 і 1247 рр. відвідав Київ під час подорожі в Золоту Орду, у своїх мемуарах писав, що у Києві, який перебував під владою татар, було понад 200 дворів, знаходився тисяцький та інші представники місцевої влади. Згідно з його повідомленнями, населення жило і в Переяславі¹, Каневі, а також в багатьох інших містах і селах, де були волосні старости, які брали з людей данину для татар. У цей час Київське князівство було під владою владими́ро-суздальського князя Ярослава Всеволодовича, який князував у Києві ще в 1236—1238 рр., а після навали татаро-монголів одержав його у своє володіння від хана Батия. Ярослав у Київ не поїхав, а послав київським намісником свого воеводу Дмитра Єйковича². Після смерті Ярослава Київщина деякий час залежала від новгородського князя Олександра Невського³. В останній чверті XIII і першій половині XIV ст. Київським князівством управляли місцеві великі феодали, які були на службі в золотоординського хана. Київ був найбільшим центром економічного і культурного життя на Подніпров'ї. До кінця XIII ст. в Києві залишався митрополит, який керував усією руською митрополією. Навколо Києва були міста Вишгород, Корсунь, Канів, Васильків, Житомир, Чорнобиль та інші. Київ відвідували купці з різних російських князівств, а також з Золотої Орди, Криму, Польщі, Балканського півострова та інших земель.

Чернігово-Сіверське князівство було роздроблене на такі феодальні князівства: Чернігівське, Путивльське, Стародубське, Новгород-Сіверське, Трубчевське, Воргульське, Рильське, Сновське та інші. Між цими князів-

¹ Иоанн де Плано Карпини, История Монгалов, перевод А. И. Маленна, СПб., 1911, стор. 25, 45, 60—62.

² Летопись по Ипатскому списку, СПб., 1871, стор. 535.

³ Полное собрание русских летописей, т. II; СПб., 1846, стор. 341, 343; т. VII, СПб., 1856, стор. 159; т. X, СПб., 1885, стор. 137.

ствами продовжувались феодальні війни, які завдавали великої шкоди населенню. Місцеві князі, які перебували на службі золотоординських ханів, іноді брали участь із своїми військовими дружинами у завойовницьких походах татарських орд проти інших народів. Селяни і міські жителі примушені були давати татарам данину хлібом, хутром, медом, худобою, грошима. Крім того, трудящі маси експлуатувались місцевими феодалами.

Галичина, Волинь і Західне Поділля входили до складу Галицько-Волинського князівства, яке зазнало менше руйнувань від татаро-монголів. Тут залишалась князівська влада, було чимало укріплених замків, населення провадило боротьбу проти грабіжницьких нападів татарських орд. До 40-х років XIV ст. Галицько-Волинське князівство зберігало свою незалежність. Становище його ускладнювалось тим, що одночасно доводилося вести боротьбу також і проти литовських, польських і угорських феодалів, які здавна зазіхали на ці землі. Народні маси чинили героїчний опір загарбникам, але боротьба їх не могла бути успішною в умовах феодальної роздробленості. Феодальні групування орієнтувались на різні держави — Польщу, Литву, Угорщину, за допомогою яких мріяли зміцнити свою владу.

Складне внутрішнє становище українських земель було використане іноземними загарбниками. Сильною завойовницькою державою в той час у Східній Європі було Литовське князівство. Воно в другій половині XIII ст. значно зміцніло і розпочало свої загарбницькі походи на схід і південь. Литовські феодали в першій половині XIV ст. завоювали білоруські землі і майже все Полісся¹. У 1355—1356 рр. вони захопили Чернігово-Сіверщину. В 1362 р. литовський князь Ольгерд організував військовий напад на Київщину. Литовські війська вигнали з Києва татарського ставленика князя Федора та його охорону, оволоділи Київщиною і Переяславщиною. В другій половині 1362 р. литовські війська знову організували похід на Україну. На березі річки Сині Води² вони розгромили татарські орди і вигнали їх з Правобережної України. Таким чином, з цього часу основні українські землі (Переяславщина, Київщина, Волинь,

¹ История БССР, т. I, Минск, 1954, стор. 56—57.

² Річка Сині Води — ліва притока Південного Бугу.

(Поділля) були захоплені литовськими феодалами. Всі українські землі литовський князь Ольгерд розподілив між своїми синами і племінниками в удільне володіння: Чернігово-Сіверщина була віддана його синам Дмитру Старшому і Дмитру Корибуту, Київщина — Володимиру, Поділля—племінникам, братам Кориатовичам.

Захоплення литовськими феодалами українських земель в порівнянні з татарським ігом було меншим лихом. З приводу цього Ф. Енгельс писав: «В той час, коли Великоросія потрапила під монгольське іго, Білорусія і Малоросія знайшли собі захист від азіатського нашествия, приєднавшись до так званої держави Литовської»¹.

Одночасно з подіями, про які говорилося вище, розпочалась боротьба між Литовським князівством, Польщею і Угорщиною за західні землі Південно-Західної Русі. Ще в 1340 р. литовські феодали, використавши внутрішні суперечки, поставили князем Галицько-Волинських земель Любарта Гедіміновича (1340—1382 рр.). З того часу Галицько-Волинське князівство потрапило в політичну залежність від Литовської держави. У 1349 р. за ці землі розгорнулася тривала війна між Польщею і Литвою, яка продовжувалась з переривами майже чотири роки. Наслідком війни було те, що в 1352 р. землі Східної Волині відійшли до Литви, а Польща захопила Галичину і Західну Волинь². У Східній Волині зберігалась удільнокнязівська влада. Князем там був Любарт, а потім став князувати його син Федір (1382—1393 рр.). За Галичину продовжувалась боротьба між Польщею і Угорщиною. У 1370 р. після смерті польського короля Казіміра Угорщина захопила Галичину і володіла нею до 1387 р., після чого Галичина знову була захоплена Польщею. На її території була ліквідована князівська влада, ця земля ввійшла до складу шляхетської Польщі.

В середині XIV ст. Угорщина, що володіла ще з XI ст. Закарпатською Руссю, розгорнула наступи на Східне Прикарпаття і Подністров'я, внаслідок яких захопила всю Молдавію, Буковину і частину Покуття. В 1359 р. проти угорських феодалів повстало все місцеве населення. Після тривалої визвольної боротьби в 1362 р.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. II, стор. 10.

² Южнорусские грамоты, т. I, К., 1917, № 3.

угорські феодали були вигнані з Молдавії і Буковини. Кілька разів угорський король посилав свої війська в Молдавію, щоб відновити там своє панування, проте кожного разу вони змушені були відступати. Тимчасом на території Молдавії і Буковини було утворене Молдавське князівство, до складу якого ввійшла частина українських земель — Північна Буковина¹.

Південноукраїнські землі Лівобережжя, причорноморські та приазовські степи залишались під владою татарських орд, які кочували в Криму і на побережжі Азовського моря. Таким чином, в XIV ст. українські землі, спустошені ворожими нападами, роз'єднані і відірвані одна від одної, попали під владу різних феодальних держав. Зрозуміло, що в умовах іноземного панування і розбійницьких нападів татарських орд боротьба народних мас за своє соціальне і національне звільнення не могла бути успішною. Іноземне панування затримувало розвиток українських земель, але, звичайно, не змогло його припинити. Справжні творці історії — українське селянство, трудівники міст — невпинно продовжували розвивати виробництво, перемагаючи всі перешкоди, боролися за незалежність своєї батьківщини.

Економічні і політичні зв'язки в XIV—XV ст.

До наших часів збереглося дуже мало історичних документів, які характеризують економічне і політичне життя на Україні у XIV ст. Літописних матеріалів XIV ст. до нас дійшло небагато, актові документи незначні кількістю і бідні фактичними даними. Археологами теж дуже слабо досліджена та вивчена матеріальна культура тих часів.

Але й ті незначні історичні джерела, які ми маємо, переконливо свідчать, що протягом XIV ст. на російських і українських землях відбувався поступовий процес розвитку феодальних відносин: розширялось феодальне землеволодіння, селянами освоювалися нові землі, розвивалось сільське господарство, ремесло, промисли, поглиблювався суспільний поділ праці, зростали міста, збільшувалась кількість ремісничих виробів і продуктів сільського господарства, які йшли на продаж,

---

¹ История Молдавии, т. 1, Кишинев, 1951, стор. 87—88.

розширювалась ярмаркова і базарна торгівля¹. Зруйновані татаро-монгольськими варварами міста Східної Європи до кінця XIV ст. були в основному відбудовані і знову заселені ремісничим і торговим населенням. Археологічні розкопки, проведені в різні часи на території Росії і України, свідчать, що в переважній більшості міста відбудовувались на старих городищах². Міста здебільшого мали оборонні споруди. В центрі міста, звичайно укріпленому оборонними стінами, знаходилися установи, житла князів, а також великих феодалів.

Ремісники, селяни, торговці жили за межами міських оборонних укріплень. В тогочасних історичних джерелах говориться про трудящих міст, які жили в дерев'яних будовах, що тяглися довгими рядами обабіч вузьких і кривих вулиць. На них жили ковалі, ювеліри, столяри, тесляри та ін.³

У великих містах ремісники здебільшого жили на вулицях згідно з своїм фахом. У Новгороді, наприклад, були великі квартали теслярів, гончарів. У Москві була Слобода ковалів, пам'ять про яку збереглася до наших днів у назві вулиці «Кузнецкий мост». Відомі цілі поселення біля міст, де оселялися ремісники за певним фахом. Так, у «Броннищах», або «Бронничих», переважно жили ремісники, які виробляли різну зброю: кольчуги, шоломи, списи, мечі, сокири, луки, стріли, панцирі, піщалі, сагайдаки⁴. У Києві до наших днів зберігаються назви вулиць—Гончарна, Дігтярна, Кожум'яцька, походження яких звязане з спеціальністю ремісників, що жили колись на них. Подібні назви вулиць зберігаються в багатьох українських містах і тепер.

Відродження старих міст, поява нових, збільшення кількості ремісників у них свідчать що те, що і в Росії, і на Україні, незважаючи на татарське панування і частковий занепад ремесла, виробництво на ринок не припи-

¹ Очерки истории СССР. Период феодализма. IX—XV вв., в двух частях, ч. II, М., 1953, стор. 70—114; Б. Д. Греков, Крестьяне на Руси, М., 1946, стор. 549—607; Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, стор. 525—538, 539, 592, 594—622.

² Очерки истории СССР, ч. II, стор. 69—75, 114—115.

³ М. Меховский, Трактат о двух Сарматиях, М., 1936, стор. 110—116; С. Герберштейн, Записки о московских делах, СПб., 1908, стор. 98—99.

⁴ П. Савитинов, Описание старинных русских утварей, СПб., 1896, стор. 73, 96—98, 115.

нялось, зв'язки міста з селом поширювалися. Відбувався процес розвитку всіх видів ремесла.

Найважливішою галуззю його було видобування залізної руди та вироблення з заліза найрізноманітніших знарядь праці. У XIV ст. і в Росії і на Україні визначалася спеціалізація географічних районів по виробництву певних виробів. Наприклад, на території російських земель залізна руда добувалась близько Тули, Курська, Устюга, Новгорода¹. На Україні в ті часи добувалась залізна руда на берегах річок Сейма, Десни, Случа, Ужа, Тетерева, Стиря, Горині, Збруча, Ікви та інших². Там же знаходилися домниці, де з руди виплавляли залізо, яке потім відвозили в міста, села і продавали ковалям. Багато заліза йшло в замки і двори феодалів.

У XIV ст. особливо багато домниць було зосереджено на Чернігово-Сіверщині. Спосіб видобування руди і виплавлення з неї заліза був однаковий як на Чернігово-Сіверщині й інших українських землях, так і на Брянщині, Смоленщині тощо³. На цих промислах працювали ремісники з Росії, України і Білорусії. Вони часто переселялися з однієї місцевості в іншу, що позитивно впливало на використання досвіду та дальше удосконалення ремесла.

Великого розвитку набуло і виробництво зброї (гармат, селітри, пороху, сірки, куль), яке було тісно зв'язане з ковальською справою. Розширення виробництва зброї в ті часи цілком зрозуміло. Наприклад, під час битви російських військ з татарами в останній чверті XIV ст.⁴, а на Україні в кінці XIV ст.⁵ російський і український народи застосовували вогнепальну зброю. Певних успіхів було досягнуто в литті (виготовлення дзвонів, казанів, хрестів і т. д.).

У зв'язку з ковальською справою розвивалась і ювелірна. Про це свідчить великий попит на кольорові ме-

¹ Очерки истории СССР, ч. II, стор. 79, 82.

² ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 7, арк. 649; № 25, арк. 268—270; Памятники, изданные Временной киевской комиссией для разбора древних актов, т. III, К., 1898, стор. 474—479, 483; т. IV, К., 1859, стор. 126—127, 132, 141, 178.

³ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, стор. 594—660.

⁴ Очерки истории СССР, ч. II, стор. 83, 86, 88, 225—229.

⁵ В. Г. Ляскоронский, Поход князя Витовта на татар и его битва с последними на реке Ворскле в 1399 г., «Труды 13 археологического съезда в Екатеринославе 1905 г.», т. II, М., 1908.

гали (золото, срібло, мідь, олово тощо). В музеях зберігаються золоті і срібні пояси, ікони, чаші, хрести, гроші та багато інших церковних і домашніх речей, які переконливо свідчать про великі здібності російських і українських ремісників-ювелірів XIV—XV ст. Вони вміли виготовляти високохудожні вироби з кольорових металів, зокрема з золота, чеканити гроші, гравірувати та покривати золотом посуд. Все це переважно йшло для задоволення потреб князів, бояр, купців, лихварів, вищого духовенства та інших багатих людей¹.

Значних успіхів було досягнуто в шкіряному і шевському виробництвах. Ремісники виготовляли шкіри різного кольору і гатунку, з якої шевці шили чоботи, черевики, піхви для шабель, чохла для стріл, ножів, рукавиці, сідла, упряж тощо. На місцях розкопаних майстерень в Москві, Новгороді, Чернігові, Києві, Переяславі та інших містах археологами знайдено велику кількість рештків взуття, обрізків шкіри, різних шкіряних виробів². Багато спеціалістів цієї галузі ремесла жило в селах. Вони також виготовляли з шкіри юхту, підошви, лимарщину. Вироблені овечі шкіри йшли для пошиття кожухів, шапок та іншого одягу.

Велике значення мав розвиток гончарного ремесла, поширеного в багатьох містах і селах Росії та України. Гончарі виробляли не тільки побутовий посуд, але і цеглу, черепицю, кахлі для печей і підлоги. Випалена цегла використовувалася на будівництві оборонних укріплень, спорудженні церков, монастирів, житлових будинків для багатих людей. У XIV—XV ст. в Москві, Твері, Рязані, Володимирі, Новгороді, а на Україні в Луцьку, Львові, Володимирі-Волинському, Кременці, Острозі, Кам'янці-Подільському, Чернігові, Києві та інших містах споруджувалися кам'яні будинки, що свідчить про дальший розвиток міст і важливість гончарного ремесла в житті українського і російського народів.

Вивчаючи історію російських міст, історики підраховували, що в Росії на початку XVI ст. налічувалось близь-

---

¹ П. Саввитинов, Описание старинных русских утварей, стор. 70—97.

² Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, стор. 638—656; М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, М.—Л., 1958, стор. 44—51, 232—234, 295—350, 357—361, 474—476.

ко 200 ремісничих фахів¹. На Україні в цей період кількість ремісничих фахів була приблизно такою ж. Найпоширенішими ремісничими спеціальностями були: рудокопи, ковалі, ювеліри, кожум'яки, шевці, кравці, теслярі, столяри, гончарі, бондарі, клепачі, стрільники, лучники, ткачі, каменярі, цегельники та десятки інших².

Ремесло на Україні і в Росії стояло на однаковому рівні розвитку. Між різними галузями ремесла було дуже багато спільного. І це не випадково. У процесі виробничої практики російський і український народи обмінювалися виробничим досвідом. Дуже часто це відбувалося внаслідок переселення ремісників з однієї країни в іншу. В добу середньовіччя це було загальним явищем. Українські ремісники, які переселялися на територію Росії через різні обставини, продовжували і там займатися ремеслом. Вони брали участь в будівництві оборонних споруд в Москві, Брянську, Рязані, Смоленську та інших містах. Переселення українців з Подніпров'я в Московське князівство, що розгорнулося в першій половині XIV ст., значно зросло в наступні століття. З другого боку, росіяни з різних причин переселялись на Україну. Відомо, наприклад, що в кінці XV ст. на відбудові Києва після варварського зруйнування його татарськими ордами працювало багато російських ремісників. Російські люди були серед війська, яке охороняло Київ³.

Впливом російського ремесла, архітектури пояснюється те, що в другій половині XIV, а також у XV ст. на Україні було споруджено багато оборонних замків, дуже подібних до Московського кремля. У 1404 р. на високій кремлівській вежі ремісником Лазарем Сербіним був поставлений великий годинник—«часозвон». Про цю подію літописець говорить: «Сий же часник наречется часомерье; на всякий же час ударяет молотом в колокол, размеряя и разсчитая часи ношныя и дневныя; не бо человек ударяше, но человековидно, самозванно і самодвижно, страннолепно, некако сотворено есть человеческою

¹ Н. Д. Чечулин, Города Московского государства в XVI в., СПб., 1889.

² П. Г. Клепатский, Очерки по истории Киевской земли, стор. 330—331.

³ Там же.

хитростю, презметчано и преухищрено»¹. На високих вежах оборонних замків, що споруджувалися у Києві, Чернігові, Луцьку, Львові, Язловці, Кремінці, Острозі та багатьох інших містах, також встановлювалися великі годинники — «часозвоні». На Україні і до наших днів зберігаються рештки тих замків.

Зрозуміло, що при наявності багатьох спільних рис між ремеслом російським і українським були відмінності, викликані особливостями історичного розвитку цих країн. Але вони здебільшого стосувалися самої організації ремесла.

Наведені факти свідчать, що в XIV—XV ст. на Україні і в Росії ремесло невпинно розвивалося і досягло високого рівня. Центрами розвинутого ремесла були міста, бо міське ремесло розвивалось значно швидше, ніж сільське. Розвиток ремесла і поглиблення суспільного поділу праці приводило до встановлення тісних зв'язків між селом і містом. На міських ринках селяни купували ремісничі вироби, а також продавали продукти сільського господарства. Цей товарний обмін спочатку мав переважно місцевий характер, але в нього поступово втягувалось населення різних повітів і земель. В епоху феодалізму, підкреслює В. І. Ленін, ринок для збуту товарів на перших порах буває ще дуже вузьким: «Докапіталістичне село являло собою (з економічного боку) сітку дрібних місцевих ринків, які зв'язували маленькі групи дрібних виробників, роздроблених і своїм відособленим хазяйнуванням, і безліччю середньовічних перегородок між ними, і залишками середньовічної залежності»².

Процес поступового об'єднання дрібних торгів в один російський ринок розпочався ще в часи феодального роздроблення і продовжувався в наступні сторіччя. Це відбувалось одночасно з об'єднанням російських земель навколо Москви і утворенням Російської централізованої держави. Договірні угоди між московським і тверським князями, які уклалися в другій половині XIV ст., свідчать про економічні зв'язки між різними князівствами³.

¹ Полное собрание русских летописей, т. XVIII, СПб., 1913, стор. 281.

² В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 326.

³ Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV—XV вв., М., 1950, стор. 13—45.

В цих документах також згадується про приїзд у Москву і Твер торговців з Новгороду, Смоленська і України.

Найбільшим торговельним містом в Росії тоді була Москва, яку відвідували торгові люди з багатьох міст Східної Європи. Автор повісті про напад татарських орд на Москву під керівництвом хана Тохтамиша в 1382 р. пише, що Москва тоді являла собою велике і багате місто: «б'яше бо дотолє видоти град Москва велик и чюдєн, и много людей в нем, кипяше богатством і славою превзыде те вся грады в Руской земли честию многою...»¹. Широка торгівля відбувалась в Твері, Каширі, Городку, Зубцові, Рязані, Володимирі, Смоленську, Брянську². Російські купці у другій половині XIV ст. відвідували українські і білоруські міста.

Українські землі в другій половині XIV ст., як нам уже відомо, були під владою різних іноземних держав. Їх роз'єднували політичні кордони. Це дуже перешкоджало розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Литовський та польський уряди, розуміючи значення торгівлі для економічного розвитку і збільшення державних доходів від мит, змушені були усувати деякі перешкоди і дозволяли купцям їздити з одної держави в іншу. В договорах про перемир'я і встановлення нормальних взаємовідносин між Великим князівством Литовським і Польщею, які були укладені в 1352, 1366 і 1392 рр., підкреслюється необхідність налагодження торгівлі між обома державами без перешкод³. Така політика сприяла розвитку торгівлі, а також зміцненню економічних зв'язків між різними українськими містами і землями. Правда, всюди на кордонах, торгових шляхах, переправах через річки, в'їздах до міст збирачі мита брали з проїжджих купців певну суму грошей, або натурою відповідно до кількості товарів. Це значно звужувало обсяг зовнішньої торгівлі⁴. У деяких тогочасних договорах говориться про розгортання безмитної торгівлі. Наприклад, у договорі волинського князя Любарта з польським королем Казіміром, укладеному на початку жовтня 1366 р., написано: «А мыта не промышляти, но как из

¹ Полное собрание русских летописей, т. VIII, СПб., 1859, стор. 46.

² Очерки истории СССР, ч. II, стор. 105—106.

³ Южнорусские грамоты, т. I, № 3, 7, 20.

⁴ Там же, № 1, 7, 8, 9, 65, 70, 74, 75, 81.

века пошло. А по старым дорогам гостем пойти куда хочет. А гости не приневоляти, но куда хочет, туды и поидет»¹.

Незважаючи на перешкоди, торгівля продовжувала розширюватись. Торговці і купці іноді таємно їздили з однієї країни в іншу і вели торгівлю.

Поступовий розвиток товарного виробництва і розширення внутрішньої торгівлі як у Росії, так і на Україні викликали налагодження міжнародних торговельних зносин. Розвиток тісних торгових взаємовідносин між російським і українським народами пояснюється близькістю цих народів.

У налагодженні торговельних зв'язків між Україною і Росією велику роль відіграла Чернігово-Сіверщина. Вона безпосередньо межувала з російськими землями і зазнавала значного економічного впливу з боку Росії (з ті часи майже неможливо було точно визначити кордони, де закінчувались українські землі і починались російські). Перед захопленням Чернігово-Сіверщини литовськими феодалами частина українських земель була під владою брянського князя, якому місцеве населення сплачувало данину². Після завоювання Чернігово-Сіверщини литовськими феодалами українське населення цих земель продовжувало підтримувати з російським населенням Курщини і Брянщини торговельні зв'язки. Такі прикордонні українські міста, як Новгород-Сіверський, Глухів, Стародуб, Чернігів, Путивль, Ромни і російські—Рильськ, Курськ, Брянськ, Севськ, Навля, Оболенськ, з давніх часів підтримували торговельні зносини³. Купці, торговці часто переїжджали з одного міста в інше, де продавали привезені товари, а для себе купували місцеві⁴.

В другій половині XIV ст. стали розгортатись торговельні зв'язки між іншими українськими і російськими землями різними шляхами. Зокрема, з Новгорода, Пскова, Смоленська, Торжка російські купці Дніпром при-

¹ Южнорусские грамоты, т. 1, № 7.

² Д. Багалея, История Северной земли до половины XIV ст., К., 1882, стор. 301—310.

³ Родословная книга № 1, «Временник Московского Общества истории древностей российских», кн. X, М., 1851, стор. 68—70.

⁴ Родословная книга № 2, стор. 143—156.

возили свої товари в Київ для продажу. З Москви, Твері, Владимира, Ростова, Суздаля, Брянська по річці Десні прибували купці в Чернігів і Київ¹.

Про торгівлю між купцями Московського князівства і Литовської держави згадується в тогочасних документах. Наприклад, у 1371 р. між московським князем Дмитром Івановичем і литовським князем Ольгердом Гедіміновичем був укладений договір про перемир'я, в якому говорилось про надання права російським купцям і купцям Великого князівства Литовського вільно перевозити товари з однієї держави в іншу і безперешкодно торгувати по всіх містах². В цьому договорі йшла мова про торгівлю на Подніпров'ї.

У Києві, Чернігові, Луцьку та інших містах України в XIV ст. близько річкових причалів знаходились торговельні площі, на яких були побудовані просторі комори, де торгіві люди з інших земель зберігали свої товари. При коморах іноді були житлові приміщення, де купці, торговці («гости») могли жити по кілька місяців. З ранньої весни до пізньої осені біля причалів стояли численні баржі, човни, на яких привозились товари з різних міст для продажу. Комори охороняла міська поліція, яка стежила за порядком торгівлі.

Найбільш вигідним і дешевим торговельним шляхом у XIV ст. був Дніпро і його притоки, хоч існували і сухопутні шляхи. З російських, білоруських і українських земель в Київ, Чернігів прибували торговці човнами з різними товарами. Це обумовило і розташування торгових площ в тих містах, які стояли на берегах великих річок.

Торги влаштовувались переважно недалеко від міського оборонного замку, де споруджувались великі комори для збереження товарів.

Торгові площі міст були не тільки місцем зустрічі купців. Російські і українські ремісники, які продавали свої вироби, знайомилися з досягненнями ремесла у кожній з країн.

У XV ст. ще більш зміцніли економічні зв'язки між

---

¹ История культуры древней Руси, т. 1, М., 1948, стор. 349, 422; Очерки истории СССР, ч. II, стор. 105.

² Собрание государственных грамот и договоров, ч. 1, М., 1813, стор. 52.

Україною і Росією. Появилось багато нових торгових шляхів. Важливим водним торговим шляхом між Москвою і Києвом була річка Десна, в ті часи судноплавна від верхньої течії до свого впадіння в Дніпро. Московські, тверські, владимирські, калузькі, рязанські, можайські та інші російські торгові люди по річках Оці і Жиздрі доставляли свої товари до Брянська¹, а звідти баржами і човнами везли їх Десною до Чернігова, Києва, Канева, Черкас та інших міст. З ранньої весни до пізньої осені по цьому шляху не припинявся рух навантажених товарами барж і човнів.

Не менш важливу роль відігравав Дніпро. Російські торговці з Ржева, Торжка, Новгорода, Пскова, Смоленська по Дніпру везли свої товари в Білорусію і на Україну. Велике значення в розвитку торгівлі між Україною і Росією мав сухопутний торговий шлях, який йшов з Москви через Калугу, Козельськ, Брянськ, Трубчевськ, Новгород-Сіверський, Чернігів на Київ. Часто російські купці з Калуги їздили в Київ через Болхов, Карачев, Севськ, Путивль, Конотоп, Бахмач, Ніжин, Носівку, Кобижчу, Басань, Гоголів, Бровари². Особливо зростала роль цих шляхів у зимовий час, коли ріки замерзали.

З Києва російські торгові люди суходолом везли свої товари відомим тоді шляхом через Житомир, Звягель, Гошу, Олику, Ровно на Луцьк, Володимир, Львів, Перемишль, а також в Польщу та інші країни Західної Європи³. Цими ж шляхами західноєвропейські купці привозили свої товари в Москву. Частина з них вони пролавали на українських ринках.

Головними предметами зовнішньої торгівлі Російської держави були хутряні товари. Найкоштовнішими були хутра соболів, лисиць, куниць, бобрів, білок, горностаїв, песців, ведмедів та ін.⁴ Причому продавались як хутра, так і вироби з них (шуби, полушубки). Хутряні вироби знаходили збут по всій українській території.

¹ История культуры Древней Руси, т. 1, стор. 348—349.

² Акты Южной и Западной России, т. III, СПб., 1861, стор. 554—555; т. X, СПб., 1878, стор. 260—270.

³ Źródła diejowe, т. XVII, Warszawa, 1909, стор. 272; Сборник Русского исторического общества, т. 35, стор. 9—12, 104, 263—264, 446—454, 524, 681.

⁴ М. Н. Тихомиров, Древняя Москва, 1947, стор. 103—104.

Так, у Львівському міському суді в 1464 р. розглядалася справа про кошовну «московську шубу»¹.

Крім хутра, російські торгові люди вивозили на українські ринки оброблені шкіри на юхту і подошви. Також продавалась шкіра, яка йшла на виготовлення сідел, вуздечок, попруг, посторонок, поясів. «Московська юхта» мала великий попит на українських ринках. Місцеві купці займалися її перепродажем².

На українських ринках продавалися також ремісничі вироби: сокири, коси, серпи, столярний і ковальський інструмент, стріли, луки, сагайдаки, списи, мечі, войлоки, рогожі, пояси, чоботи, хомути, а також різні дерев'яні вироби тощо³. Зокрема, історичні документи свідчать, що в 1405, 1418, 1445 та інших роках російські торгові люди привозили на Україну для продажу кошовне хутро, вироблену на ремінь шкіру, залізні вироби, зброю тощо⁴.

Найбільшими центрами міжнародної торгівлі на Україні в XV ст. були такі міста: Київ, Чернігів, Луцьк, Львів і Кременець. В них було розвинуте ремесло, налагоджена торгівля, міщани користувалися правом самоврядування⁵. Про київський торг в одному документі російських дипломатів говориться: «А в Кieve были торгом летось наши торговцы, тверичи жо, Климуша Михалев, да Васко Аннин складники, у обеих товар за один был»⁶. Вони прибули в Київ на кількох підводах, навантажених різними товарами (кошовні хутра соболів, горностаїв, куниць, лисиць, білок, ремісничі вироби), а також продуктами харчування⁷. Особливо багато російських купців прибувало в українські міста під час ярмарків. Так, наприклад, у 1429 р. в Луцьку відбувався великий ярмарок, на якому було багато торгових людей Росії⁸.

¹ Akta grodzkie i ziemskie, т. XIII, Lwów, 1888, № 5461.

² І. П. Крип'якевич, Зв'язки України з Росією до середини XVII ст., стор. 10—11.

³ Археографический сборник документов, т. III, Вильно, 1867, стор. 280—293.

⁴ Pomnik dziejów Lwowa, т. II, Lwów, 1892, № 106, 116; 137, 202, 386, 722.

⁵ D. Zubricki, Kresniki miasta Lwowa, Lwów, 1844, стор. 99

⁶ Сборник Русского исторического общества, т. 35, стор. 43—45.

⁷ Библиотека иностранных писателей о России, т. I, від. II, стор. 21.

⁸ М. А. Таубе, Международный конгресс на Волыни в XV ст., «Русский вестник», 1898, № 5, стор. 133—151.

В другій половині XV ст. торговельні зносини між Україною і Росією продовжували розширятись. Російські торгові люди частіше стали відвідувати українські міста, зупинялись в них на два і більше тижнів і провадили торгівлю. Українські торговці, в свою чергу, провадили торгівлю на території Росії. Вони їздили туди тими ж торговими шляхами, якими користувалися і російські купці. Здебільшого українські торговці відправлялись в Росію через Київ, Чернігів і Путивль. У другій половині XV ст. торговці Черкас, Брацлава, Вінниці та інших міст південної Київщини і Брацлавщини іноді їздили в Росію на підводах берегом річки Сули через Ромни, Білопілья і Рильськ¹. Вони відвідували російські міста: Москву, Рязань, Смоленськ, Брянськ, Твер. Українські торгові люди продавали на російських торгах сіль, вино, смолу, поташ, коней, шкіри, вівці, а також товари східних країн—шовкові тканини, килими, парчу, різні пахощі, фрукти².

Одна з найдавніших документальних згадок про організовану подорож західноукраїнських торгових людей до Росії для продажу своїх товарів і закупівлю російських ремісничих виробів зустрічається у львівських міських книгах від 1406 р. У цьому документі говориться, що у 1406 р. до Москви їздив якийсь пан з групою торговців. Мета цієї подорожі нам невідома. Але перелік продуктів харчування і ремісничих виробів, які везли з собою ці люди, дає певну підставу вважати, що то була звичайна група торгових людей³. В XV ст. торгівля між Україною і Росією швидко розгорталась⁴.

Розвиток торгових зв'язків між росіянами і українцями примушував литовських князів укладати договори з російським урядом. Так, у 1431 р. великий литовський князь Свидригайло уклав з Новгородом договір про мирні економічні і політичні стосунки між обома князівствами. В договорі надавались широкі права торговцям обох князівств, які могли вільно їздити з однієї країни

---

¹ Сборник Русского исторического общества, т. 35, стор. 246, 248, 260, 291, 400.

² А. Верзилов, Очерки торговли Южной Руси, стор. 12—15.

³ Pomniki dziejów Lwowa, т. II, №106, 116, 137, 202.

⁴ Сборник Русского исторического общества, т. 35, стор. 9, 10, 36, 49, 298, 299—302.

в іншу «с товаром без пакосити» і провадити торгівлю. Представники влади на місцях мусили охороняти торговців¹. У 1440 р. знову був укладений торговий договір між Литовською державою і Новгородом. Новгородські торговці одержували право вільно торгувати по всіх містах Великого князівства Литовського. В 1449 р. був укладений торговий договір між Литовською державою і Тверським князівством. Згідно з цим договором російські, литовські, українські, білоруські та інші торгові люди одержували право вільно торгувати в містах обох князівств². В тому ж році був укладений договір між московським князем Васи́лієм Темним і литовським князем Казіміром. В договорі визначались кордони між обома князівствами і говорилося про розгортання зовнішньої торгівлі³. Правителі обох князівств зобов'язувались всіляко охороняти торговців і купців, які їздили з однієї країни в іншу.

У другій половині XV ст. між Литовською державою і Московським князівством кілька разів провадились дипломатичні переговори про налагодження нормальних торговельних відносин⁴. Необхідність таких переговорів викликала тим, що на території Великого князівства Литовського воеводи, намісники, старости і митники часто грабували російських торговців і забороняли їм вільно переїжджати з однієї місцевості в іншу. Тогочасна дипломатична переписка між литовським і московським князями, а також документи різних посольств містять численні факти, які переконливо свідчать про розгорнуту торгівлю між усіма країнами Східної Європи. Московський князь вимагав від литовського князя припинити грабежі російських купців і повернути їм майно. З свого боку, він гарантував іноземним купцям безперешкодну торгівлю у містах Московського князівства⁵.

¹ Собрание государственных грамот и договоров, ч. I, стор. 24—25.

² J. D a n i l o w i e z , Skarbiec dyplomatów, т. II, Wilno, 1850, стор. 74, 193, 212.

³ И. Карпов, История борьбы Московского государства с Польско-Литовским в 1462—1508 гг., «Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете», кн. 3, 1866, стор. 13—15.

⁴ Сборник Русского исторического общества, т. 35, стор. 114—115, 128.

⁵ Там же, стор. 3, 11, 12, 20—31, 43—49, 55—64, 104, 148, 153, 193, 216—218, 263, 264, 681.

У грамоті від 1492 р. московський князь писав литовському князю про необхідність налагодження нормальних торговельних відносин між Московським князівством і Литовською державою: «Князь велики велел тебе говорити: и ты бы и ныне тем нашим купцом их грабеж велел отдати и поплатити; а которые наши купцы от твоих людей побиты на Тавани, те бы еси побитые головы велел поплатити, в лихих бы еси велел сказнити, чтобы впредь так не было: а мыта бы еси новые и пошлины нашим купцом велел отложитьти, а на старых мыттех велел бы еси пошлину имати по старине, чтобы межи нас на обе стороны купцем путь не затворялся»¹. Це свідчить про те, що Московське князівство прагнуло й надалі розвивати зовнішню торгівлю.

Про торговельні зв'язки між Україною і Росією ми знаходимо цікаві дані в мемуарах і записках іноземців. Так, венеціанський сенатор Амвросій Контаріні, який у 1473 р. відвідав Київ по дорозі до Персії, у своїх мемуарах пише: в Київ «...приїжджає багато купців із Великої Росії з різними хутрами, які вони відправляють в Кафу караванами; але ці каравани подібно вівцям часто потрапляють на шляху під напади татар. Київ багатий хлібом і всяких видів м'яса»². Контаріні писав також про торгівлю з татарами, які приїжджали в Київ і продавали свої товари. Він відзначав і те, що коли російські купці їздили у Крим, з Києва для захисту від нападів грабіжників їм виділявся загін озброєних людей, який супроводжував їх до Тавані, а звідти купці і посланці їхали в Крим під охороною загону озброєних татар, спеціально присланих кримським ханом³. Контаріні розповідав, що через Україну в Москву їздили німецькі, польські, чеські та інші західноєвропейські купці з різними товарами: залізними вирсбами, тканинами і предметами розкошів. Там вони збували свої товари і купували російські: хутро, шкіру, юхту, упряж, сідла тощо.

Жвава торгівля розгорталась і на російських ринках Римський дипломат Альберто Кемпензе писав, що ро-

¹ Сборник Русского исторического общества, т. 35, стор. 63, 64, 66, 67, 76, 77.

² Библиотека иностранных писателей о России, т. I, від. II, стор. 21.

³ Г а м ж е, стор 97.

сійські торги були заповнені численними товарами, привезеними з багатьох оточуючих країн, в тому числі з України, Білорусії і Молдавії¹.

Про зміцнення торгових зв'язків України та Росії свідчить і те, що у XV ст. російські і українські торгові люди разом відправлялися в Крим для продажу хутра, шуб, меду, воску, зброї, сідел, сагайдаків. Вони вирушали з Києва, їхали Дніпром на човнах і сухоходом великими валками через Канів, Черкаси до Тавані, де була спільна митниця Литовської держави і Кримського ханства. Між Кримським ханством і Литовською державою у 1419 р. був укладений договір, згідно з яким обидві держави зобов'язались створювати на території своїх володінь сприятливі умови для дальшого розвитку міжнародної торгівлі.

Заінтересований в дальшому розвитку торгівлі російських купців з Кримом, московський князь Іван III писав литовському князю Олександру про необхідність захистити торгових людей: «...Менли-Гиреевы царевы люди у меня здесе, и мы их к нему хотим отпустить, да и своих людей с ними вместе к Менли-Гирею к царю хотим слати; и ты бы, брате, нас для, тем нашим людям да и Менли-Гиреевым людям дал путь через свою землю и лист свой и пристава, а велел бы еси их по своей земле проводить на Брянск да на Чернигов, да на Киев, а от Киева к Черкасцом, а от Черкасец велел бы еси их проводить до перевоза, до Тавани, чтобы им от твоих людей лиха не было никоторого. Также и от Менли-Гирея от царя поедет к нам наш посол да и Менли-Гиреев посол; и ты бы, брате, приказал, а велел бы еси их по своей земле пропустить и пристава дати и проводить их до наше земли»².

Російські і українські торгові люди відвідували Бахчисарай, Кафу, Гезлов та інші міста Криму³, куди прибували купці з Туреччини, Персії, Вірменії, Грузії, Венеції, Генуї, Болгарії і де відбувалась жвава міжнародна торгівля. На цих ринках російські і українські купці купували шовк, килими, шовкові тканини, вату, ладан, вино, вироби із слонової кістки, перець і т. ін.⁴

¹ Библиотека иностранных писателей о России, т. I, від. II, стор. 27, 28, 30—32, 50, 51.

² Сборник Русского исторического общества, т. 35, стор. 174.

³ Там же, стор. 9—12, 52—56, 174, 179, 181, 182, 221.

⁴ Там же.

Через Україну російські торгові люди їздили до країн Балканського півострова. Головний торговий шлях з Москви та інших російських міст на Балкани йшов через Чернігів, Київ, Білу Церкву, Погребище, Липовець, Брацлав, Красне, Шаргород, Могилів, Бушу, Ямпіль, Сороки, Ясси, а потім проходив через Валахію до Болгарії, Греції, Константинополя¹. Другий торговий шлях із Києва ішов через Васильків, Білу Церкву, Погребище, Вінницю, Бар, Дунаївці, Кам'янець-Подільський, Ясси, Белгород, Бабу, Болгарію на Константинополь і Грецію².

У 1404 р. група російських і українських торгових людей з Києва через Брацлав «татарською дорогою» направились на Белгород, Валахію, Фонар до Константинополя³. Тоді в Константинополі була російська купецька колонія, яка розташовувалась близько гавані Золотого Рога. Іноді російські торговці зупинялись в генуезькій колонії в Галаті⁴.

В останній чверті XV ст. напрямки зовнішньої торгівлі Росії, а також України зазнали змін. Майже припинилися торгові зв'язки з Кримом та країнами Близького Сходу. Це сталося тому, що в кінці XV ст. Кримське ханство було перетворене турецькими завойовниками в васальну державу. Підбурювані султанською Туреччиною, яка надавала їм допомогу, кримські татари розпочали розбійницькі походи на Україну з метою захоплення українських земель.

Скорочення торгівлі з Кримом та Близьким Сходом привело до розширення торгових зносин Росії з Україною, а також вивозу російських товарів через Україну до країн Західної Європи.

Про дальше розгортання торгівлі між Росією і Україною свідчить вимога литовського князя Олександра до московського князя Івана Васильовича, де підкреслюється необхідність сплачувати мита.

В грамоті від 1498 р. литовський князь вимагав: «Там в нашей земли, в Кieve и в Луцку, склады издавна бы-

---

¹ Акты Западной России, т. I, стор. 30—32, 176—178.

² В. Кордт, Материалы по русской картографии, т. II, К., 1910.

³ И. П. Сахаров, Путешествия по святой земле, ч. II, СПб., 1839, стор. 34—35.

⁴ М. Н. Тихомиров, Древняя Москва, стор. 94.

вали всяким купцом заморским. Про то... великий князь приказывал своим послом ажбы ездили обычаными дорогами: а которые бы купцы его, а любо заморские с ними ездили, ажбы мыт наших не объезжали, где здавна склады гостем бывали, тут бы и теперь были, так жо и в докончанье межи нас о том записано, что гостем нашим добровольно ездити на обе стороны по нашим землям старыми обычаными дорогами; а мыта и пошлины везде оплатити по старому, а новыми дорогами мыт не объезжати»¹.

Під час переговорів між Росією і Литовською державою в кінці XV ст. російський уряд вимагав, щоб на території Литовської держави були створені нормальні умови для російських купців і торговців, які відвідували українські міста і продавали там свої товари. Про це заявляли російські посланці литовському князю у 1498 р.: «...в докончанье в нашем межи нас с тобою написано: гостем нашим по нашим землям на обе стороны гостити без рубежа и без всякие пакости»².

Але литовський уряд намагався обмежити торгів зв'язки Росії з Україною та Білорусією. З цією метою в кінці XV ст. були значно збільшені митні платежі в таких містах, як Київ, Луцьк, Кременець, Житомир, Вінниця, Брацлав, Смоленськ, Дорогобуж, Гомель, Новгород-Сіверський, Брянськ, Мінськ, Полоцьк та інших. Коли російські торгові люди намагались обминути ті місця, де збиралося високе мито, на них нападали озброєні загони литовських військ і забирали в них всі товари — «...применяли обиды... российским купцам в разных... городах в забрании и отнятии у них разных шелковых и прочих товаров»³. Про ці грабежі литовськими місцевими властями російських торговців кілька разів заявляли російські посланці польському королю і великому литовському князю у Вільно і Кракові під час дипломатичних переговорів⁴.

Очевидно, суперечки, які виникали на кордонах між Литовською державою і Росією в 90-х роках XV ст.,

¹ Сборник Русского исторического общества, т. 35, стор. 245.

² Там же, стор. 263, 248, 262; А. Верзилов, Очерки торговли Южной Руси; стор. 10—15.

³ Н. Н. Бантыш-Каменский, Переписка между Росснею и Польшею по 1700 год, ч. 1, М., 1862, стор. 2—3, 4.

⁴ Там же.

мали загострений характер, бо всі документи російських і литовських посланців того часу були переповнені скаргами на прикордонні власті, які грабували торгових людей. Російському посланцеві М. Кляпіку, який відправився у 1489 р. в Литву, було доручено заявити великому литовському князю «жалобу на... воевод, наместников, мытников и посланников в причинении как прежде, так и ныне, проезжающим через (литовські володіння.— Д. М.) з товарами московским, тверским, новгородским гостем и разным торговым людям грабительств и убийств, так же и в домогательстве от них излишних пошлин. Старатся, чтобы взятой грабеж возвращен, пойманные купцы отпущены, нововведенные мыты и пошлины отложены, нарушители же спокойствия казнены были»¹. Російський посланець вручив литовському князю два списки російських людей, які зазнали грабежів від литовських намісників. У списках особливо обвинувачувався київський воевода, який забирав у російських торгових людей всі їх товари². Крім того, литовські прикордонні застави влаштували напади на російські володіння і руйнували поселення. У відписці М. Кляпіка говориться, що литовські війська прикордонним «руським людям роблять великие обиды, грабежи, разбои», захоплюють полонених, людей заковують в ланцюги, вбивають, грабують і т. д.³

Про грабіж литовськими прикордонними властями російських людей у 1493 р. під час переправи їх через Дніпро згадується в кількох тогочасних документах. Навіть польський король в розмові з російським посланцем М. Яропкіним заявив: «...люди воеводы нашего киевского на Днепре в его купцов (російських.— Д. М.) много товара побрали, а инших побили теми разы пак шли с Кафы»⁴.

З дипломатичної переписки між Росією і Великим князівством Литовським видно, що в кінці XV і на початку XVI ст. російські торговці найчастіше відвідували Київ, де були великі комори і житлові приміщення, що служили для збереження привезених товарів. Представ-

---

¹ Н. Н. Бантыш-Каменский, Переписка между Россиею и Польшею по 1700 год, стор. 2, 3, 4.

² Там же, стор. 5—7.

³ Там же, стор. 6.

⁴ Сборник Русского исторического общества, т. 35, стор. 33.

ники литовської влади тримали всі комори в своїх руках і за користування ними стягували з іноземних «гостей» високі мита, які нерідко в кілька разів перевищували існуючі традиційні норми митних платежів. Про стягнення литовськими митниками в Києві великих мит польський посланець, що перебував у кінці XV ст. в Москві, свідчив: «Приехал до Киева з Москвы торговец Иван Хонев с безью; и мытники наши киевский взяли на нем мыто по два гроши с копы, не ведая давного обычая; и мытники наши, которые под мыто подкупили, узяли на том же Иване по другии два гроши с копы, яко же есть обычай здавна, по четыри гроши с копы идет»¹.

Російський уряд багато разів посилав своє посольство до великого литовського князя і польського короля з вимогою, щоб литовський уряд заборонив своїм старостам та іншим урядовцям чинити насильства над російськими людьми. Російські посланці заявляли польському королю: «А гости наши, которые ходят через королеву землю, ино над нашими гостями великая сила чинится в королеве земле, грабят их и продают и в тюрьми сажают безвинно, а на мытех на старих пошлины лишние на них емлют; а где мыты не бывали из старины, тут новые мыты установлены, да на наших гостех те мыты новые силно емлют. А которые люди из иных земель к нам ездят на нашо имя через королеву землю, и тех людей в королеве земле имают, и грабят, и продают, а к нам их не пропускают»². Таких документів збереглося до наших часів багато.

На початку 90 років XV ст. Литовська держава, щоб обмежити вплив Росії на Україну і розширити свої володіння за рахунок російських земель, стала активно готуватись до агресивного нападу на Москву. На східних кордонах Литовської держави були зосереджені великі військові сили. Проте цей агресивний задум литовського уряду так і не був здійснений.

У 1492 р. помер польський король і великий литовський князь Казімір, який активно готувався до війни з Росією. Литовські пани вирішили поліпшити взаємовідносини з російським урядом. З Литви було направ-

---

¹ Сборник Русского исторического общества, т. 35, стор. 36.

² Там же, стор. 38, 42, 43, 45, 46, 62, 63, 66, 67.

лено у Москву велике посольство, яке мало завдання усунути суперечки, припинити прикордонні сутички, налагодити нормальну торгівлю між обома державами¹. На певний час це поліпшило торговельні зносини між Україною і Росією, але суперечності не були усунуті.

Незважаючи на дуже складні політичні взаємовідносини між Росією і Литовською державою, які особливо загострились в кінці XV ст., торговельні зв'язки між російським і українським народами продовжувались. Так, в одному документі є відомості, що в 1494 р. смоленські купці продали у Вязьмі 800 міхів галицької солі².

У 1507 р. в Москву прибуло багато торгових людей з Великого князівства Литовського для продажу товарів. Серед цієї групи були і українці, які часто відвідували російські міста і добре знали шляхи сполучення між обома країнами. У зв'язку з загостреними суперечностями між обома державами ці торгові люди у Москві були затримані і частину їх товарів конфісковано³. Але незабаром українські торговці були звільнені з-під арешту, їм повернули товари і дозволили торгувати на російських ринках⁴. Ці факти свідчать, що навіть в умовах війни між Росією і Великим князівством Литовським українські торгові люди відвідували російські ринки, підтримували з російськими містами торговельні зв'язки.

* * *

Економічні зв'язки, в свою чергу, впливали на зміцнення політичних взаємовідносин між російським і українським народами, що проявлялося в їх спільній боротьбі проти литовських загарбників і агресивних нападів турецько-татарських орд.

Найбільш сприятливі умови для продовження успішної боротьби проти татарського іґа були на території Росії. Там відбувався процес утворення Російської централізованої держави, який прискорювався боротьбою народних мас за свою незалежність від іноземних за-

---

¹ І. П. Крип'якевич, Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст., стор. 12—14.

² Там же, стор. 12.

³ Акты Западной России, т. II, стор. 43—47; ЦДАДА, Литовська метрика, Книги посольські, № 50, арк. 103.

⁴ Там же.

гарбників. Ф. Енгельс відзначав, що в Росії «підкорення удільних князів йшло пліч-о-пліч з визволенням від татарського іґа»¹.

Зміцнення Російської держави становило небезпеку для Золотої Орди, бо загрожувало їй втратою панування над завойованими землями. Намагаючись зберегти владу над російськими землями, золотоординський хан Мамай влітку 1380 р. з багатотисячною ордою організував напад на Москву. Проти нового агресивного нападу татар виступило численне російське військо під проводом князя Дмитра Івановича. В складі російського війська були із своїми військовими загонами полоцький князь Андрій Ольгердович, брянський князь Дмитро Ольгердович, чернігово-сіверські князі Федір Бельський, Федір Торуський, Іван Мстиславський, Семен Михайлович та ряд інших². Під час Куликовської битви відзначився український воевода Дмитро Боброк-Волинський, який прибув з волинськими воїнами і керував полком на самому небезпечному місці. В складі російського війська, крім князів, брали активну участь воїни з українських і білоруських земель, які боролись за повалення татарського іґа і визволення всіх слов'янських земель з-під влади Золотої Орди.

Розгром російськими воїнами татар на Куликовому полі мав велике прогресивне значення для Росії і України. Зазнавши поразки, татари відступили до берегів Азовського і Чорного морів, а визволені степи стали освоюватись переселенцями з російських і українських земель. З того часу татарські орди ослабили свої напади на Україну, а це сприяло освоєнню українським народом степів південної Переяславщини і Київщини, на яких вони засновували нові поселення, займались господарством.

Тимчасом шляхетська Польща посилювала наступ на Україну. Згідно з Кревською унією 1385 р. між Польщею і Великим князівством Литовським українські землі потрапляли під владу польського короля. Кияни разом з князем Володимиром готувались до боротьби проти литовського і польського панування. Щоб придушити цей рух, великий литовський князь Вітовт направив у

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. I, стор. 450.

² Полное собрание русских летописей, т. VIII, СПб., 1859, стор. 35—41.

1394 р. у Київ значні військові сили. Не маючи змоги відбити напад литовських військ, Володимир з своїми прибічниками направився в Москву за військовою допомогою, щоб спільними силами визволити Подніпров'я від литовського панування. В історії України це перша вірогідна згадка про звернення українського князя в Москву за військовою допомогою¹.

Але Московське князівство провадило в той час тривалу боротьбу проти татар і не могло подати військової допомоги Київському князівству. Це використали литовські феодали. Вони захопили Київщину, придушили опір місцевого населення і відновили литовське панування на Подніпров'ї.

В кінці XIV ст. Велике князівство Литовське розгорнуло військові походи проти татарських орд. У 1396—1398, 1399 рр. литовський князь Вітовт організував походи проти татар. Під час походу 1399 р. об'єднані сили Литовської держави зазнали поразки. Перелік полководців литовського війська показує, що в даній битві брали участь воїни українського, російського, білоруського, литовського, польського, чеського та інших народів².

Тяжкий іноземний гніт нерідко примушував жителів Подніпров'я переселятись в Росію. Про один з прикладів переселення літописець розповідає таке: в 1300 р. «пресвященный Максим, митрополит киевский и всея Руси, не терпя насилия от татар в Киеве, поиде из Киева, и весь Киев разыдеся; а митрополит иде из Киева к Брянску, а от Брянска иде в Суздальскую землю, и тако пришед... со всем житием своим и сяде в Владимире, и в Суздале, и в Новгороде в Нижнем и прочая тамо лежащая места»³. Тоді ж «некто от славных бояр Черниговских, именем Федор... переселишася в град Москву»⁴. Безперечно, що не тільки бояри переселялись з Подніпров'я на російські землі. Туди переходили торговці, ремісники, селяни, духовенство та інші групи населення⁵.

¹ Полное собрание русских летописей, т. II, стор. 352; т. XVII, стор. 83, 277—278, 388.

² Полное собрание русских летописей, т. XVII, стор. 47—48.

³ Полное собрание русских летописей, т. X, стор. 172.

⁴ Н. М. Карамзин, История государства Российского, т. IV, Спб., 1812, примітка № 367.

⁵ Там же, № 324, 367.

У часи князювання Івана Калити (1325—1345 рр.) переселення з Київщини в Московське князівство набрало ще ширшого розмаху. Туди переселився «некто от киевских благоплеменных вельмож служить, Радион Нестерович,... и с ним же княжата и дети боярския и двора его до тысячи и до семисот людей»¹. Цей Радіон був одним із видатних воевод московського князя і помагав йому під час міжусобної боротьби проти Тверського князівства.

На початку XV ст. в Москву прибула група українських бояр на чолі з князем Свидригайлом, яка дала згоду стати на службу до московського князя. З ними приїхали і воїни: вони склалися з чернігівців, стародубців, сіверців та жителів інших українських міст і сіл². Звичайно, що документи, які збереглися до наших часів, містять небагато матеріалів про переселення українців в Росію в XV ст. Але переселення в Росію українських трудящих мас — це факт безсумнівний.

У XV ст. політичні зв'язки між Росією і Україною найбільш яскраво проявлялися в спільній боротьбі проти іноземних загарбників: німецьких рицарів, литовських феодалів і татар. На початку цього сторіччя німецькі завойовники розгорнули агресивні напади на литовські і російські землі. На боротьбу з ворогом виступили литовські, білоруські, українські і смоленські полки під проводом литовського князя Вітовта. В цьому поході взяли участь польські війська на чолі з королем Ягайлом і чеські війська під керівництвом Я. Жижки. В 1410 р. біля Грюнвальда відбулася велика битва, в результаті якої німецькі рицарі були вщент розгромлені. В цій битві особливо відзначились смоленські воїни, які своєю героїчною боротьбою прискорили розгром ворога.

У 1430 р. помер литовський князь Вітовт. Це послужило приводом до початку тривалої міжусобної боротьби в усьому великому Литовському князівстві. У зв'язку з цим поширився рух за незалежність від литовсько-

---

¹ Н. М. Карамзин, История государства Российского, т. IV, примітка № 367.

² А. И. Козаченко, Борьба украинского народа против иностранных поработителей за воссоединение с Россией, М., 1954, стор. 13; П. Г. Клепатский, Очерки по истории Киевской земли, т. I, стор. 39—43.

го панування на Україні, в Білорусії і на Смоленщині. Незабаром вся Литовська держава була охоплена гострою міжусобною боротьбою, яка загрожувала відокремленням українських і білоруських земель від Литви. З другого боку, Польща спробувала захопити Волинь і поширити свою владу на всю Правобережну Україну. Населення Волині зі зброєю піднялось на боротьбу і відбило напад польських агресорів.

Загроза розпаду Литовської держави на окремі частини примусила литовських панів і польську шляхту помиритись між собою і вжити всіх заходів, щоб зберегти українські і білоруські землі під своєю владою. Розуміючи популярність на Україні і в Білорусії князя Свидригайла, якого підтримувало багато українських, білоруських і смоленських феодалів, литовські пани в 1431 р. поспішили проголосити його великим князем. Проте це не врятувало становища. На Україні дедалі поширювався рух за визволення з-під литовського панування, за встановлення тісних зв'язків з Росією. Це не подобалось литовським і польським панам. У 1432 р. вони усунули Свидригайла, а на його місце поставили Сігізмунда Кейстutowича, якого підтримало і все католицьке литовське панство. Свидригайло в 1432 р. змушений був перебраться з своїми прибічниками в Полоцьк, де влаштував нову резиденцію. Литовська держава фактично розділилась на дві частини. Литва залишилась під владою Сігізмунда, а Білорусія, Смоленщина і більша частина України — під владою Свидригайла¹.

Московське князівство підтримувало боротьбу українського і білоруського населення проти литовського панування і всіляко сприяло зміцненню політичних зв'язків між Україною, Росією і Білорусією. Тоді російські феодали допомагали Свидригайлові в боротьбі проти Литви і Польщі².

У 1435 р. під м. Вількоміром відбулась битва між військами на чолі з Свидригайлом і польсько-литовськими силами. Прибічники Свидригайла зазнали поразки. В битві загинуло багато війська і зокрема понад 50 російських, українських і білоруських князів³. Решта біло-

¹ Полное собрание русских летописей, т. XVII, стор. 63, 462.

² Там же, стор. 61—64, 105, 107, 134, 180, 225—286, 336—337.

³ Там же.

руських, російських і українських військ відступила до Вітебська. Після битви майже вся Білорусія і Смоленщина знову потрапили під владу Литви.

На початку 1436 р. Свидригайло та його прибічники з Вітебська і Смоленщини прибули в Київ. Тут була заснована нова резиденція Свидригайла, яка існувала до 1438 р.¹ Одночасно продовжувалась визвольна боротьба на Смоленщині, в якій брало участь російське, українське і білоруське населення. Лише в кінці 30-х років XV ст. литовським феодалам вдалось відновити свою владу на Подніпров'ї.

В 1470 р., коли литовський уряд вирішив ліквідувати удільнокнязівське управління в Києві і Київщину перетворити у воєводство, кияни одностайно виступили і довгий час не пускали в Київ литовського воєводу Гаштовта. Лише з допомогою військ йому вдалося захопити Київ².

Щоб визволити Київщину від литовського панування, брат померлого київського князя Семена Олельковича Михайло Олелькович розпочав підготовку до повстання. Він шукав собі прибічників на Київщині, Чернігівщині, Волині і Поділлі. У змові проти великого литовського князя Казіміра, яка готувалась у великій таємниці, були князі Михайло Олелькович, Федір Бельський і Іван Гольшанський³. Учасники змови сподівалися при допомозі російських військ визволити основні українські і білоруські землі з-під литовського панування і включити їх до складу Російської держави⁴. Вони сподівались, що їх підтримають феодали і більшість населення українських і російських земель. Здійснити свої наміри вони передбачали в 1481 р. Був визначений план дій. Змовники вирішили під час урочистого весілля князя Бельського з Ганною Кобринською схопити короля Казіміра і примусити його відмовитись від України і Біло-

---

¹ К. Stadnicki, *Gracia Władysława Jągały*, Lwów, 1867, стор. 360—362.

² Полное собрание русских летописей, т. II, стор. 358; т. IV, стор. 235—236; т. VI, СПб., 1853, стор. 191.

³ Ф. Бельський був двоюрідним братом Михайла Олельковича, І. Гольшанський був братом тітки Бельського. Мати Михайла Олельковича була рідною сестрою московського князя Василя III.

⁴ Полное собрание русских летописей, т. II, стор. 358; П. Г. Клепатский, *Очерки по истории Киевской земли*, т. I, стор. 60—61.

русії¹. Проте здійснити цей план змовникам не вдалось. Литовські власті розкрили змову. Дізнавшись про це, князь Ф. Бельський з кількома прибічниками негайно втік на територію Росії і прибув у Москву з наміром просити московського князя розпочати війну проти Литовської держави. Але Московське князівство тоді не мало змоги подати військову допомогу змовникам і план князів не був здійснений².

Литовський уряд поспішив розправитись над іншими учасниками змови.

Переслідуючи визвольний рух на Україні, литовський уряд зовсім припинив боротьбу проти агресії татарських орд. Опис українських оборонних замків, який був проведений в останній чверті XV і першій половині XVI ст., свідчить, що Литовська держава питанням оборони України майже не займалась. В той час єдиними захисниками українських земель від іноземних загарбників були втікачі від феодалного гніту, які жили переважно в південній Переяславщині, Київщині, на островах Дніпра, Південного Бугу і приймали на себе весь тягар татарських нападів. Основну масу цих втікачів становили українські, білоруські і російські селяни, які на нових місцях займались сільським господарством і працювали на промислах. З цих вільних людей формувалися перші загони дніпровських козаків, які в кінці XV ст. розгорнули активну боротьбу проти татарських орд.

Перша документальна згадка про діяльність дніпровських козаків припадає на 1489 р., коли вони під проводом своїх отаманів Богдана, Голубця і Жили біля Таванської переправи вели боротьбу проти татар. У документі говориться, що козаки уже тоді тримали під своїм контролем Дніпро і всі переправи через нього³. Влітку загони козаків відправлялись на Слобожанщину, де займались промислами і разом з російськими людьми вели боротьбу проти кримських і ногайських татар та турецьких яничар⁴.

У 1492 р. козаки напали на татарські човни біля Тя-

---

¹ П. Г. Клепатский, Очерки по истории Киевской земли, т. I, стор. 61—63.

² Древняя русская вивлиофика, т. 10, СПб., 1775, стор. 14—15.

³ Сборник Русского исторического общества, т. 35, стор. 23.

⁴ Там же.

гинки на Дніпрі і багатьох татар потопили¹. У 1494, 1496, 1498 та інших роках українські і російські козаки влаштовували ряд походів проти татар, завдали їм великої поразки на Дніпрі і суходолі. В результаті активних дій козаків татари змушені були на низу Дніпра і біля Перекопу споруджувати оборонні укріплення, щоб захищати свої володіння². На початку XVI ст. боротьба козаків проти татарських орд ще більш посилилась³.

Приєднання Чернігово-Сіверщини до Росії і його значення для розвитку зв'язків між російським і українським народами

В кінці XV і на початку XVI ст. відбулися значні зміни в економічному і політичному житті Росії. Зокрема, Російська держава стала однією з найсильніших країн Європи. Про політичний розвиток Росії в другій половині XV ст. і зміцнення її міжнародного становища свідчать численні документи і матеріали, в яких висвітлюються дипломатичні взаємовідносини між Росією та різними європейськими країнами, а також країнами Близького Сходу⁴.

Об'єднавши основні російські землі навколо Москви, Російська держава в кінці XV ст. розгорнула підготовку до визволення Смоленщини, Брянщини та інших російських земель з-під литовського панування. Це впливало із загальнодержавних інтересів і було необхідним для дальшого розвитку і зміцнення Росії. Прагнення Росії визволити ці землі мало історично-прогресивне значення. Його підтримали російський, український і білоруський народи. Зокрема, російське населення Брянщини і Смоленщини продовжувало визвольну боротьбу проти литовських загарбників. Смоленськ, як давнє російське місто, був центром визвольного руху. Протягом XIV—XV ст. тут майже не припинялась самовіддана боротьба росіян проти литовського панування.

¹ Сборник Русского исторического общества, т. 35, стор. 174, 179, 220, 222, 291, 293; т. 41, 1884, стор. 195.

² Сборник Русского исторического общества, т. 35, стор. 268—270.

³ Там же, стор. 305—307.

⁴ Н. Н. Бантыш-Каменский, Обзор внешних сношений России, ч. III, М., 1897; Сборник Русского исторического общества, т. 35.

Населення Чернігово-Сіверщини, серед якого поряд з українцями жило багато росіян, також прагнуло визволитись з-під литовського панування і об'єднатись з братнім російським народом. Цей рух особливо поширився в останній чверті XV ст. Українські і російські феодалі Чернігово-Сіверських земель відмовлялись користись розпорядженням великого литовського князя і переходили на бік московського князя. З феодалами переселились на територію Російської держави їх слуги і навіть селяни. У 80—90-х роках XV ст. збільшилась втеча селян з Подніпров'я в Росію¹. Основну масу переселенців з України в Росію становили селяни Чернігівщини і Київщини. Вони залишали свої села, двори, будівлі і лише з рухомим домашнім майном і худобою переходили російський кордон. Литовські військові гарнізони затримували українських переселенців, відбирали в них майно і примушували повертатись назад. Вони забороняли також українським феодалам тікати в Росію².

Проте припинити втечу феодалів і селян з Чернігово-Сіверщини в Росію литовські прикордонні застави не могли. В 1487 р. російські князі Воротинські перейшли на службу до московського князя з своїми підданими і розгорнули боротьбу за визволення своїх володінь від литовського панування. Слідом за Воротинськими перейшли на бік Російської держави Белевські, Одоєвські, Новосільські, Мезоцькі, Вяземські, Мосальські, Торуські та ряд інших російських, українських і білоруських феодалів³. Разом із князями переходили на бік Росії і їх слуги та інше населення. Князі з допомогою власних військових загонів виганяли із своїх володінь представників литовської влади і оголошували свої володіння приєднаними до Росії. На кордоні між Російською і Литовською державами розпочались значні воєнні сутички. Всюди місцеве населення розгортало боротьбу проти литовського панування. В результаті цих дій 1488 і 1489 рр. міста Рогачів, Хлепань, Мосальськ та ряд інших

¹ Н. Н. Бантыш-Каменский, Обзор внешних сношений России, ч. III, М., 1897, стор. 75—80; Сборник Русского исторического общества, т. 35, стор. 24—43.

² Н. Н. Бантыш-Каменский, Переписка между Россиею и Польшею, ч. I, стор. 2—8.

³ Сборник Русского исторического общества, т. 35, стор. 106—107, 126—127.

були визволені від литовської влади¹. Це ще більше загострило суперечки між Російською і Литовською державами. Таке становище загрожувало неминучою війною між обома державами.

На початку 90-х років XV ст. литовський уряд став зосереджувати на східних кордонах своєї держави військові сили з метою розпочати війну проти Росії. Російський уряд виступив на захист своїх кордонів і кілька разів пропонував литовському уряду припинити злочинні напади на російські володіння і зберегти мирні стосунки між обома державами. Але литовський уряд із свого боку обвинувачував Росію в агресивних діях. З приводу цього російський посланець у 1491 р. під час зустрічі з великим литовським князем і польським королем Казіміром від імені російського уряду заявив так: «Ино мы не ведаем, которые бы кривды от нас королю делаются; а земель и вод вотчины королевы за собою не держим, а з божью волею держим земли и воды свою вотчину, а того не слышим нигде, где бы наши люди почали королевым людем лихо чинити... А нам от короля великие кривды делаются: наши города и волости и земли и воды наши король за собой держит, а от его князей украинских и от его людей нашим людем обид много починилося и ныне чинятся татьбами и разбои и наезды и грабежи великими. И колько от королевых людей наших людей имянитых побито, опроче мелких людей, и колько людей головами сведено и животов людских бесчислено поймано»².

Зимом 1493—1494 рр., між Литовською державою і Росією розпочались військові сутички, які охопили прикордонну смугу на Чернігово-Сіверщині. Російські війська разом з військовими загонами місцевих князів стали визволяти одну волость за одною, виганяти звідти литовських феодалів і представників великокнязівської влади. Активна боротьба проти литовських загарбників поширилась на Чернігово-Сіверщину і навіть на білоруські землі. Всюди населення з радістю чекало російські війська, щоб швидше позбутись литовського панування.

---

¹ Г. Карпов, История борьбы Московского государства с Польско-Литовским в 1462—1503 гг., «Чтения в обществе истории древностей российских при Московском университете», 1866, кн. 3, стор. 23—24.

² Сборник Русского исторического общества, т. 35, стор. 37—38.

Розгортання визвольної боротьби на Чернігово-Сіверщині дуже налякало литовських феодалів, які поспішили помиритись з Росією.

На початку 1494 р. в Москву прибуло велике литовське посольство для вирішення спірних питань¹. В результаті тривалих дипломатичних переговорів був укладений мирний договір, згідно з яким до складу Російської держави були включені міста: Алексін, Тешилов, Рославль, Воротинськ, Козельськ, Лобутськ, Бельов, Одоев, Торус та ін.² Цим договором Росія зробила перший крок у справі визволення російських, українських, білоруських земель з-під литовського панування і приєднання їх до своїх володінь. В договорі було підкреслено: «послам и гостям с товарами на обе стороны путь чист, ездить им без рубежа и без всякого затруднения, и торговать им по старой пошлине»³. Мирний договір був скріплений одруженням великого литовського князя Олександра на дочці московського князя Івана III Олені.

Уклавши договір з Росією, Литовська держава прагнула використати його, щоб підготуватись до війни і в майбутньому повернути собі ті володіння, які втратила у 1494 р. Для цього перш за все було необхідно укріпити східні кордони і припинити переселення російських і українських людей з Литовської держави на територію Росії. При допомозі родинних зв'язків Олександра I і Івана III литовські пани сподівались посилити свій вплив на Росію⁴.

Литовський уряд направив на східні кордони додаткові війська, які готувались до нападу на Росію. Одночасно литовські пани посилили наступ на місцеве населення в східних повітах України і Білорусії: вони закривали православні церкви, будували костьоли, насильно запроваджували католицьку віру серед місцевого населення.

---

¹ Акты Западной России, т. 1, стор. 137—142; ЦДАДА, Зносни Росії з Польщею, Книга Польська, № 1, арк. 238—245; К. В. Базилевич, Внешняя политика Русского централизованного государства XV в., стор. 322—336.

² С. Соловьев, История России, кн. I, стор. 1454—1456, изд. «Общественная польза».

³ Н. Н. Бантыш-Каменский, Переписка между Россиею и Польшею, ч. I, стор. 14—15.

⁴ С. Соловьев, История России, кн. I, стор. 1458—1466.

Дальший наступ литовських феодалів на українське і білоруське населення викликав ще більше обурення проти литовського панування. З Чернігово-Сіверщини і Смоленщини люди продовжували тікати на територію Російської держави. В 1497 р. разом з князями Путивльськими і Романовими з Чернігівщини переселилось в Росію багато сімей з худобою, возами та іншим домашнім майном. Литовські прикордонні застави не могли затримати цих переселенців тому, що вони мали зброю і чинили опір¹. На кордонах загострювались суперечки і конфлікти між військовими гарнізонами обох сторін: литовські прикордонні власті не пропускали в Москву іноземних купців, грабували товари російських купців, нападали на російські села, руйнували їх, захоплювали в полон людей².

Поряд з цим загострювались і дипломатичні відносини між Росією і Литовською державою. Прикордонні литовські застави не пропускали у Москву турецьких, кримських та інших посланців. Литовський князь намагався втягти Росію у війну з Кримським ханством. Він налагодив відносини з Туреччиною і заволзькими татарами, намагаючись використати їх у війні проти Росії³. Литовський уряд сподівався, що у війні з Кримським ханством Росія потерпить поразку, і це дасть змогу Литві розширити володіння за рахунок захоплення нових російських земель. Таким чином, мирний договір 1494 р. не усунув суперечностей між Росією і Литвою. Обидві сторони готувалися до війни.

Прагнучи забезпечити собі тил з півдня і утримати татарські орди від нападу, російський уряд в кінці XV ст. знову налагодив нормальні дипломатичні відносини з кримським ханом. Під час переговорів російські дипломати заявляли в Криму, що всі подніпровські землі з найдавніших часів належать слов'янським народам, а тому вони мусять бути в складі Росії. В одній з грамот, посланих кримському хану Менглі-Гірею, московський князь Іван III писав: «А что писал еси нам о Кие-

---

¹ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 6, арк. 178—181.

² Н. Н. Бантыш-Каменский, Переписка между Россиею и Польшею, ч. I, стор. 24—28.

³ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 6, арк. 45—55, 58, 65—66, 68, 71—79.

ве и о Черкаском городке¹, чтобы нам их достати, и мы у бога того просили и вельми того хотим, чтобы нам дал бог своей отчизны достати, а с тобою бы с своим братом быти нам блиско»². Цей документ яскраво свідчить про те, що Іван III ставив питання про визволення Подніпров'я з-під влади Литовської держави і приєднання його до Росії. Це один з яскравих прикладів, який переконує в тому, що Росія намагалася визволити українські землі з-під влади литовських панів, кримських татар і приєднати їх до своїх володінь. Наприклад, у 1500 р., під час дипломатичних переговорів між Росією і Кримським ханством, кримський хан готувався організувати грабіжницький напад на Україну. Він мав намір захопити і пограбувати міста Київ, Дашів, Кудин, Бирин, Черкаси, Путивль, Липятин та ряд інших³. Але Іван III виступив проти нападу татар на Київ. В своєму листі до Менглі-Гірея він писав: «Ино ныне зимою татарским ордам нельзя быти к Киеву того дела, что наша рать все лето была в Литовской земле по тем местам, куда итти к Киеву: ино туту корму нет, витравлено и выграблено»⁴. Російський уряд вживав різних заходів, щоб посилити вплив на Україну. З цією метою Росія на своїх південно-західних кордонах скупчила великі військові сили, які захищали російські і українські землі від татарських орд⁵. З другого боку, російські дипломати в Криму всіляко намагалися утримати татар від будь-якого грабіжницького нападу на російські і українські землі.

Незважаючи на те що Київ залишився в складі Литовської держави, російські дипломати під час переговорів з литовським урядом завжди підкреслювали, що Київ і все населення Подніпров'я мусять бути незалежними від Литви і Польщі. Вони говорили, що «домогаея великий князь литовский Киева... дабы в договорную грамоту внесен был город Киев, яко Литовскому княжеству принадлежащий... литовский князь затевает

---

¹ Мова йде про послану кримським ханом в Москву грамоту, в якій він писав, що Подніпров'я мусять належати Москві.

² Сборник Русского исторического общества, т. 41, стор. 301—306.

³ Там же, стор. 338.

⁴ Там же.

⁵ Там же, стор. 291.

странные дела»¹. Ці факти яскраво свідчать про наміри Росії визволити українські землі від литовського панування. При цьому, звичайно, не треба забувати про класову політику російського уряду, яка була направлена на захоплення чужих земель і поневолення місцевого населення. Російський царизм використовував міжнародні обставини для розширення своєї держави в інтересах класу феодалів.

В кінці XV ст. знову почастишали переходи російських і українських князів на бік Росії. Зокрема, князі Ф. Бельський, В. Шемяка, І. Можайський, С. Чернігівський та інші перейшли на службу до московського князя. Основна маса міського і сільського населення Чернігово-Сіверщини також відмовилась коритись представникам литовської влади і висловлювала бажання приєднатися до Росії². У 1498—1502 рр. представники литовської влади, боячись місцевого населення, змушені були тікати з чернігово-сіверських міст у Литву або зосереджувались в замках Чернігова, Новгород-Сіверського, Брянська, Смоленська та інших міст і чекали початку нових воєнних сутичок³.

Чернігово-сіверські князі свій перехід на бік Російської держави мотивували тим, що представники литовської влади всюди чинили різні насильства над місцевим населенням: закривали православні церкви, будували костьоли і змушували українське населення приймати католицьку віру. Російський уряд використав цю скаргу чернігово-сіверських феодалів для того, щоб розпочати війну проти Литовської держави. Виступаючи на захист православної віри, Росія знову стала готуватись, щоб при допомозі військової сили визволити українські і білоруські землі від литовського панування.

В умовах активної підготовки Росії і Великого князівства Литовського до наступної війни у 1500 р. литовські дипломати прибули в Москву і вимагали від Івана III негайно повернути північно-східну частину Чернігово-Сіверщини та інші землі, які були приєднані до Росії в 1494 р., Литовській державі, а також відправити

¹ Н. Н. Бантыш-Каменский, Обзор внешних сношений России, ч. III, стор. 83.

² Акты Западной России, т. I, стор. 149, 192, 356.

³ Там же, т. I, стор. 210—212, 344—345.

у Литву всіх переселенців, що втекли в Росію. Ці вимоги носили ультимативний характер¹.

За таких обставин весною 1501 р. розпочалась війна між Росією і Литовською державою. Росія направила дві групи військ на Чернігово-Сіверщину і Смоленщину. Вони швидко оволоділи Брянськом, Дорогобужем, Путивлем, Стародубом, Серпейськом та іншими містами. Недалеко від Дорогобужа, на березі річки Ведроша, зустрілись російські і литовські війська. Під час великої битви литовські війська були повністю розгромлені, а їх головнокомандуючий — український магнат Костянтин Острозький і його помічник князь Станіслав Кишка та інші — були захоплені росіянами в полон². Восени 1502 р. російські війська одержали нову перемогу над військами противника і захопили м. Мстислав. В бою за це місто загинуло багато литовського війська³. У лютому 1503 р. в Москву прибуло литовське посольство для мирних переговорів. Литовські послы вимагали, щоб російський уряд відмовився від Чернігово-Сіверщини, Смоленщини та інших російських земель на користь Литовської держави, повернув всіх переселенців і припинив війну. Крім того, литовські послы намагались втягти Росію у війну проти Кримського ханства і Туреччини, щоб ослабити її сили.

У відповідь на ці вимоги литовських послів російські дипломати від імені Івана III говорили: «Брат наш... нам правду говорит... что каждому своя отчина мила и каждому своего жаль... а брату нашему і зятю ведомо, что... Русская земля вся с божьею волею, из старины, от наших прародителей, наша отчина: а нам и ныне своей отчине жаль; а их отчина Лятская земля да Литовская, и нам чего деля тех городов и волостей, своей отчины, которую нам бог дал, ему отступатись. Ано не то одна наша отчина, кои города и волости ныне за нами: и вся Русская земля, Киев, Смоленск и иные города, которые он за собой держит к Литовской земле,

¹ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 8, арк 1—8; Н. Н. Бантыш-Каменский, Переписка между Россиею и Польшею, ч. I, стор. 36—37.

² Полное собрание русских летописей, т. VI, стор. 47; ЦДАДА, Книги розрядні, № 8, арк. 82—105.

³ Акты Западной России, т. I, стор. 345—350; Н. Н. Бантыш-Каменский, Обзор внешних сношений России, ч. III, стор. 84.

с божьею волею, из старины, от наших прародителей наша отчина»¹.

В результаті тривалих дипломатичних переговорів у 1503 р. між Росією і Литовською державою було укладено перемир'я на шість років. Велике князівство Литовське змушене було відмовитись на користь Росії від широких просторів вздовж обох берегів річок Оки, Десни, Сейма, Сожа, верхньої течії Дніпра та їх приток. Годі за Російською державою були закріплені землі більшої частини Чернігово-Сіверщини і Смоленщини. Зокрема до складу Росії відійшли міста: Чернігів, Стародуб, Путивль, Рильськ, Новгород-Сіверський, Гомель, Почеп, Трубчевськ, Радогощ, Брянськ, Мценськ, Любеч, Серпенськ, Мосальськ, Дорогобуж, Бела та багато інших. Всього перейшло 70 волостей, десятки міст і містечок, сотні сіл². Кордон між обома державами був встановлений такий: починаючи від верхніх течій річок Тор і Самари, він йшов до верхів'їв річки Орел, проходив близько Полтави, Ромен, Прилук, Остра, Навоз, Любеча і далі по Дніпру йшов на Гомель³.

У 1504 р. до Москви прибуло велике литовське посольство на чолі з С. Глебовичем, Ю. Зинов'євим, Б. Сапігою. Посли запропонували російському уряду укласти вічний мир між Литовською державою і Росією. Російські дипломати вимагали, щоб у договорі вічного миру було внесено пункт про приєднання Києва до Росії. Але Литва не погодилася на ці умови, і тоді було укладене лише перемир'я, яке не усунуло суперечностей між обома державами. В усіх наступних дипломатичних переговорах між Литовською державою і Росією російські дипломати послідовно вимагали приєднання Подніпров'я з Києвом до російських володінь⁴.

---

¹ Сборник Русского исторического общества, кн. 35, стор. 459—460; «Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете», 1866, кн. 3, стор. 25.

² Сборник Русского исторического общества, т. 35, стор. 398—402; Н. Н. Бантыш-Каменский, Переписка между Россиею и Польшею, стор. 45; його ж, Обзор внешних сношений России, ч. III, стор. 85.

³ Гомель теж був приєднаний до Росії (К. В. Базилевич, Внешняя политика Русского централизованного государства, стор. 432—541).

⁴ Н. Н. Бантыш-Каменский, Обзор внешних сношений России, ч. III, стор. 83—89; ЦДАДА, Литовська метрика, Книги переписів, № 8, арк. 10, 15, 88, 291, 386.

Приєднання Чернігово-Сіверщини до Росії сприяло ще більшому розширенню політичних і культурних зв'язків українського народу з Москвою¹. Зокрема, певну роль в цьому відіграло духовенство. Києво-Печерський та інші монастирі зберегли зв'язки з монастирями Чернігово-Сіверщини, а через них і з московським духовенством. Російський уряд приймав представників українського духовенства та інших діячів культури в Москві і давав їм всіляку допомогу грошима і книгами. З допомогою служителів церкви російський уряд посилював свій вплив на Україну.

Участь російського народу в боротьбі за визволення українських земель з-під литовського панування сприяла піднесенню авторитету Росії серед українського і білоруського народів. Населення Києва, Канева, Чорнобиля сподівалось, що незабаром прибуде російське військо на Подніпров'я². Такі чутки поширювались по всій Україні. Особливо популярними вони були в містах, де ремісничі і торгове населення підтримувало тісні зв'язки з російськими торговими людьми.

Розуміючи близькість українського і російського народів, литовський уряд вживав усіх заходів, щоб розірвати зв'язки між ними. Для здійснення цього литовський уряд вирішив перш за все перетягти на свій бік українських феодалів. Десятки жалуваних грамот було видано українським магнатам, панам, церквам і духовенству на орні землі, сіножаті, ліси та інші угіддя. Найбільші володіння одержали князі Глинські в районі Чуднова, Житомира, Білої Церкви, Овруча, Чорнобиля і на Переяславщині. Великі земельні володіння з містечками, селами і феодально-залежним населенням одержали феодали Київщини, а саме: Путятичі, Корецькі, Горностаї, Дашкевичі, Немировичі та багато інших князів, бояр і монастирів³. Українським феодалам Подніпров'я литовський уряд періодично давав з своєї скарбниці жалування грошима, а також продуктами. У книгах Литовської метрики, які зберігаються в Москві в Центральному державному архіві давніх актів, є списки феода-

¹ Акты Западной России, т. II, стор. 368—369.

² ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 8, арк 291, 386, 575, 586, 618, 648.

³ Там же, арк. 154, 155, 167, 171, 172, 193, 195, 199—200, 210—211, 290.

лів, які одержували від литовського уряду різне жалування «за вірну службу»¹.

Крім того, литовський уряд здійснив ряд заходів військового характеру. Під виглядом захисту Подніпров'я від нападів татарських орд були укріплені оборонні замки, поставлені війська в Мозирі, Овручі, Чорнобилі, Києві, Каневі, Черкасах, Житомирі. З розрахунку на тривалу облогу в замки були доставлені також великі запаси хліба і військових припасів². Одночасно литовський уряд активно готувався до війни проти Росії. Він домовився з Лівонським орденом і Заволзькою татарською ордою, щоб одностайно організувати напад на Росію. Для організації такого походу в 1507 р. по всій Литовській державі була зібрана сребщина, тобто державний податок, який йшов на утримання війська і ведення війни³. Всі воеводи були зобов'язані зібрану сребщину відправляти у Вільно.

В цих умовах посиленого наступу литовських феодалів на українське населення і підготовки до війни проти Росії на Україні зростала боротьба за незалежність. Українське населення не хотіло коритись литовським феодалам. З початку XVI ст. втечі українців на територію російських володінь посилилися. З другого боку, селяни, міське населення і навіть феодали чекали прибуття російських військ, щоб розпочати боротьбу проти литовського панування. Досить активну роль в цей час відіграли українські феодали на чолі з М. Л. Глинським⁴, які володіли на Україні величезними маєтками і прагнули здобути собі повну незалежність від великого литовського князя і польського короля.

Михайло Глинський з молодих років був за кордоном, де одержав високу для того часу освіту. Там він деякий час служив у війську німецького імператора, брав участь у кількох військових походах, відвідав Італію,

---

¹ ЦДАДА, Литовська метрика, Книга записів, № 8, арк. 412—468.

² Записки Одесского общества истории и древностей, 1863, т. V, стор. 196—197, 208—209.

³ Акты Западной России, т. II, стор. 8—9, 13; Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными, ч. I, СПб., 1851, стор. 153.

⁴ Родословная книга, I, «Временник Московского общества истории и древностей», кн. 10, стор. 84.

Іспанію, Валахію та інші країни, де спостерігав визвольну боротьбу. Повернувшись в кінці XV ст. на Україну, М. Глинський швидко здобув собі авторитет серед великокнязівської придворної знаті¹. Він став особистим радником князя Олександра і був призначений маршалом литовського великокнязівського двору². За шість років служби Глинський придбав великі земельні володіння у різних частинах Великого князівства Литовського³. Використовуючи своє становище, він уміло висував на визначні урядові посади Литовської держави українських та білоруських феодалів і допомагав їм укріплятися на місцях. Свого брата Івана Глинського йому вдалося поставити київським воєводою, близьких родичів — Григорія Борисовича — овруцьким старостою, Василя Дашкевича — черкаським старостою, Богдана Федоровича — путивльським старостою⁴.

Ця діяльність М. Глинського викликала незадоволення серед литовських панів, які були тісно зв'язані з великим князем. Вони намагалися підірвати авторитет М. Глинського. Але зробити це при житті князя Олександра їм не вдалося. Після його смерті литовським панам вдалося переконати нового короля Сігізмунда I в тому, що Глинський збирається захопити великокнязівський стіл. Після цього М. Глинський був усунутий з посади маршала, а згодом його брат І. Глинський, родичі і всі прибічники на Україні і в Білорусії були звільнені з урядових посад. Не знайшовши ніде підтримки, М. Глинський поїхав у своє Туровське володіння, де й розпочав готувати збройний виступ проти литовського панування⁵, залучивши до цього своїх прибічників на Україні і в Білорусії. У 1507 р. М. Глинський направив з м. Турова свого посланця в Москву до великого князя Василя Івановича з листом, в якому писав: «Как есми перед сим к вашей милости государю писал и всказывал, поведаячи, штож делу ваше милости государскому и нашему великий час есть, а в Литве собранья ни-

¹ Сборник Русского исторического общества, кн. 35, стор. 487-489, 500, 543—546; Книги разрядные, кн. II, СПб., 1856, стор. 900.

² Акты Южной и Западной России, т. I, № 37, 38, 41, 46, 60.

³ П. Г. Клепатский, Очерки по истории Киевской земли, т. I, стор. 63—64.

⁴ Акты Южной и Западной России, т. I, № 37, 38, 41, 46, 60; Акты Западной России, т. II, стор. 22—23.

⁵ Акты Западной России, т. II, стор. 22—23.

какова нет, а ни з інших сторін помочи; а ваша милость, государь, писал до мене, абыж дело делал не мешкая, и ваше милости князи и воеводы с людьми мели быти ко мне не мешкая: ино, за чим ся то стало и вмешкано, ваша милость государь наш дал бы мне о том ведати... приказывал ваша милость до мене, абыж с теми людьми дело делал близко своих городов, а далеко был с теми людьми в землю не сягал, а дело бых делал не з рывковкою, доколь воеводы ваше милости з большою ратью в землю поспешаются»¹. З цього листа видно, що М. Глинський давно вів нелегальні переговори з російським урядом щодо підготовки спільних військових дій для визволення білоруських і українських земель з-під литовського панування.

Тимчасом у кінці 1507 р. в районі Мстиславля і Кричева розгорнулись воєнні сутички між російськими і литовськими військами. Військові дії зимою 1507—1508 рр. мали місцевий характер і не змінили кордонів між обома державами. Це дуже негативно вплинуло на дальший хід війни.

На початку лютого 1508 р. М. Глинський з своїми прибічниками підняв збройний виступ на Поліссі, недалеко від Пінська². Озброєний загін М. Глинського складався з його слуг і групи дрібних феодалів. Він напав на володіння литовського магната Заберезінського, зруйнував його маєток, забрав велику кількість зброї та іншого майна і стратив цього ненависного ворога білоруського народу. Звідти М. Глинський повів повстанців на Мозир, оволодів ним і заснував там свою штаб-квартиру. Великокнязівський намісник Якуб Івашенцович примкнув до повстанців. Кількість останніх швидко зростала за рахунок приєднання до них феодалів і міщан³. З Мозиря повстанці направились до російських кордонів, щоб об'єднатись з російськими військами і розгорнути спільний похід на Мінськ і Київ. Незабаром російські війська взяли Кричев, Мстиславта багато сіл близько Дніпра. Намагання М. Глинського з невеликим загоном військ захопити Мінськ закінчи-

---

¹ Акты Западной России, т. II, стор. 22; П. Г. Клепатский, Очерки по истории Киевской земли, т. I, стор. 62, 64—68.

² Акты Западной России, т. II, стор. 24—25.

³ Там же, стор. 22—23; П. Г. Клепатский, Очерки по истории Киевской земли, т. I, стор. 63—68.

лись невдачею. Він змушений був знову повернутися до Мозиря¹.

Плани Глинського полягали в тому, щоб підняти повстання на Київщині і Волині, вигнати литовських намісників і взяти владу в свої руки. На допомогу повсталим на Україну мусили прибути російські війська. Для організації виступу на Україні Михайло Глинський послав туди свого брата Василя Глинського. В. Глинський з невеликим загоном феодалів намагався захопити Овруч, Житомир, але не мав успіху. Місцеве населення не було підготовлене до повстання і пасивно спостерігало виступ. В. Глинський не користувався на Україні авторитетом, а тому він не міг знайти собі широкої підтримки серед українських феодалів. М. Глинський не заспокоївся на тому, що відправив на Україну свого брата. Він також поширював на Україні і в Білорусії листи, в яких закликав своїх прибічників братись за зброю і виступати проти литовського панування². Але, очевидно, листи М. Глинського на Україні не мали успіху.

Під час цих подій М. Глинський неодноразово звертався до російського уряду з проханням прислати військову допомогу, щоб одночасно організувати похід на Мінськ і Київ. В листах до Василя III М. Глинський ставив питання про визволення українських і білоруських земель і приєднання їх до Росії³. Але російський уряд діяв нерішуче. Прислані ним військові сили були нечисленні, вони не могли істотно вплинути на хід подій⁴.

З другого боку, польський король і литовський уряд кинули великі сили проти повстанців. Після кількох воєнних сутичок з ворожими військами загін М. Глинського зазнав поразки і змушений був відступити до м. Гомеля⁵. В. Глинський з своїми прибічниками залишив Мозир і теж відступив на схід. Влітку 1508 р. біля

---

¹ М. Strykowski, Kronika polska, litewska, Żmudska i wszystkiej Rusi, t. II, Warszawa, 1846, стор. 347—348.

² Акты Западной России, т. II, стор. 38—40, 47—51.

³ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными, ч. I, стор. 151—155, 264, 270—277, 303—304, 382, 535, 560, 589, 611.

⁴ П. Г. Клепатский, Очерки по истории Киевской земли, т. I, стор. 64—68.

⁵ Там же, стор. 66—68.

Гомеля повстанці розійшлися: частина їх переселилась на територію російських володінь, а основна маса розійшлася по домах. М. Глинський з своїми братами, кількома слугами та прибічниками направився в Москву, де став на службу до московського князя¹. Там він одержав міста Малий Ярославець і Медин з навколишніми землями, селами і місцевим населенням². Великий литовський князь багато разів вимагав від Росії, щоб Глинські та інші чернігово-сіверські князі були повернуті в Литовську державу. Але російський уряд відмовився це зробити.

Після придушення повстання литовський уряд жорстоко розправився з усіма прибічниками Глинських, які не встигли переселитись на територію Росії. Одні з них були позбавлені земельних володінь, інші усунуті з урядових посад. Всі володіння переселенців в Росію були роздані литовським урядом іншим зевлевласникам³.

Таким чином, в кінці XV і на початку XVI ст. Росія змогла при активній підтримці місцевого населення виволити з-під литовського панування Чернігово-Сіверщину та Смоленщину і приєднати їх до своїх володінь. Приєднання Чернігово-Сіверщини до Росії мало прогресивне значення. Завдяки цьому Росія розширяла свої володіння до Дніпра, збільшила кількість населення, економічно і політично зміцнила своє становище у Східній Європі. Приєднання цієї частини українських земель до Росії ще більше зближувало життя українського і російського народів. На Україні зростало прагнення серед селян і міщан позбутись литовського панування, перейти під владу Росії і жити спільно з братнім російським народом.

Культурні зв'язки в XIV—XV ст.

В умовах татарського іга, панування литовських, польських і угорських загарбників життя населення на території українських земель було дуже тяжким. Куль-

---

¹ Акты Западной России, т. II, стор. 43—44, 45, 47, 48—51, 60—61, 68.

² «Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете», 1866, кн. 4, стор. 139.

³ Сборник Русского исторического общества, т. 35, стор. 661—663.

турний розвиток затримувався безперервними війнами, феодалними міжусобицями, жорстоким гнобленням народу. Проте іноземне панування не могло зупинити культурного розвитку і розірвати зв'язки між населенням російських, українських і білоруських земель. Народ, цей справжній творець культури, своєю самовідданою працею створював матеріальні і культурні цінності. Про це свідчать знаряддя праці, засоби оборони, речі домашнього вжитку, релігійного культу, величні архітектурні споруди, сповнені патріотизму народні пісні та думи, в яких відбилась історія народу. В українській культурі XIV—XV ст. було дві культури — культура трудового народу і культура пануючого класу, яка і була панівною в той час.

Про роль пануючого класу в духовній культурі антагоністичного суспільства К. Маркс і Ф. Енгельс писали: «Думки пануючого класу являються в кожен епоху панівними думками. Це означає, що той клас, який являє собою панівну *матеріальну* силу суспільства, є в той же час і його панівна *духовна* сила. Клас, який має в своєму розпорядженні засоби матеріального виробництва, володіє разом з цим і засобами духовного виробництва, і в силу цього думки тих, у кого нема засобів для духовного виробництва, виявляються загалом підкореними панівному класу»¹.

Якщо представники пануючого класу, які мали змогу опанувати культурні досягнення свого часу, намагалися внести в культуру іноземні запозичення, трудовий український народ розвивав свою національну культуру в тісному зв'язку з культурою братніх російського і білоруського народів.

Три братні народи, що появились і сформувались на спільному древньоруському корені, протягом сторіч зберігали глибоке почуття єдності свого походження, близькості мови і культури. Тісні культурні зв'язки цих народів зумовили велику спільність їх матеріальної і духовної культури.

Вивчаючи архітектурні пам'ятки часів феодального роздроблення, радянські архітектори встановили, що ще в ті часи розпочалось формування нових архітектурних особливостей в північно-східних, південно-західних і

---

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 3, стор. 45—46.

західних землях колишньої Русі. Але розвиток архітектури і мистецтва на цих землях і в наступні часи відбувався в тісному взаємозв'язку, використовуючи спільність, успадковану з Київської Русі. Про цей зв'язок свідчить наявність спільних принципів архітектурно-будівельного мистецтва¹. Так, наприклад, церква Старої Рязані своєю архітектурою дуже подібна до Єлецького монастиря в Чернігові. Архітектурні споруди Чернігова мало чим відрізняються від архітектурних будов Галича, Володимира-Волинського, Луцька, Львова тощо².

В умовах іноземного панування і частих грабівницьких нападів татарських орд на Україні в XIV—XV ст. широко провадилось спорудження в містах великих оборонних замків та інших укріплень. Найбільшими з них були державні замки в Луцьку, Києві, Львові, Кременці, Черкасах, Кам'янець-Подільському. Навіть кам'яні церкви мали важливе значення для захисту населення під час нападів татар. Оборонні замки будувалися для захисту магнатів від нападів татар і повстань місцевого населення. Невеликі міста і містечка також мали оборонні укріплення, які складалися з замків, валів, ровів і частоколу. Архітектурне оформлення замків, оборонних веж і воріт свідчить про високий розвиток будівельної техніки, а також про великий вплив на неї російських зразків.

В умовах панування литовських загарбників культурними центрами України були міста Київ, Чернігів, Луцьк, Львів, Острог, Кременець. Визначну роль у формуванні українського народу і української культури відігравав Київ. Саме в Києві склалися літописи, переписувалися старі книги, створювалися нові релігійні і світські твори, писалися проповіді, склалися білини, легенди та інші твори. При церквах і монастирях працювали школи, де одержували освіту переважно представники духовенства та інші заможні люди. Часто з їх середовища висувалися освічені діячі свого часу, які вносили певний вклад в дальший розвиток культури.

У Києві скликались церковні собори єпископів, на які прибувало духовенство з Львова, Луцька, Черніго-

¹ Зодчество Украины, К., 1954, стор. 159.

² Там же, стор. 159—160.

ва, Москви, Ростова, Владимира, Твері, Смоленська, Новгорода, Полоцька та інших міст. На них розглядалось питання про поширення церковних книг, спорудження церков і монастирів. Собори відігравали значну роль в підтриманні релігійних і культурних зв'язків між населенням російських і українських земель. Київ залишався одним із найбільших культурних і релігійних центрів у Східній Європі. Його продовжували відвідувати люди з Росії, Білорусії, Молдавії, Болгарії та інших земель. Такі визначні архітектурні пам'ятники і релігійні центри, як Києво-Печерський монастир, Софійський собор, Михайлівський монастир та інші споруди часів Київської Русі, були відомі значній частині населення Східної Європи. Відвідування Києва прочанами російських і білоруських земель, їх зносини з українським населенням мали позитивне значення для розширення культурних зв'язків між російським, українським і білоруським народами.

В часи панування литовських феодалів на Україні в збереженні культурних і релігійних зв'язків між українським і російським народами значну роль відіграли служителі церкви¹. Дуже характерним є те, що московські митрополити одночасно називалися київськими митрополитами «всея Русі». Так, наприклад, ігумен Києво-Печерського монастиря Діонісій довгий час служив в одному з монастирів Нижнього Новгорода, у 1374 р. він був єпископом Суздальського князівства, а потім став митрополитом «всея Русі»². Діонісій мав багато прибічників у Києві і через них підтримував зв'язки з місцевим духовенством, а також впливав на діяльність церкви всієї України. Діонісій був дуже освіченою людиною. Він запропонував монаху Лаврентію на основі древніх руських літописів скласти літописне зведення і потім особисто приділив багато уваги створенню цього Лаврентієвського літописного зведення³. Для збирання древніх літописів він кілька

---

¹ Русская историческая библиотека, т. VI, СПб., 1880, додаток, стор. 68—70.

² Полное собрание русских летописей, т. VIII, стор. 20; История русской литературы, т. II, ч. I, М., 1945, стор. 94—95.

³ История русской литературы, т. II, ч. I, стор. 94—95; М. Д. Приселков, История русского летописания XI—XV вв., Л., 1940, стор. 120—121.

разів відвідав Київ, Чернігів та інші українські міста і монастирі, підтримуючи широкі зв'язки з духовенством всіх українських земель, провадив боротьбу проти наступу католиків.

Після Діонісія митрополитом «всея Руси» став С. Кипріян (1375—1406 рр.). Як митрополіт, він неухильно боровся за об'єднання Київської і Московської митрополій. Кипріян кілька років жив у Києві і написав ряд творів¹, у яких доводив необхідність об'єднання всіх російських земель в межах єдиної Російської держави. Кипріян провадив боротьбу проти католицького духовенства, яке намагалось покатоличити український народ, закликав усіх православних відстоювати свою незалежність від агресії Ватикану. При його активній участі в 1392 р. в Москві був складений «Летописный свод», який має велике значення для історичної науки².

Значною популярністю серед українського духовенства користувався як автор церковних творів київський митрополит Григорій Цамблак (1415—1419 рр.). У Києві він написав ряд проповідей та інших творів, які відомі були на Україні, в Росії і Білорусії³. Кілька творів Цамблака збереглося до наших часів. Вони свідчать про становище православної церкви в Східній Європі того часу, а також містять цікаві факти про боротьбу українського народу проти литовських феодалів і наступу католицького духовенства.

Дуже цікавий твір релігійного характеру, що користувався тоді популярністю, це — «Киево-Печерский патерик», створений в XIII ст. Основою цього твору послужило «Послание владимирского епископа Симеона» (близько 1226 р.) монаху Києво-Печерського монастиря Полікарпу і «послание» останнього Ігумену Акіндіну. В патерику розповідалося про значення Києво-Печерського монастиря як релігійного центра руських земель і висловлювалась ідея єдності і незалежності Русі⁴, відновлення її колишньої великої слави.

¹ Полное собрание русских летописей, т. III, стор. 231; т. IV, стор. 139—140.

² М. Д. Приселков, История русского летописания XI—XV вв., стор. 133—140.

³ Полное собрание русских летописей, т. IV, стор. 116; т. VIII, стор. 88—89.

⁴ Перше друковане видання «Киево-Печерского патерика» появилось у Києві в 1661 р.

Поширення цього твору на Україні і в Росії сприяло ознайомленню письменних людей з історією і високою культурою Київської Русі, на основі якої появились і сформувались культури трьох братніх народів — російського, українського і білоруського.

У 1406 р. тверський єпископ Арсеній, виходець з Києво-Печерського монастиря, з допомогою монахів створив нову редакцію «Києво-Печерського патерика». В ньому говорилось про велич Київської Русі, діяльність видатних князів і представників релігійного культу, про славу стародавнього Києва¹.

При Києво-Печерському монастирі в 1460 і 1462 рр. було написано два нових списки «Патерика». Ініціатором написання їх був наставник цього монастиря Касіян — людина високоосвічена для свого часу. Ці списки «Патерика» незабаром були переписані в кількох примірниках і появились в Росії². В 1474 р. в Києві був написаний колишнім жителем м. Твері твір напіврелігійного змісту «Златоструя»³. Твори «Патерик» і «Златоструя» зберігаються до наших часів.

Монастирі України були також і центрами світської культури. При них працювали школи, бібліотеки. Вони поширювали світську літературу. Створені в різні часи такі літературні твори, як «Патерик», «Хождение Даниїла», «Життя митрополита Петра», «Життя святих», «Слово Серапиона», «Поучення Володимира Мономаха» та багато інших, поширювались в Росії, на Україні і в Білорусії. У Києві було також перекладено багато тогочасних творів іноземних авторів на слов'янську мову.

З другого боку, на Україні поширювались художньо-історичні твори, які були написані в Росії. Серед цих творів значною популярністю користувались повісті: «Побоище великого князя Дмитрія Івановича на Дону с Мамаєм», «Задонщина великого князя господина Дмитрія Івановича и брата его князя Володимира Одреевича»; «Слово о житии и преставлении»; «Слово похвальное инока Фоми»; «Хождение за три моря Афанасия Никитина», ряд літописних зводів

¹ История русской литературы, т. II, ч. 1, стор. 242.

² Історія української літератури, т. I, К., 1954, стор. 60—62.

³ Чтения в историческом обществе Нестора-летописца, К., 1888, кн. 2, стор. 220.

та інших оригінальних і перекладних творів¹. Із «Почений» були відомі на Україні: «Русские учительные сборники», «Златоуст», «Измарагд», «Златая цепь», а також повісті про перемоги російського народу над татарами в різні часи, боротьбу Московського князівства проти Тверського князівства тощо².

Традиції древньоруського літописання поширювались в Росії, на Україні і в Білорусії. При монастирях писалися літописи на основі древньоруських літописних документів, а також створювались нові, в яких відображалось тогочасне життя. Літописці були найбільш письменними людьми. Вони часто їздили в інші міста, відшукували стародавні літописи, переписували їх і доповнювали новими історичними даними.

Майже в усіх літописах, художніх і релігійних творах, написаних в Росії, а також у билинах та інших народних переказах говориться про колишню єдність всієї Руської землі, славу і героїзм руських богатирів, прекрасні міста, церкви, монастирі, могутність київських князів, велич Києва—столиці Древньої Русі. Червоною ниткою проходить через ці твори ідея братерства населення різних феодальних князівств. Російські письменники і богослови часто на сторінках своїх творів тепло згадували про Київ, Львів, Луцьк, Чернігів та інші українські міста, про життя людей, боротьбу народних мас проти татар, литовських і польських загарбників.

Аналіз письмових документів та літератури XIV—XV ст. свідчить, що на Україні і в Росії написання літописів було дуже подібне між собою. З кінця XIV ст. книги переписувались півуставом³. Особливості в написанні окремих літер стали більш проявлятися між російським і українським письмом в XV ст.

Культура Росії та України справляла великий вплив навіть на Литовське князівство. Якщо проаналізувати Литовську метрику з боку каліграфії, мови і стилю, то можна зробити висновок про те, що писарі литовської державної канцелярії зазнавали великого

¹ История русской литературы, т. II, ч. 1, стор. 204, 211—213, 244—252.

² Там же, стор. 157—170.

³ А. Соболевский, Славяно-русская палеография, СПб., 1908, стор. 46.

впливу російського і українського письма (форма написання літер, стиль складання документів). Особливо видно це на прикладі «Судебника 1468 р.», «Першого Литовського статуту 1529 р.», а також інших великокнязівських привілеїв, жалуваних грамот та багатьох інших документів Литовської держави, які були написані на своєрідній древньоруській мові.

Завдяки розвитку економічних, політичних, культурних і релігійних зв'язків між Україною і Росією український народ продовжував більш успішну боротьбу проти литовських загарбників і наступу Ватикану. Наприклад, коли у 1441 р. литовський уряд намагався поставити київським митрополитом Ісідора, який мав запроваджувати тут церковну унію, кияни негайно вигнали його з Києва і заявили, що вони визнають лише московського митрополита «всея Руси»¹. Отже, намагання литовських феодалів покатоличити український народ не мали успіху. Литовський уряд змушений був визнати владу московського митрополита над духовенством українських і білоруських земель, що перебували під владою Литовської держави, і питання про запровадження церковної унії на Україні було відкладене на тривалий час. У релігійних справах Україна залежала від московського митрополита, що у той період мало велике значення для дальшого розвитку культурних зв'язків між російським і українським народами.

Зростання економічних і культурних зв'язків між Україною і Росією, заходи російського уряду щодо визволення російських, українських і білоруських земель з-під литовського і польського панування сприяли піднесенню боротьби українського народу проти іноземних загарбників і наступу католицизму. У листі до римського папи великий литовський князь Олександр у 1501 р. підкреслював неможливість негайного покатоличення «русского народа», щоб «не вооружить прогив тебя (папи.— Д. М.) московского князя»². Таким чином, завдяки тісним зв'язкам з Росією український народ не тільки розвивав далі свою культуру, але і відстоював саме право на існування національної культури.

¹ Полное собрание русских летописей, т. II, стор. 355.

² К. В. Базилевич, Внешняя политика Русского централизованного государства XV века, стор. 438.

Розділ II

РОЗВИТОК ЗВ'ЯЗКІВ МІЖ УКРАЇНОЮ І РОСІЄЮ В XVI ст.

Коротка характеристика економічного розвитку Росії і України в кінці XV—XVI ст.

Протягом XV ст. в соціально-економічному, політичному і культурному житті Росії відбувалися значні зміни. Розвиток продуктивних сил, розширення торговельних зв'язків між різними феодальними князівствами вимагали ліквідації феодального роздроблення, знищення політичних кордонів між ними і створення єдиної міцної централізованої держави.

В утворенні Російської держави найважливішу роль відіграло Московське князівство, яке ще в XIV ст. розпочало активну боротьбу за об'єднання російських земель навколо Москви. В другій половині XV ст. цей прогресивний рух набрав широкого розмаху. Тривала боротьба Московського князівства проти феодального роздроблення продовжувалась досить успішно: в 1472 р. до Москви була приєднана Пермська земля, в 1478 р.—Новгородське князівство і Двінська земля; в 1485 р.—Тверське князівство; в 1489 р.—Вятська земля та інші володіння. Завдяки цьому Московське князівство в кінці XV і на початку XVI ст. перетворилось у сильну Російську централізовану державу з міцною великокнязівською владою. Ліквідація феодального роздроблення відповідала інтересам класу феодалів в цілому, але цей прогресивний рух, що сприяв дальшому розвитку феодального способу виробництва, відповідав і інтересам народу.

Утворення Російської централізованої держави прискорювалося в значній мірі необхідністю боротьби про-

ти іноземних поневолювачів, зокрема татарських орд. В 1472 р. велика татарська орда під проводом хана Ахмата відправилась у похід на Москву. Але татари побоялися переправитись через річку Оку і повернулись в степ. В 1480 р. хан Ахмат з більшими силами знову з'явився на березі Оки. Проти татар виступило велике російське військо. Татари простояли кілька тижнів на правому березі ріки без руху, а потім знову поспішно відступили на південь. Після невдалого походу татар на Москву в 1480 р. Росія остаточно визволилась від тяжкого татарського іга. Тимчасом між різними ордами Золотої Орди розгорнулась гостра міжусобна боротьба, яка привела до її розпаду на ряд дрібних орд. У 1502 р. Золота Орда фактично припинила своє існування. Утворені на її руїнах Кримська, Ногайська, Астраханська, Казанська та інші орди продовжували між собою боротьбу. Московський князь в цій обстановці провадив досить складну дипломатичну політику, розраховану на те, щоб «одних татар погубити з допомогою інших»¹. Так в Росії в останній чверті XV ст. «підкорення удільних князів йшло рука в руку з визволенням від татарського іга і остаточно закріплено Іваном III»².

З початку XVI ст. Російська держава розгорнула успішну боротьбу за розширення своїх володінь на схід і південь. Внаслідок багатьох походів російських військ проти татарських орд протягом цього століття були розширені її володіння на сході до річок Тобола, Іртиша та Урала. На південному сході Росія оволоділа великими просторами між Волгою і Доном аж до Кавказького передгір'я і Дагестану. Там розгорнулась тривала боротьба Росії проти Кримської і Ногайської орд за оволодіння південними степами.

На розвиток Російської централізованої держави впливало також міжнародне становище, що склалося в другій половині XV ст. Зокрема, після закінчення Столітньої війни (1453 р.), в другій половині XV ст. завершився процес утворення єдиного Французького королівства.

В Англії з 1455 по 1485 рр. продовжувалась кривава

¹ К. Маркс, Секретная дипломатия XVIII в.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. I, стор. 450.

війна «Білої і Алої рози». Вона закінчилась об'єднанням Англії в єдину державу. Опір баронів при королі Генріху VII Тюдорі (1485—1509 рр.) був зламаний. Це сприяло посиленню монархічної королівської влади.

Іспанія в ті часи також йшла по шляху ліквідації феодального роздроблення. В 1479 р. після довгої міжусобної феодальної боротьби відбулося об'єднання Арагонії і Кастилії, в результаті чого Іспанія перетворилась в одну з великих європейських держав з сильною королівською владою.

Подібний процес відбувався і в Швеції. В часи діяльності короля Стен Густансона Стуре (1470—1503 рр.) дрібне дворянство разом з міщанами вело боротьбу проти великої феодальної знаті і панування Данії. Ця боротьба закінчилась утворенням самостійної Шведської держави.

Процес обмеження влади великих магнатів відбувався також у Польщі і Великому князівстві Литовському. Великий литовський князь Казімір (1447—1492 рр.) привілеєм 1447 р. зрівняв у правах всіх феодалів, розширив права шляхти в управлінні державою і над закріпаченими селянами. Цим привілеєм Казімір зробив спробу при допомозі шляхти зміцнити Литовську державу, укріпити свою владу.

Отже, згадані факти яскраво свідчать про те, що в другій половині XV ст. в Європі відбувався процес ліквідації феодального роздроблення і створення міцного державного управління в найбільших державах. Росія також йшла по шляху цього розвитку. Крім того, продовження польсько-литовської і католицької агресії на схід було однією з причин, яка прискорила об'єднання російських земель навколо Москви і посилення боротьби проти іноземних загарбників.

Перед Російською централізованою державою поставали складні завдання в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: по-перше, необхідно було завершити об'єднання всіх російських земель, як передумову дальшого економічного і політичного розвитку Росії; по-друге, визволити російські, українські і білоруські землі, що перебували під владою Польської і Литовської держав, і об'єднати їх в складі Російської держави; по-третє, на північному заході припинити наступ шведських, лівонських і тевтонських завойовників, розширити свої

володіння до берегів Балтійського моря; по-четверте, на півдні визволити від турецько-татарських орд широкі степи між Дніпром і Доном, приєднати їх до Росії і оволодіти берегами Чорного і Азовського морів¹.

Після визволення від татарського іга Російська держава приступила до успішного здійснення цих важливих завдань. В країні була зміцнена великокнязівська централізована влада. Завершувалося об'єднання російських земель навколо Москви. Росія успішно провадила війни проти татарських орд, Великого князівства Литовського та інших держав. Завдяки цьому Росія на початку XVI ст. стала однією з найбільших і найсильніших держав у Східній Європі, з могутністю якої мусили рахуватись країни Європи і Азії. Про могутність Російської централізованої держави того часу К. Маркс писав: «Здивована Європа, яка на початку царювання Івана² ледве помічала існування Московії, стиснутої між татарами і литовцями, була вражена раптовою появою на її східних кордонах величезної держави. Сам султан Баязет³, перед яким тремтіла Європа, вперше почув високомірну мову москowitzа»⁴.

Утворення Російської централізованої держави, яке було закономірним результатом розвитку продуктивних сил і поглиблення суспільного поділу праці, в свою чергу, прискорювало дальший економічний і культурний розвиток країни. Зокрема, це сприяло піднесенню ремесла, промислів, розширенню внутрішньої і зовнішньої торгівлі. На початку XVI ст. в Росії ще більше посилювався територіальний поділ праці, який відіграв значну роль в спеціалізації окремих місцевостей по виготовленню різних ремісничих виробів. Наприклад, в добуванні залізної руди, виплавці заліза і виробленні різних знарядь праці і речей домашнього вжитку спеціалізувались такі господарські райони: Каширський, Серпухівський, Тульський, Білозерський, землі: Водська, Іжорська, Новгородська, Тіфінська, Устюзька та інші⁵. Про територіальну спеціалізацію населення окремих повітів, міст

¹ Очерки истории СССР, ч. II, стор. 322—328.

² Великий московський князь Іван III (1462—1505 рр.).

³ Турецький султан Баязет II (1481—1512 рр.).

⁴ К. Маркс, Секретная дипломатия XVIII в.

⁵ С. В. Бахрушин, Очерки по истории ремесла, торговли и городов Русского централизованного государства XVI—начала XVII вв., «Научные труды», т. I, стор. 66—75.

та поселень по виготовленню ремісничих виробів В. І. Ленін писав: «У безпосередньому зв'язку з поділом праці взагалі стоїть... територіальний поділ праці, спеціалізація окремих районів на виробництві одного продукту, іноді одного сорту продукту і навіть певної частини продукту»¹.

Відмічаючи велике прогресивне значення поділу праці в розвитку середньовічного ремесла, К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслюють, що другим етапом відокремлення ремесла від землеробства є поділ праці між різними галузями промисловості. Таким етапом вони називали «новий поділ виробництва між окремими містами, кожне з яких переходить до експлуатації певної переважаючої галузі промисловості». Завдяки цьому «мало-помалу зникає первісна місцева обмеженість»².

Велике значення в розвитку ремесла належало містам, де зосереджувались найбільш кваліфіковані ремісники, розвивалась передова для свого часу техніка, відбувалась ярмаркова і базарна торгівля. Ремісничі і торгові населення міст з розвитком товарного виробництва послаблювало безпосередні зв'язки з сільським господарством і звільнялось від влади феодалів. Міське населення відіграло прогресивну роль в розвитку продуктивних сил країни, в зміцненні її економічного і політичного становища.

За далеко не повними даними російських буржуазних істориків, в Росії XVI ст. налічувалось 210 ремісничих спеціальностей³. За підрахунком радянських істориків, кількість їх була значно більша⁴. Процент ремісничого населення в містах був досить високим. У XVI ст. ремісники деяких міст Росії становили близько третини населення (в Пскові — 30%, в Тулі — 32,4%, в Казані — 41%, в Свіязьку — 43% і т. д.)⁵. Найчисленнішими були ремісники таких спеціальностей: ковалі, слюсарі, ювеліри, замочники, рудники, зброярі, лучники, стрільники, щитники, поташники, селітряники, каменярі, тесля-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 370.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч. т. 3, стор. 53.

³ Н. Д. Чечулин, Города Московского государства в XVI в., СПб., 1889, стор. 339—340.

⁴ П. Лященко, История народного хозяйства СССР, т. I, М., 1939, стор. 175—198.

⁵ Там же, стор. 175—178.

рі, столяри, бондарі, колесники, санники, човнярі, клепачі, дьогтярі, шевці, кравці, пекарі, винокури, пивовари, квасники, медовари та ін.¹ Поряд з цим потрібно підкреслити, що посилювалась спеціалізація в середині кожної галузі ремесла.

В останній чверті XV і першій половині XVI ст. значного розвитку досягло ремесло по виготовленню військової зброї. Це було зв'язане з боротьбою проти татарського іга і агресією литовських та німецьких феодалів на схід. Війни Росії проти Великого князівства Литовського (1493—1494 рр., 1500—1503 рр., 1507—1508 рр., 1512—1522 рр., 1535 рр.), походи російських військ на Казань (1552 р.), Астрахань (1556 р.), проти чувашів, удмуртів (1552—1557 рр.), організація стрілецького війська (1550 р.) та ін. події вимагали великої кількості зброї і удосконалення її якості. Причому всі потреби в зброї задовольнялись російськими ремісниками. У всякому разі історії невідомо, щоб Росія в той час закликала іноземних майстрів для виготовлення зброї, або купувала її на Заході. Навпаки, російські торгові люди продавали зброю на Україні, в Криму та інших країнах².

Отже, в умовах панування натурального господарства, коли основна маса населення була зайнята в сільському господарстві, ремісники і торгові люди відігравали велику роль в економічному житті Росії.

З розвитком ремесла і розширенням внутрішньої торгівлі збільшувалась кількість неземлеробського населення, яке повністю або частково відривалось від сільського господарства. Завдяки цьому розширювались старі міста і виникали нові. За підрахунками П. П. Смирнова, в Росії під кінець XVI ст. було 113 міст, з них 45 виникло протягом століття³. Про зростання міст, збільшення кількості населення, розвиток ремесла, розширення внутрішньої і зовнішньої торгівлі писав також у своїй праці С. В. Бахрушин⁴. Нові міста з розвинутим ремес-

¹ П. Лященко, *История народного хозяйства СССР*, т. I, стор. 175—178.

² К. В. Базилевич, *Внешняя политика Русского централизованного государства*, стор. 20—21.

³ П. П. Смирнов, *Посадские люди и их классовая борьба до середины XVII в.*, т. I, М., 1947, стор. 77.

⁴ С. В. Бахрушин, *Очерки по истории ремесла, торговли и городов...*, т. I, стор. 107—156.

лом і торгівлею виростали часто з колишніх сіл та поселень. Більшість таких міст зникала в південних повітах, де оселялись втікачі від феодального гніту, які прибували з центральних районів Росії.

Поряд з зростанням кількості міст в XVI ст. швидко збільшувалось міське населення. Наприклад, в 1547 р. в Новгороді було 5096 дворів, Пскові — 6500 дворів, Старій Русі — 1473 двори¹; в 1570 р. в Твері було 1000 дворів, у Нижньому Новгороді в 1613 р. — 1088 дворів, Путивлі — понад 700 дворів і т. д.² Москва була тоді найбільшим містом в Росії. Д. Флетчер пише, що в Москві в другій половині XVI ст. було понад 40 000 дворів³. Перебуваючи в Москві в 1517 і 1526 роках, австрійський дипломат С. Герберштейн в своїх мемуарах записав, що тоді в російській столиці було 41 500 дворів⁴. Зрозуміло, що Д. Флетчер і С. Герберштейн перебільшують цифру дворів, але потрібно підкреслити, що Москва тоді дійсно була найбільшим економічним, політичним і культурним центром в Східній Європі.

* *

Економічний розвиток України в кінці XV і протягом XVI ст., в порівнянні з Росією, відбувався значно повільніше. Це обумовлювалось цілим рядом внутрішніх і зовнішніх обставин. По-перше, українські землі, як уже відзначалося раніше, були роз'єднані і потрапили під владу сусідніх держав. По друге, іноземні феодалі спільно з українськими землевласниками, посилюючи експлуатацію українського народу, всіляко затримували його розвиток. По-третє, політичні кордони, які роз'єднували Україну на різні частини, перешкоджали розвитку економічних зв'язків між ними. По-четверте, польські, литовські і угорські загарбники для зміцнення свого панування над українським народом всіляко обмежували розвиток ремесла і торгівлі на Україні. По-п'яте, часті грабівницькі напади татарських орд викликали розорення міст і сіл. Татари знищували місцеве населення,

¹ А. Н. Насонов, Псковские летописи, вип. I, М., 1941, стор. 97.

² С. В. Бахрушин, Очерки по истории ремесла, торговли и городов..., т. I, стор. 152—153.

³ Д. Флетчер, О государстве Русском, СПб., 1905, стор. 17.

⁴ С. Герберштейн, Записки о московских делах, стор. 100.

багато людей забирали в полон, руйнували будівлі, грабували майно, худобу, знищували культурні пам'ятники. Безперечно, що все це затримувало розвиток продуктивних сил на Україні. Але і за цих обставин український народ продовжував розвивати промисловість і сільське господарство, розгортати економічні і культурні зв'язки внутрі країни, провадити боротьбу за своє визволення від іноземних загарбників.

У XV—XVI ст. на Україні продовжували розвиватись феодальні відносини. Збільшувались феодальні землеволодіння магнатів Острозьких, Глинських, Ружинських, Омельковичів, Вишневецьких, Сенявських, Язловецьких, Конецпольських, Потоцьких, Калиновських та ін. Феодали захоплювали кращі селянські землі в свої руки, за допомогою великокнязівських і королівських жалуваних грамот закріплювали їх за собою в спадкове володіння. Разом з землею феодали захоплювали села з місцевим населенням, прикріплювали селян до землі, примушували їх відбувати різні феодальні повинності. Протягом другої половини XV і першої половини XVI ст. панщина на Україні збільшилась від одного до трьох і більше днів на тиждень¹.

Для зміцнення влади феодалів над селянами литовський уряд видав ряд земських привілеїв, які надавали землевласникам широкі права. Привілеями 1432, 1434, 1447 і 1492 рр. литовський уряд юридично узаконив необмежену владу феодалів над покріпаченими селянами. Всі ці привілеї на початку XVI ст. були зведені в один закон під назвою «Перший Литовський статут 1529 р.», який юридично закріпив панування феодалів над селянами. Покріпачені селяни були передані в повне розпорядження феодалів.

Посилення феодально-кріпосницького гніту безперечно негативно вплинуло на становище сільського господарства. Це сковувало ініціативу селян, гальмувало удосконалення сільськогосподарських знарядь праці і розширення посівної площі.

Але селянські маси чинили запеклий опір наступу феодалів. Найбільш поширеними формами опору були

---

¹ С. Томашівський, Податкові ухвали за Казіміра Ягайловича в Польщі, «Записки наукового товариства імені Шевченка», 1897, т. V, стор. 9—39; ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 5—6.

втечі селян. Частина селян тікала в південні повіти Брацлавського і Київського воєводств, а також на південну Переяславщину і Слобожанщину. Там переселенці засновували нові поселення, займались землеробством, ремеслом, промислами, споруджували оборонні укріплення, вели активну боротьбу проти татар, а також проти наступу феодалів. Переселенцями з центральних і північних повітів на протязі другої половини XV—XVI ст. було засновано на берегах річок Дінця, Супоя, Трубежа, Сліпорода, Оржиці, Сули, Псла, Ворскли, Тясмина, Південного Бугу та багатьох інших велику кількість поселень¹. Поселення, які були розташовані на більш вигідних шляхах сполучення, скоро виростили у міста з розвинутим ремеслом і торгівлею. Це такі, як Хотмижськ, Глинськ, Полтава, Голтва, Лубни, Сенча, Пирятин, Переяслав, Хорол, Кременчук, Чигирин, Умань, Ладижин, Гайворон, Сміла та ін.²

Великою подією в історії українського народу було утворення в першій половині XVI ст. Запорозької Січі, яка стала найважливішим центром втікачів від феодално-кріпосницького гніту і місцем формування запорозького козацтва. Запорозька Січ відіграла велику роль в боротьбі українського народу проти польсько-литовських загарбників і турецько-татарської агресії. Вона сприяла розширенню економічних і політичних зв'язків між українським і російським народами.

У досліджуваній період на Україні зростали міста, збільшувалась чисельність їх населення за рахунок прибулих сільських ремісників і селян. Деяким з них вдавалось придбати садиби, побудувати майстерні і займатись ремеслом. Більшість таких втікачів оселялась далеко на околицях міст, займалась ремеслом, промислами, дрібною торгівлею, працювала чорноробами і т. д.

Збільшення міського населення позитивно впливало на розвиток ремесла і торгівлі. Протягом XV і XVI ст. на Україні відбувався процес розвитку старих, а також з'являлися нові галузі ремесла. Особливо значного розвитку досягло добування залізної руди і виготовлен-

¹ Л. П а д а л к а, Прошлое Полтавской территории и ее заселения, Полтава, 1914, стор. 34—36, 40—49, 50.

² Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 11—13, 19, 339, 365, 397, 403—404, 413, 521, 541—542, 563, 555; Л. П а д а л к а, Прошлое Полтавской территории и ее заселения, стор. 31—48.

ня з неї заліза, з якого вироблялися різні знаряддя праці. Широко відоме було виготовлення гармат, лафетів, пороху, селітри тощо¹. Міські і сільські ремісники значно розширили вироблення полотна, сукна, одягу, взуття, шкіри на ремінь і т. д.

Про великі досягнення в галузі будівництва свідчили численні замки та інші оборонні споруди, які були побудовані на Україні в XV і XVI ст. Найбільші з них були споруджені в Чернігові, Переяславі, Каневі, Білій Церкві, Житомирі, Брацлаві, Вінниці, Звенигородці, Чуднові, Острозі, Язловці, Ужгороді, Мукачевому, Хотині та ін. Вони яскраво свідчать про високий рівень розвитку ремесла, архітектури і мистецтва тих часів².

В містах зростала кількість ремісників, збільшувався обсяг ремісничих виробів. В XVI ст. на Україні майже в кожному місті працювали такі ремісники: ковалі, слюсарі, шевці, кравці, теслярі, столяри, гончарі, бондарі, лимарі, колесники, санники, лучники, стрільники, сідельники, кушніри та десятки інших. Особливо поширювались такі нові галузі ремесла, як виготовлення залізних знарядь праці, вогнепальної зброї, селітри, пороху, а також різних речей розкошів з золота, срібла, бронзи і міді. Оpubліковані архівні документи Литовської метрики, акти гродських і земських судів, мемуари та інші історичні джерела свідчать, що на Україні в XVI ст. існувало понад двісті різних ремісничих спеціальностей. Опис Київського, Канівського, Черкаського, Вінницького, Житомирського, Луцького, Кременецького та інших земків, які були проведені литовським урядом в 1519, 1530, 1545, 1552, 1563 рр., свідчать, що в кожному місті були десятки ремісників³. Правда, в цих описах підкреслюється, що багато дрібних ремісників ще не користувалось магдебурзьким правом. Вони мушили виконувати різні повинності на користь замків: ремонтувати оборонні стіни, копати рови, робити містки,

---

¹ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 104—114, 129—140, 150—171; ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 6, арк. 98—116.

² И. Малиновский, Сборник материалов, относящихся к истории панов — рады Великого княжества Литовского, Томск, 1901, №№ 11, 22, 23.

³ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 11—23, 42—127, 176—183.

забезпечувати замки знаряддями праці і оборони, охороняти міста і замки від нападів татар і т. д.¹ Представники литовського уряду використовували також на спорудженні оборонних укріплень населення сіл, розташованих близько міст.

У великих містах ремісники об'єднувались у цехи, спільно вели боротьбу проти необ'єднаних ремісників, яким забороняли займатись ремеслом. Перші ремісничі цехи появились на Україні ще в кінці XIV ст. У XV ст. вони були в таких містах: Львові, Саноку, Перемишлі, Володимирі-Волинському, Луцьку, Язловці, Коломиї, Острозі, Києві². В кінці XV і в XVI ст. ремесло продовжувало швидко розвиватись, збільшувалась кількість ремісників, з'являлись нові цехи. В Києві, наприклад, на початку XVI ст. були ремісничі цехи ковалів, ювелірів, шевців, кравців, кушнірів, лучників, стрільників, гончарів, римарів та ін.³ Ремісничі цехи були в Білій Церкві, Чуднові, Житомирі, Каневі, Черкасах, Вінниці, Брацлаві, Звягелі, Кременці та ін.⁴ Цехи підтримували високі ціни на свої ремісничі вироби і відстоювали незалежність від представників місцевої влади. Ремісники, купці і торговці також вели активну боротьбу проти наступу феодалів, добивались одержання магдебурзького права. Ця боротьба міського населення за свою незалежність проявлялась у різних формах. Міщани писали скарги до великого литовського князя і польського короля, в яких обвинувачували старост та інших представників влади в злочинствах проти міст, а також просили дозволу на введення в містах магдебурзького права і самовпорядкування. Іноді міщани з допомогою зброї відстоювали свою незалежність від феодалів. Під тиском боротьби міщан за розширення своїх прав литовський уряд і польський король змушені були давати окремим українським містам магдебурзьке право. З опублікованих документів відомо, що у XIV—XV ст. магдебурзьке право одержали такі мі-

¹ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 73—183.

² Львівський філіал Центрального державного історичного архіву (далі — ЛФЦДІА), ф. 52, Книга рахунків Львова, № 1 695, арк. 58.

³ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 113; ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 6, арк. 112—123.

⁴ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 87—96, 110—113, 129—145, 148—151, 158—171; ч. VII, т. II, стор. 11—35.

ста: Санок — 1339 р.¹, Львів—1355², Кам'янець-Подільський³, Городок — 1389, Волчок — 1423, Бузьк — 1411, Перемишль — 1420, Дунаєв — 1424, Дорогочин — 1429, Перемиль — 1430, Луцьк — 1432⁴, Кременець — 1438⁵, Олесько — 1441, Житомир — 1444⁶, Ярмолинці — 1455, Зіньків—1458, Київ—1494 р.⁷, Володимир-Волинський—кінець XV ст.⁸ та ін. У XVI ст. ще багато українських міст і містечок одержало магдебурзьке право. Усього на Україні в кінці XVI ст. понад 80 міст і містечок користувались магдебурзьким правом, мали своє самоврядування і успішно вели боротьбу проти наступу феодалів⁹. Але магдебурзьке право на Україні було дуже обмеженим. Магістратському управлінню підлягала лише частина міського населення — ремісники, лихварі, торговці, причому староста і воевода мали право втручатися в роботу магістрату і нерідко поширювали свою владу на міщан (брали з них платежі, забороняли їм займатись ремеслом, торгівлею, забирали в них садиби і землю). Проте в містах з магдебурзьким правом швидше, ніж в інших, збільшувалась кількість ремісничого і торговельного населення, розвивалось ремесло, розгорталась торгівля, підносились активність міського населення в боротьбі проти наступу феодалів. Міста з магдебурзьким правом мали свою міліцію, зброю, запаси пороху, споруджували оборонні укріплення і проводили активну боротьбу проти нападів татар.

В гіршому становищі були дрібніші міста, які не користувались магдебурзьким правом і залежали від старост та місцевих феодалів. В них більш повільно розвивалось ремесло і торгівля.

---

¹ Ф. Тарановский, Обзор памятников магдебургского права западно-русских городов литовской эпохи, Варшава, 1897, стор. 17—19.

² Akta grodzkie i ziemskie, t. III, Lwów, 1876, №5.

³ Starożytnosci historycznie polskie, t. II, Kraków, 1840, стор. 938.

⁴ Архив Юго-Западной России, ч. V, т. I, № 1.

⁵ Там же, № 2.

⁶ Starożytnosci historycznie polskie, t. II, стор. 529.

⁷ Акты Южной и Западной России, т. II, № 103.

⁸ Акты Литовско-Русского государства, т. I, стор. 3, 10, 48.

⁹ Акты Литовско-Русского государства, вип. I, стор. 3, 10, 48—99; Памятники Киевской комиссии, т. IV, К., 1852, стор. 66; Архив Юго-Западной России, ч. V, т. I, № 1, 2, 6; П. Б а т ю ш к о в, Подолия, Исторические описания, СПб., 1891, стор. 72.

З розвитком ремесла і промислів ширше розгорталась торгівля. В містах влаштовувались нові торги, базари, де відбувався поживлений обмін ремісничих виробів на продукти сільського господарства і сировину¹. В XVI ст. ще більше розгорнулась ярмаркова торгівля. Кожне місто, яке користувалось магдебурзьким правом, мало дозвіл від польського короля або великого литовського князя влаштовувати переважно один, а часто два і три ярмарки на рік. Вони продовжувалися один — два тижні. На ярмарки прибували торгові люди з багатьох міст і навіть інших земель з своїми товарами для продажу і закупівлі місцевих виробів². Базари і ярмарки сприяли розвитку економічних зв'язків між різними українськими землями. Історичні документи називали людей, що прибували на торги, «купцы», «гости», «люди купецкие и торговые», «люди панские и землянские торгося живять», «люди торгу вживають» тощо³.

В розвитку внутрішньої торгівлі стали відігравати значну роль такі міста, як Переяслав, Полтава, Ромни, Пирятин, Лубни, Черкаси, Вінниця, Брацлав, Кам'янець-Подільський та багато інших. У цих містах на базарних площах були побудовані комори, в яких купці і торгові люди з інших земель і країн зберігали свої товари. Всі великі міста були зв'язані торговими шляхами. Отже, товарне виробництво і товарний обмін в епоху феодалізму, як підкреслює К. Маркс, можуть існувати, незважаючи на те, що основна маса населення переважну кількість своїх продуктів сама й споживає. Але коли ці продукти чи ремісничі вироби потрапляють на ринок, вони стають товаром⁴.

Дійсно, в XVI ст. на українських ринках кількість ремісничих виробів і сільськогосподарських продуктів значно збільшилась в порівнянні з XV ст. Особливо це помічалось в невеликих містах, де раніше були лише торги місцевого значення. Основними видами товарів були: коси, серпи, леміші, наральники, сокири, пилки,

---

¹ Русская историческая библиотека, т. XX, СПб., 1903, стор. 19, 38, 52, 139, 235.

² А. В е р з и л о в, Очерки торговли Южной Руси, стор. 36—38.

³ Русская историческая библиотека, т. XX, стор. 189, 453, 510, 929, 1257, 1559.

⁴ К. М а р к с, Капітал, т. I, Держполітвидав УРСР, 1952, стор. 85—88.

жовальський, слюсарський, столярський і теслярський інструмент, сукно, вироблена шкіра, взуття, одяг, глиняний і дерев'яний посуд, речі розкошів, напої та багато інших¹.

Розвиток внутрішньої торгівлі позитивно впливав на зміцнення економічних зв'язків між різними українськими землями. Головну роль у внутрішній торгівлі відіграло Подніпров'я, де сходились основні торговельні шляхи. Найбільшими торговими центрами України були Київ, Луцьк і Львів.

Розвиток торгових зв'язків у XVI ст.

Торгові зв'язки між Україною і Росією, які були налагоджені ще в попередні часи, в XVI ст. продовжували розвиватись. У цих зв'язках Росія відіграла найактивнішу роль. Російська централізована держава була заінтересована в розгортанні широкої міжнародної торгівлі. Російські купці все частіше появлялися на Україні і вели торгівлю.

Але в перші десятиріччя XVI ст. торговельні зв'язки між Україною і Росією були дуже слабкими. Причиною цього були війни між Росією і Великим князівством Литовським, під час яких торговим людям обох сторін заборонялось їздити з однієї країни в іншу під загрозою втрати всіх товарів.

Розвитку торгівлі між Росією та Україною в XVI ст. сприяло приєднання Чернігово-Сіверщини до Росії і наближення російських кордонів до Дніпра. Велику роль в зміцненні економічних і політичних зв'язків між Україною і Росією відіграла також спільна боротьба російського і українського народів за визволення Південного Лівобережжя і Слобожанщини від татарських загарбників.

Про розширення торгових взаємовідносин між Росією і Україною свідчить виникнення нових торгових шляхів. Якщо в XV ст. головні торгові шляхи проходили Дніпром, Десною, а також суходелом вздовж Десни, то в XVI ст. з'являється торговий шлях, який з Корсуна, Ка-

¹ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 151, 165, 185, 230, 313, 347, 348; ЦДІА УРСР, Гродські книги, № 935, арк. 131; № 2036, арк. 11—15; Памятники Киевской комиссии, т. IV, стор. 173.

нева і Переяслава проходив суходолом через Яготин, Прилуки, Ромни, Білопілля, Рильськ на Москву. Одночасно торгові люди з Чигирина, Звенигорода, Черкас та інших міст Подніпров'я їздили в Росію річкою Сулою через Лубни, Лохвицю, Ромни, а потім на Путивль, Рильськ і т. д.¹ Іноді торговці та різні промисловці-уходники річками Пслон і Ворсклою відправляли свої товари на Слобожанщину і далі на північ, де збували їх на російських ринках. На берегах Сули, Псла і Ворскли в першій половині XVI ст. жило чимало населення, яке займалось землеробством, скотарством, промислами. Місцеві жителі, а також уходники з Правобережжя підтримували торгові зв'язки з поселенцями, які жили на берегах Сейма і верхньої течії Дінця. Часто цими шляхами російські посланці відправлялися в Крим для переговорів з кримським ханом про припинення воєнних сутичок на кордонах².

Жвава торгівля відбувалась також між запорозькими і донськими козаками. Шляхи її проходили через Південну Слобожанщину (від Дніпра до Дону), були дуже небезпечними через напади татарських орд). Про розбійницькі напади татар на українські міста, села, козаків і торговців іноземець Матвій Маховський, який відвідав тоді Східну Європу, писав: «Татари не залишають своєї вовчої хижацької і звірячої жорстокості, як дикуни, що живуть в степах і лісах, а не в містах і селах. Бо вони щорічно нападають, спустошують і грабують Росію, Литву, Валахію, Польщу, а іноді і Московію»³. Ногайські орди завдавали торговим людям великої шкоди і на інших шляхах, по яких їздили уходники і торгові російські і українські люди. В другій чверті XVI ст. ці шляхи вже пильно охоронялись російськими і українськими козаками. На берегах Ворскли, Орелі, Псла і Сули були

---

¹ Сборник Русского исторического общества, т. 41, СПб., 1884, стор. 79, 417, 419, 472; т. 95, СПб., 1895, стор. 42, 89, 425—442, 495—496.

² Сборник Русского исторического общества, т. 95, стор. 42, 89, 95, 147, 188, 222, 226, 425—428, 442, 495—496; Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, т. I, М., 1843, стор. 20—25; Д. Багалеј, Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства, М., 1887, стор. 75—78, 151—156.

³ Сборник Русского исторического общества, т. 41, стор. 88, 108, 120, 140, 367—370.

поселення козаків, які вели постійну боротьбу з татарами¹. Активна боротьба козаків проти татарських орд сприяла розширенню торгових зв'язків між російським і українським населенням південними шляхами, які йшли з Подніпров'я через Переяславщину та Слобожанщину в Росію або на Дон².

Основну роль в розгортанні торгових зв'язків між поселенцями Південного Подніпров'я, Слобожанщини і Дону відігравали не крупні купці, а різні групи торгово-ремісничих людей, промисловців-уходників і навіть селян. Така торгівля підтримувалась між жителями Переяславщини, Слобожанщини, Чернігово-Сіверщини, Курщини і Брянщини. Російські і українські промисловці влітку відправлялись до берегів річок Удаю, Сули, Псла, Ворскли і Дінця, де займалися різними промислами і провадили боротьбу проти татарських орд³. Багато російських і українських промисловців-уходників вільно переходило з Подніпров'я на Дон і з Дону на Подніпров'я для продажу своїх товарів. Предметами торгівлі між ними були: зброя, селітра, порох, свинець, одяг, хутро, шкіри, сідла, шаблі, шкі, сокири, списи і т. ін.⁴

В XVI ст., як і раніш, ініціатива в розгортанні торговельних зв'язків між Україною і Росією належала російським торговим людям. В мирні роки московські, тверські, рязанські, вяземські, брянські та інші торгові люди привозили на Україну свої товари для продажу⁵. Вони частіше відвідували Чернігів, Новгород-Сіверський, Київ, Львів, Луцьк та інші міста. Прибували вони на Україну великими валками по кілька десятків і навіть сот підвід⁶. Вони продавали на українських ринках у великій кількості готові «соболиные шубы», ко-

¹ Книга посольская метрики Великого княжества Литовского: стор. 29—30.

² Д. Багалей, Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства, стор. 75—77.

³ Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, т. I, стор. 161—168; Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вип. 1, К., 1890, стор. 163.

⁴ Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, т. I, стор. 28—43.

⁵ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 15, арк. 211—220, 230—231; № 17, арк. 189, 190, 206.

⁶ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вип. I, стор. 50—52.

жухи, сукна, шовкові і льняні полотна. Значно збільшився продаж юхти, підошов та виробленої шкіри, яка використовувалась для виготовлення сідел, упряжі, сагайдаків, вуздечок¹. На Україні особливо славились залізні вироби російських ремісників: булатні шаблі, ножі, сокири та ін. Про велику славу булатних шабел свідчить те, що навіть кримський хан намагався через купців придбати для своєї охорони російські шаблі. Про високу майстерність російських ремісників, вироби яких продавались на українських, білоруських і литовських ринках, М. Литвин писав, що російські міста «...славляться ремісниками, які старанно виготовляють різні вироби, вони постачають нам дерев'яні чашки і посохи, сідла, шаблі, кінську зброю і різного вида зброю, одержуючи за ці речі наше золото»². Російські металеві вироби продавались навіть у Львові. Серед архівних матеріалів є згадка, що у 1532 р. у Львові перебував московський торговець Федір Ножар. За торгівлю на ринку ножами він мусив сплатити митнику Сенявському відповідну кількість грошей. Нам невідомо, скільки ножів він продав і скільки сплатив митних зборів, але ця згадка дає підставу стверджувати, що російські торгові люди відвідували Львів і продавали там різні товари³.

Головним торговим пунктом, куди прибували російські торгові люди, був Київ. На Подолі, на березі річки Почайни, з давніх часів стояли великі комори, де торговці зберігали свої товари. Близько комор в XVI ст. знаходилась колонія російських торгових людей, в якій вони жили. З Києва російські «гості» відправлялися в різні українські міста з своїми товарами і там продавали їх. Їм дозволялось продавати свої товари місцевим купцям тільки гуртом, а не вроздріб. Місцеві товари вони могли купувати в необмеженій кількості⁴. Накупивши то-

¹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. I, стор. 26; Н. Костомаров, Очерк торговли Московского государства в XVI—XVII вв., стор. 271—288; А. Верзилов, Очерки торговли Южной Руси, стор. 26—27; І. П. Крип'якевич, Зв'язки Західної України з Росією, стор. 11—13.

² Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. I, стор. 26.

³ І. П. Крип'якевич, Зв'язки Західної України з Росією, стор. 11—12.

⁴ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 17, арк. 154, 185.

варів, росіяни знову поверталися в Київ, а потім великою валкою направлялись в Росію.

Російські торгові люди купували на українських ринках такі товари: шкіру, коні, вівці, вовну, селітру, поташ, смальчугу, рибу, сіль, хміль і т. д. Із східних товарів вони купували: перець, шафран, імбир, гвоздику, лавровий лист, чай, мускатний лист, лимони, апельсини, фіги, фініки, мандарини, сливи, горіхи, яблука, рис, оливу, вино, ліки, ладан, бавовняне і шовкове полотно, сукно, килими, ковдри, хустки, пояси, ювелірні вироби, різні прикраси¹. З товарів західноєвропейських країн вони купували: залізо, сталь, голки, мідні казани, листи бляхи, фарби, сукно, галантерею, папір, мило тощо². Наявність на українських ринках великої кількості товарів західноєвропейських і азіатських країн свідчить про те, що Україна мала торговельні зв'язки з багатьма країнами: Польщею, Німеччиною, Чехією, Нідерландами, Молдавією, Угорщиною, Болгарією, Туреччиною, Кримським ханством і ін.³

Підтримуючи широкі зв'язки з російськими торговими людьми, українські купці, торговці і навіть ремісники в свою чергу їздили в Росію і продавали свої вироби. Вони також користувались як водними шляхами (по Дніпру, Десні), так і сухопутними. В XVI ст. значно збільшився асортимент українських товарів на російських ринках. Якщо в XV ст. головними предметами експорту в Росію були сіль, смола, поташ, коні, шкіри і вівці, то в XVI ст. українські торгові люди продавали на російських ринках селітру, смальчугу, вовну, гончарні вироби, а також пшоно, житнє борошно, горілку, хміль, худобу та різні східні товари⁴. Вони продавали свої товари в Путивлі, Брянську, Москві, Твері, Рязані, Нижньому Новгороді, Смоленську, Новгороді та ба-

¹ І. П. Крип'якевич, Зв'язки Західної України з Росією, стор. 12.

² Сборник Русского исторического общества, т. 35, стор. 9—12; Н. Костомаров, Очерк торговли Московского государства в XVI—XVII вв., стор. 3—6, 8, 11, 12, 14—26.

³ ЦДІА УРСР, Гродські і земські книги, № 2039, арк. 39—49; С. Бершадский, Документы и регестры, т. I, СПб., 1882, №№ 38, 58, 91, 121, 132, 345 і т. д.

⁴ ЦДАДА, Розрядний приказ, Казенний стіл, № 188, арк. 7—18, 164, 300; Белгородський стіл, стовп. № 83, арк. 670—671; Польський приказ, Зносини Росії з Польщею, № 1, арк. 105—107; № 1а, арк. 204—208.

гатових інших містах. В історичних документах не зустрічається жодної згадки про те, що російський уряд обмежував українських купців в їх торгівлі на російських ринках. Так, очевидно, було з мирні роки. Але в роки війни між Росією і Великим князівством Литовським купцям обох сторін заборонялось переїздити кордони. Наприклад, під час воєнних дій у 1500—1503 рр. київські, львівські і луцькі купці, які нелегально переправились з товарами в Москву¹, представниками російського уряду були там затримані до закінчення війни².

Під час мирних переговорів між російськими і литовськими дипломатами в Москві обговорювалось питання про налагодження торговельних відносин між обома державами³. В договір між Росією і Великим князівством Литовським, який був підписаний в 1503 р., російськими дипломатами був внесений такий пункт: «Купцам... приехати со всяким товаром и торговати на всякий товар, а приехати им и отъехати добровольно, без всяких зачепок. А нашим купцам изо всех наших земель во все твои земли приехати со всяким товаром и торговати на всякий товар, а приехати им и отъехати добровольно, без всяких зачепок»⁴.

В проекті угоди про перемир'я 1509 р. говорилося: «Послам, купцам и гостям путь чист, свободно им не токмо везде ездити и торговати по старым пошлинам всяким товаром, но чинить им взаимно свободный же пропуск через обои государства»⁵.

Визначне місце в українському експорті в Росію займала, як і в минулому столітті, сіль. Особливо великим попитом користувалась галицька сіль. Вона доставлялась в Росію сухоходом на підводах. Але частіше українські купці з Коломиї і Дрогобича на підводах доставля-

¹ І. П. Крип'якевич, Зв'язки Західної України з Росією, стор. 13.

² Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, стор. 163—164.

³ Н. Н. Бантыш-Каменский, Переписка между Россиею и Польшею, ч. II, «Чтения в Обществе истории и древностей при Московском университете», 1860, № 4, стор. 50.

⁴ Собрание государственных грамот и договоров, ч. V, М., 1894, стор. 106.

⁵ Н. Н. Бантыш-Каменский, Переписка между Россиею и Польшею, ч. II, «Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете», 1860, кн. 4, стор. 52.

ли сіль до верхньої течії річки Стир, а звідти на баржах річками Стир, Прип'ять, Дніпром, Десною, Сеймом та іншими відправляли в російські міста для продажу. Вивозилась в Росію сіль молота, кусками, «полпями», «головяжками», «міхами», «бочками». В Смоленську, Вязьмі, Брянську, Путивлі, Чернігові та інших містах були спеціальні комори, де зберігалась і продавалась галицька сіль¹.

Українські торгові люди відвідували відомий тоді ярмарок у Нижньому Новгороді, торгували на ярмарках Москви, Ярослава, Курська, Владимира, Твері, Вязьми. Там вони могли жити по кілька тижнів у спеціальних «гостиних дворах», які були в кожному великому місті. Звичайно, що в таких дворах могли зупинятись лише багаті купці, які мали гроші і товари.

На російських ринках українські торгові люди купували сукна, шуби, кожухи, хутра, оселедці, цукор, ліки, коштовні речі, метали, зброю, різні сільськогосподарські і ремісничі знаряддя праці, скло, папір, сірку, пряності². Повернувшись на Україну, вони продавали російські товари міщанам і селянам. Поширення на Україні сільськогосподарських і ремісничих знарядь праці, виготовлених російськими ремісниками, сприяло ознайомленню українських ремісників з досягненнями Росії в розвитку ремесла та промислів.

Поряд з цим потрібно підкреслити, що в першій половині XVI ст. Україна була як би посередником у торгівлі між європейськими і азійськими країнами, що також позитивно впливало на розвиток її торгівлі. В цій торгівлі російські купці відігравали особливо важливу роль. З російських земель вони приїздили в Київ, на Подолі об'єднувались у великі валки і відправлялися в інші країни. З Києва йшло кілька великих торгових шляхів, по яких відбувалась міжнародна торгівля. На Захід російські купці їздили через Житомир, Острог, Броди, Львів, Замостя, Люблін у Варшаву і Данціг³.

¹ Сборник Муханова, СПб., 1866, стор. 383—385, 441, 442; Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 112, 143; С. Бершадский, Документы и регестры, т. I, стор. 112, 113, 160, 178—186; Памятники Киевской комиссии, т. IV, стор. 129, 176.

² А. Верзилов, Очерки торговли Южной Руси, стор. 27—28.

³ С. Бершадский, Документы и регестры, т. I, стор. 38, 58, 91, 138, 141.

З Львова російські і українські купці їздили також через Краків у Чехію, Італію¹. Вони вивозили в країни Західної Європи кращий льон, коноплі для канатів, вовлі шкіри, мед, віск, сало, олію, хутро, а також зерно, худобу, поташ, клепку, будівельний матеріал тощо².

У зв'язку з розгортанням активної боротьби запорозьких козаків проти татарських грабіжницьких орд в сорокових роках XVI ст. по Дніпру знову пожвавилась торгівля Росії та України з південнокримськими містами. В основному російські і українські купці їздили в Крим старим торговим шляхом, який з Києва йшов на Канів, Черкаси, берегом річки Інгульця до Таванської переправи на Дніпрі, а потім — через Перекоп до Бахчисараю, Кафи, Балаклави, Гезлова та інших міст південного берега Криму. Там вони зустрічались з східними і західними купцями і провадили жваву торгівлю³.

Представники литовського уряду дуже пильно стежили за появою в українських містах іноземних купців і намагалися стягти з них високі мита. Тому купецькі валки іноді манівцями обминали деякі міста, щоб ухилитись від сплати мита. Про рух купецьких валок з Москви через Київ у Крим згадується в опису Канівського замка 1552 р. В ньому говориться: «Поведил староста, иж недавно месяца ноября шол з Москвы на Киев корован не малый, близко ста возов, с товары кошовными, а иж воевода киевский пустил кораван оный стороною от дороги звыклое до Крыма, через поле, минаючи Канев и Черкасы, а дал вожов, которые отпровадили корован оный мановцами, куды николи з веков купцы не хаживали»⁴.

Коли російські і українські купці поверталися з Криму додому, до них іноді приєднувались турецькі, татарські, вірменські та інші східні купці, які приїздили в Київ, Москву, Луцьк, де займалися торгівлею⁵. Наприклад, в середині XVI ст. разом з російськими торго-

¹ Н. Костомаров, Очерк торговли Московского государства в XIV—XVI вв., Собрание сочинений, т. III, СПб., 1905, стор. 234—235.

² Библиотека иностранных писателей о России, т. I, стор. 40.

³ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги посольські, № 22, арк. 23, 25, 29, 130.

⁴ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 96.

⁵ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вип. I, стор. 51—52; Акты Южной и Западной России, т. II, стор. 154.

вими людьми через Україну їхала у Росію валка іноземних купців, серед яких було 15 чоловік з Константинополя, 7 — з Кафи, 4 татарина та інші. Переїжджаючи через Україну, російські, татарські, вірменські, грецькі купці зупинялись в Києві, Черкасах, Каневі, Вінниці, Кам'янці-Подільському, Львові, Луцьку, Житомирі, Чернігові та інших містах, де провадили торгівлю. Російські торгові люди часто закупували на українських ринках різні товари східних країн, які відправляли в Росію¹. Це також сприяло розвитку торгівлі на Україні і розширенню економічних зв'язків між російським і українським народами.

Про необхідність створити умови для нормальної торгівлі між Україною і Росією в першій половині XVI ст. багато говорилось під час мирних переговорів російських і литовських дипломатів. Так, у 1509 р. російські дипломати, що прибули у Вільно, вимагали від представників литовського уряду, щоб прикордонні частини Литовської держави не затримували і не грабували на кордонах російських, українських та інших торгових людей і не чинили їм «всякие пакости»². З приводу цього російський цар Василій Іванович в 1510 р. направив великому литовському князю Сігізмунду листа, в якому писав: «И тем бы нашим послом и гостем через твои земли на Киев и на Черкасы путь чист был... без каждое зацепки»³.

В договорі про перемир'я між Росією і Великим князівством Литовським в 1522 р. в питанні про відновлення торгівлі між російськими, українськими, білоруськими та іншими іноземними купцями говорилося: «Российскому владению иметь рубеж от Днепра, ниже Смоленска... Послам, гостям и купцам со всякими товарами приезжать и отъезжать с обеих сторон добровольно, так же и приезжающих из других государств в Россию или в Польшу послов и купцов пропускать через российские или польские земли без всяких зацепок»⁴. Подібні «ух-

¹ ЦДАДА, Посольский приказ, Турецька посольська книга, № 1, арк. 275—276, 302, 314, 323, 328, 329, 330, 333; № 2, арк. 487, 511—512; Кримська посольська книга, № 6, арк. 48, 61, 153, 198, 200, 239 і т. д.

² Акты Западной России, т. II, стор. 46—47, 55.

³ Там же, стор. 73—74.

⁴ Н. Н. Бантыш-Каменский, Переписка между Россией и Польшею, ч. I, «Чтения в Обществе истории и древностей рос-

вали» приймалися під час переговорів між Росією і Великим князівством Литовським у 1536, 1537, 1542, 1549, 1553 рр. і в наступні роки¹.

Російські посланці під час свого перебування в 1526 р. в Кракові говорили польському королю, що литовські прикордонні гарнізони, незважаючи на мирні відносини між Росією і Великим князівством Литовським, продовжують нападати на російські володіння, чинять великі перешкоди російським торговим людям, не допускають їх на територію України і Білорусії. В розмові з польськими дипломатами вони підкреслювали необхідність налагодження нормальних торгових зносин між Росією, Великим князівством Литовським і Польщею через українські землі².

У своїй скарзі, поданій королю, російські посланці писали, що в 1526 р. велика група російських торгових людей відправилась на Україну з товарами для продажу. Але литовські прикордонні власті затримали їх на кордоні, забрали в них «кони и гроши, серебро и платье и иной рухляди» на багато кіп грошів³. Лише в одного російського купця литовські власті взяли 500 кіп грошів, 150 карбованців, чашу срібну позолочену, одяг, полотно, хутро та чимало інших коштовних товарів⁴.

В другій чверті XVI ст. литовський уряд ще більш обмежував торговельні зносини між Україною і Росією. Щоб перешкодити російським торговим людям відвідувати українські міста, прикордонним гарнізонам було заборонено пропускати росіян на українські землі. Коли російські торговці манівцями прибували на Україну, литовські митники в містах брали з них високі мита, а часто забирали всі товари. В опублікованих історичних джерелах говориться про прагнення литовського уряду розірвати торгіві зв'язки між російським і українським народами⁵. З метою обмеження діяльності російських торгових людей на українських ринках, литовський уряд дав розпорядження своїм митникам брати з них

свійських при Московском университете», 1860, № 4, стор. 67.

¹ Там же, стор. 102—105.

² Сборник Русского исторического общества, т. 35, стор. 752.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 112; Акты Южной и Западной России, т. II, стор. 159—164.

високі митні платежі, які у двічі перевищували попередні¹.

Поряд з цим литовський уряд, дозволяючи українським купцям вільно провадити торгівлю в містах Великого князівства Литовського «сухим путем и водою... без никакой кривды и тяжести и шкoды», одночасно забороняв їм вивозити свої товари для продажу на територію Російської держави². Це, безперечно, дуже обмежувало розвиток торговельних відносин між Україною і Росією³.

Про торгові зв'язки між Україною і Росією свідчить також поширення російських грошей на українських торгах: рублів, полтин, копійок та інших, які були в обігу нарівні з литовськими грішми, польськими злотими, угорськими дукатами, німецькими талерами⁴.

* * *

На початку другої половини XVI ст. відносини між Росією і Великим князівством Литовським ще більш загострилися. З дипломатичної переписки між російським і литовським урядами видно, що обидві держави активно готувались до війни. Литовський уряд знову зосередив біля російських кордонів великі військові сили, бажаючи оволодіти Чернігово-Сіверщиною. Росія, в свою чергу, мала намір оволодіти Білорусією, а також прибалтійськими землями і розширити свої кордони до берегів Балтійського моря.

Не маючи гарантії на успішне закінчення війни проти Росії, литовський уряд став підбурювати Кримську орду до походу на Москву. В зв'язку з цим він знову заборонив російським торговим людям появлятися на Україні, щоб Росія не дізналась про агресивні плани Литовської держави і Кримського ханства. З приводу цього російський цар Іван IV у листі до великого князя литовського писав: «И ныне нам били чолом наши гости

---

¹ Акты Южной и Западной России, т. II, стор. 113—124, 125, 128—129, 131—133, 135—138, 142, 143, 154.

² С. Бершадский, Документы и регестры, т. I, стор. 110—117.

³ Акты Западной России, т. II, стор. 381—382.

⁴ Н. Беляшевский, Монетные клады Киевской губернии, Ж., 1889, стор. 18, 20, 46; Памятники Киевской комиссии, т. II, К., 1897, стор. 559.

и купцы и торговые люди многие, што им... в перевозех обиды делаютца, многие мыты и тамги и перевозки емлют на них, чево от начала не бывало, и товары у них и лошади твои люди отнимают и цену в полы дают, а иногда лошадей не пропускают; а их порубежных наших городов и во всих и зо Пселского города наши люди, многие нам били челом, что им так же от твоих людей обиды чинятца, многие разбои и татьбы и пожогои были. И мы тех обидных людей всих жалобницы послали к тебе»¹. Подібні листи в 50 роках XVI ст. щорічно посилалися з Москви у Вільно. В них російський уряд обвинувачував литовські прикордонні гарнізони в різних злочинах: у нападах на російські села, вбивствах людей, спаленні будівель, грабуванні майна, товарів у торговців, коней, возів². На території російських володінь литовські загопи потрапляли під удари російських прикордонників. У листах великого князя литовського Сігізмунда-Августа, посланих в Москву, також говориться, що російські прикордонні гарнізони із свого боку порушували кордони і нападали на литовські війська. Литовський князь зобов'язувався вжити всіх заходів, щоб негайно припинити грабіжницькі дії на кордонах і не перешкоджати російським купцям торгувати на території Литовської держави «в перемирьє до лет урочных»³.

З дипломатичної переписки між урядами Росії і Литовської держави видно, що уряд останньої іноді погоджувався відновлювати нормальні торгові зв'язки між обома державами⁴.

Проте литовський уряд не мав наміру дотримуватися своїх обіцянок. Він продовжував різними засобами обмежувати торговельні зв'язки між Україною і Росією. В 1568 р. литовський уряд видав спеціальний наказ всім воеводам і збирачам митних платежів, у якому був зроблений перелік російських товарів, що продавались на ринках Великого князівства Литовського, і зазначено розмір митного збору з кожного виду товару. В ньому говорилося: «Маєт быти брано мито от товаров

¹ Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, т. I, стор. 164—165.

² Там же, стор. 161—185.

³ Там же, стор. 164.

⁴ Там же, стор. 93—94.

купецких, яко от поданных его королевской милости, так теж князских, панских, духовных и светских, и теж от чужоземцов мает быти брано от обох рук. От камня воску грошей шесть; от скуры воловое и яловичое пенезей пять; от ста скур козловых и бараних грошей дванадцат; от каменю лою, шацуючи на копу, по два гроши; от вола винны дати чотыри гроши; от яловицы два гроши; от барана и овцы пенезей три; от вепря пенезей пять: от вантуха хмелю грошей двадцать; от миха соли грошей пенезей пять; от бочки соли крупястое грошей три; от телеги соли, што чотырма волы привозят, грошей тридцат два; от воза соли белое на одного коня грошей девять; от бочки рыб львовских грошей дванадцат; от бочки рыб пинских грошей два пенезей; от бочки селедцов грошей чотыри; от тысечи локот полотна простого грошей дванадцат; от тысяче локот полотна московского грошей двадцат чотыри; от тысячи льну грошей шесть; от ста тимцов грошей тридцат; от бочки львовское меду пресного грошей тридцат чотыри; от пары юхтей грошей два; от сукна самодельного от тридцети коп, шацуючи на копу, от копы по два гроши; од трох сермяг грошей два; од кожуха баранего пенезей осм; от кроликув блану футра грош один; от лисиц, бобров, кунь, рысей, соболев, волков, шацуючи за копу, по грошей два; а от скур лосих, зубриных, ланячих, шацуючи на копу, от копи по грошей два...». Далі в документі називаються різні сорти полотна, сукна, юхти, сап'яну, килими, фарби, мило, зброя та багато інших російських, білоруських і молдавських товарів, які широко продавались на українських торгах і ярмарках¹. Цей документ свідчить, що напередодні Люблінської унії російські торгові люди переборювали всякі перешкоди, приїздили на Україну і продавали свої товари місцевим жителям².

В історичних документах за третю чверть XVI ст. дуже рідко зустрічаються згадки про торговельні зв'язки між Україною і Росією. Це пояснюється тим, що від 1556 до 1582 рр. продовжувалась Лівонська війна між Росією і Литовською державою та Польщею за Прибалтику. В зв'язку з війною було заборонено торговим лю-

¹ Памятники Киевской комиссии, т. II, К., 1897, стор. 559.

² Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, т. I, стор. 70, 115—116, 263, 267

дям обох держав їздити з своїми товарами через кордон.

У другій половині XVI ст. в житті українського, білоруського і литовського народів сталися важливі зміни. У 1569 р. між Польщею і Великим князівством Литовським була укладена Люблінська унія, за якою шляхетська Польща захопила Волинь, Брацлавщину, Київщину, Переяславщину, Полісся і частину Білорусії. Велике князівство Литовське було насильно об'єднане з Польщею в одну державу — Річ Посполиту. З того часу панування литовських феодалів над Україною було ліквідоване і майже всі українські землі потрапили під гніт шляхетської Польщі. Польсько-шляхетські загарбники всюди встановили свою владу. Вони захоплювали кращі землі, покріпачували населення, ще більше посилили соціальне, політичне і релігійне гноблення українського народу.

Але і в умовах польсько-шляхетського панування і продовження Лівонської війни торговельні зв'язки між Україною і Росією не припинялися. В 1569—1570 рр. російські торгові люди через Київ і Житомир їздили в Луцьк, Львів, Перемишль, Дрогобич, Люблін, Ярослав та інші західноукраїнські і польські міста, де продавали залізні вироби, одяг, хутро, юхту¹. В 1572 р. до Львова приїздили з Москви грецькі купці Богдан і Юрій. Вони встановили зв'язки з крупним львівським купцем Костянтином Корнякт, який тоді орендував збір мита в місті².

Про широкий продаж на західноукраїнських ринках московської юхти, коштовних шуб, соболів, знарядь праці, зброї, срібних виробів та інших товарів говориться в кількох архівних документах, які зберігаються в Львівському філіалі Центрального державного історичного архіву УРСР. Ці документи частково використані І. П. Крип'якевичем в його праці, присвяченій зв'язкам Західної України з Росією за часів середньовіччя³. Львівські міщани користувалися московськими сідлами,

---

¹ ЦДІА УРСР, Гродські книги, № 934, арк. 126; № 2037, арк. 217; № 2039, арк. 39—40.

² І. П. Крип'якевич, Зв'язки Західної України з Росією, стор. 14—15.

³ І. П. Крип'якевич, Зв'язки Західної України з Росією, стор. 11—13.

сукнами, одягом, зброєю, упряжжю тощо¹. У берестейській митній книзі від 1583 р. названі «хомутини и иное ременое работы римарное, стрелы, войлоки и рогожи московские», «рукавицы московские» та інші товари². В тому ж році львівський сідляр Сахно Сенькович заплатив свій борг Єронімові Віттенбергу 400-ми штуками «московской юхты»³. Ці факти свідчать, що і після Люблінської унії російські торгові люди відвідували західноукраїнські міста, де провадили жваву торгівлю з їх населенням.

Тоді Західна Україна була, так би мовити, посередником в міжнародній торгівлі. Наприклад, з Росії і Кримського ханства купці везли свої товари в Люблін, Варшаву, Краків, Данціг та інші міста через західноукраїнські землі. З Балканського півострова через Сучаву, Кам'янець-Подільський, Галич, Львів, Перемишль молдавські, волоські, татарські і турецькі купці відправляли в Західну Європу великі табуни волів, корів, овець, коней для продажу. В містах Галичини відбувались ярмарки, на яких російські, польські, чеські, німецькі купці купували худобу для продажу в своїх країнах⁴. Подорож російських торгових людей через Київ до міст Західної України, а також в Польщу, Німеччину, Чехію, Італію та інші країни, їх активна участь в торгових справах на українських ярмарках сприяли дальшому розширенню торгівлі між Україною і Росією в кінці XVI ст.

У 1576 р. польський король в інтересах збільшення державних доходів від митних зборів та приваблення іноземних купців дав Києву новий привілей, яким гарантував купцям право вільно займатись ремеслом і торгівлею. Цим польський уряд намагався зберегти міжнародне торгове значення Києва, від якого розходилися торгові шляхи у різних напрямках. В привілеї згадується про російських торгових людей, які часто привозили:

---

¹ ЛФЦДІА УРСР, Львівська консулярна книга, № 11, арк. 953—954; І. П. Крип'якевич, Зв'язки Західної України з Росією, стор. 11.

² Археографический сборник документов, т. III, Вильно, 1867, стор. 290—293.

³ І. П. Крип'якевич, Зв'язки Західної України з Росією, стор. 11.

⁴ Źródła dziejowe, т. IX, стор. 201—215.

на Україну різні товари для продажу. У ньому писалось: «...людей и купцов приезжих, которые там с товари своими до Киева приезжают, под присуд замковой не подбивали и их на замку не судили... грабежов некоторых в том им чинити не казали и никому чинить не допускали, и по всему к ним по старому обычаю прав и вольностей их, от предков наших наданных и от нас подтвержденных заховали так, дабы они ни в чем над правом и вольности свои утеснения, обиды и шкоды не терпели»¹.

Щождо подорожей українських купців в Росію в останній третині XVI ст. треба відзначити, що історичні джерела дають дуже мало матеріалу. Нам відомо лише кілька фактів про українських купців, які провадили торгівлю на російських торгах. В дипломатичній переписці між Росією та Польщею говориться, що в 1570 р. в Москву було направлено велике королівське посольство з метою умовити російський уряд припинити Лівонську війну, повернути Польщі Смоленщину і Чернігово-Сіверщину. До посольства приєдналось 693 чоловіка польських, литовських і українських торгових людей. На чолі посольства стояв воевода Ян з Кротошина. Про свою подорож до Москви львівський купець Сава Федорович потім розповідав, що їздив він з своїм товаром до землі «пресвітлого московського великого князя при їх милостях великих послах, пану воеводі іновроцлавським і каштеляні міським, а там на той час у нього і інших короля його милості всі товари були взяті і побрані на двір московського великого князя без ніякої відплати»². Товари були відібрані також і в інших купців, які раніш приїхали до Москви³. Це трапилось тому, що в той час між Росією і Польщею продовжувалась Лівонська війна і поява в Москві великої кількості польських людей під виглядом купців викликала підозру відносно деяких з них. До того ще між ними було чимало-

---

¹ Сборник Муханова, стор. 441—442.

² Н. Н. Бантыш-Каменский, Переписка между Россиею и Польшею, ч. I, «Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете», 1860, кн. 4, стор. 133—134; І. П. Крип'якевич, Зв'язки Західної України з Росією, стор. 13—14.

³ Н. Н. Бантыш-Каменский, Переписка между Россиею и Польшею, стор. 136.

розвідників. Але згодом всім цим купцям повернули товари і їх відпустили додому¹.

У 1582 р. польський король направив чергове посольство в Москву для переговорів про припинення Лівонської війни. Очолив посольство крупний магнат Януш Збараський. З цим посольством їздило в Москву також чимало купців, серед яких були також вірмени Христофор Чаїрович, Мурат Михайлович, Яків Вертерис та інші².

В кінці XVI ст. в Москві, Смоленську, Путівлі і Брянську перебували українські торгові люди з Києва, Львова і Замостя³. Вони були дуже багатими людьми і провадили широку торгівлю. Наприклад, лише в одного купця із Замостя Дмитра було товарів на 10 тис. злотих⁴. В інших купців також було багато товарів, які знаходились на кількох возах. Великі купці продавали товари гуртом продавцям, а в них купували ремісничі вироби⁵.

Після закінчення Лівонської війни (1582 р.) знову стали налагоджуватись більш нормальні торговельні зв'язки між Росією і Україною. Торгівля провадилася купцями, ремісниками і навіть селянами обох країн. Основними товарами, як і в попередні роки, були ремісничі вироби, продукти сільського господарства, промислів, худоба.

Весною 1585 р. в Москві відбувалися тривалі переговори між польською делегацією і представниками російського уряду в питанні налагодження торгівлі між Польською державою і Росією. Після закінчення переговорів представниками обох урядів було погоджено: «Обом державам війни не розпочинати; купцям вільно торгувати як і раніш; кордони зберегти в усіх місцях по старих рубежах згідно з грамотами про перемир'я; послам вільно з усіма людьми і майном дозволити проїзд; прикордонним людям кривд ніяких не робити»⁶. Про необхідність налагодження вільної торгівлі між

¹ І. П. Крип'якевич, Зв'язки Західної України з Росією, стор. 13—14.

² Там же, стор. 14.

³ Акты Западной России, т. IV, СПб., 1851, стор. 160—161.

⁴ Там же, стор. 307.

⁵ Там же, стор. 160—161, 307.

⁶ Н. Н. Бантыш-Каменский, Переписка между Россиею и Польшею, ч. II, «Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете», 1860, № 1, стор. 4—6.

обома державами говорилось також під час дипломатичних переговорів у 1586, 1589 і в наступних роках¹.

Незважаючи на припинення війни, польські гарнізони на російсько-польському кордоні продовжували грабувати товари в проїжджих купців. Тому в 1587 р. російські посланці Є. Ржевський і дяк Связев домагалися в Польщі, щоб знову були відновлені нормальні торгові зносини між обома державами. В 1591 р. був укладений договір про перемир'я на 12 років і дозволено купцям вільно їздити з однієї держави в іншу².

Розгортання торгівлі було в інтересах Польщі і Росії. Тому польський король в 1598 р. видав грамоту, згідно з якою дозволялось купцям та іншим ремісничим і торговим людям обох держав вільно їздити через кордони в торгових справах. В королівській грамоті говорилось: «...а людем купецким в гандлях их шкоды не зычучи, хочем мети и приказуем вам (намісникам короля.— Д. М.), штобы есте людей купецких, так наших, яко и московских, с товарами их, водле первшего обычаю, за границу в землю Московскую, а оттуль в панства наши добровольне пропускали и их не гамовали, того однак пыльно постерегаючи, абы под назвиском людей купецких послове чужоземские через панства наши за границу до Москвы не переходили; и таковых бы всякого стану людей до науки и особливого расказанья нашего гамовали и не перепущали»³. До кінця століття королем було видано ще кілька подібних грамот⁴.

Перебуваючи в 1596 р. на Подніпров'ї, секретар польського короля Гейденштейн писав, що в Києві було багато торгових людей, які підтримували зносини з Москвою. Дніпро і Десна були зручними шляхами, по них безперервно рухалися транспорти з товарами⁵.

Таким чином, протягом XVI ст. між Росією і Україною підтримувались торговельні зв'язки. Торгівля здійснювалась водними шляхами: Дніпром, Десною, Сулою,

¹ Н. Н. Бантыш-Каменский, Переписка между Россиею и Польшею, ч. II, «Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете», 1860, № 1, стор. 6—27.

² Н. Н. Бантыш-Каменский, Обзор внешних сношений России, ч. III, стор. 108—109.

³ Акты Западной России, т. IV, стор. 185—186.

⁴ Там же, стор. 247—248, 302—303.

⁵ Сборник материалов для исторической топографии Киева, К., 1874, відд. II, стор. 24.

Пслом і Ворсклюю. Одночасно торгові люди обох країн їздили кількома сухопутними шляхами. Розширення торгівлі між Україною і Росією сприяло дальшому розвитку ремесла, піднесенню економічного, політичного і культурного життя російського і українського народів. «Розвиток торгівлі і торгового капіталу,— говорить К. Маркс,— всюди розвиває виробництво в напрямі мінової вартості, збільшує його розміри, робить його більш різноманітним...»¹. Економічні зв'язки впливали на піднесення спільної боротьби російського і українського народів проти турецько-татарських загарбників.

Розгортання спільної боротьби російського і українського народів проти турецько-татарських загарбників

У XV—XVI ст. на Україні в умовах панування іноземних загарбників продовжувався процес розвитку феодально-кріпосницьких відносин. Швидко зростали магнатські, шляхетські, боярські і церковні володіння. Польські, литовські, українські та інші феодалі захоплювали селянські землі, села, містечка, покріпачували селян, примушували населення виконувати панщину та інші феодальні повинності. Великі литовські князі і польські королі, щоб використати українських феодалів для зміцнення свого панування на Україні, давали їм жалувані грамоти для закріплення захоплених земель, а селян зобов'язували виконувати всі повинності на користь землевласників. Соціально-економічний і політичний гніт на Україні невпинно посилювався.

З дальшим розвитком феодальних відносин швидко погіршувалось становище трудящих мас. Якщо в другій половині XV ст. панщина на Волині і в Галичині досягала двох днів на тиждень, то в середині XVI ст. вона зросла до трьох і чотирьох днів на тиждень. Посилювався наступ феодалів і на інших українських землях, де панщина зросла за цей час від одного до двох і трьох днів на тиждень². Значно посилювався феодально-кріпосницький гніт в містах і містечках, в яких більшу частину жителів становили селяни. Покріпачені і при-

¹ К. Маркс, Капітал, т. III, Держполітвидав УРСР, 1952, стор. 338.

² Очерки истории СССР, ч. II, стор. 503—505.

гнічені селяни та міська біднота не мали змоги виконувати різні повинності. Вони були позбавлені засобів існування. Соціальний гніт і злидні примушували їх кидати свої двори, поселення і тікати в інші місцевості. Потрапивши в таке становище, селяни нерідко нападали на маєтки феодалів, вбивали їх слуг, захоплювали хліб, худобу, одяг, зброю, руйнували будівлі і розправлялися з своїми гнобителями. Втеча селян від феодалів була загальним явищем. Вони тікали на Переяславщину, Слобожанщину і в південні повіти.

В переважній більшості переселялась з однієї місцевості в іншу селянська біднота, яка при відсутності робочої худоби і інвентаря не мала змоги забезпечити себе необхідною кількістю продуктів харчування.

Втечі селян дуже занепокоювали феодалів. Вони організували з своїх дворових слуг великі озброєні загони, які відправлялися в південні повіти і насильно повертали втікачів до маєтків. У свою чергу, представники місцевої влади також затримували селян і повертали їх феодалам. Міським війтам було заборонено дозволяти селянам зупинятись в містах і займатись ремеслом або торгівлею.

Втечі селян і міського населення від нестерпного соціально-економічного і політичного гніту були спрямовані переважно на південь, де ще лежали широкі простори вільних степів, ніким не заселених. З кінця XV і на протязі XVI ст. там засновувались втікачами різні поселення, частина з яких пізніше виросла в села, містечка і міста.

Серед втікачів були здебільшого одинокі чоловіки, які тікали далеко на південь, щоб не потрапити до рук феодалів. Вони оселялись на островах Дніпра, по берегах рік Сули, Псла, Ворскли, Орелі, Тясмина, Інгула, Інгульця, Південного Бугу та їх притоків. То були відважні озброєні люди, які серед неозорих просторів південних степів шукали собі засоби до існування. Із тих втікачів виникли перші загони запорозьких козаків. В кінці XV ст. вони володіли нижньою течією Дніпра до Таванського острова. В перші десятиріччя своєї діяльності запорозькі козаки організували ряд вдалих військових походів проти кримських татар, внаслідок чого татарські орди були відтиснуті з Лівобережжя за річку Кінські Води. До острова Тавань козаки вільно кори-

стувались обома берегами Дніпра¹. На островах Хортиця, Базавлук та інших в той час уже були козацькі курені.

Про активну діяльність козаків на Запорожжі в кінці XV ст. кримський хан Менглі-Гірей в своєму листі до великого литовського князя писав, що його ордам на березі Дніпра «не добре кочевать: многие с ними (козаками. — Д. М.) брани чинять от ногай и от черкас»².

З переписки кримського хана з великим московським князем видно, що нижче Дніпровських порогів тоді було кілька тисяч козаків, які тримали під своїм контролем всю територію між Дніпром і Дінцем майже до Азовського моря. Козаки на островах Дніпра мали човни, коней, запаси пороху, свинцю, зброї, продовольства. Такі бази були початком заснування майбутньої Січі.

На початку XVI ст. турецько-татарські загарбники ще міцніше укріпились в нижній течії Дніпра, від острова Тавані до гирла ріки³. Там вони спорудили багато укріплених замків, на о. Тавань — Мустрит-Кермен, на правому березі Дніпра — Кази-Кермен (Берислав), на лівому березі — Іслам-Кермен (Каховка), Ін-Кермен та ін.⁴ В тих базах були зосереджені численні гарнізони турецько-татарських військ, які провадили агресивні напади на Україну і Росію і не пропускали козаків до моря.

Дніпровські козаки у ті часи були єдиною організованою силою, яка могла перешкодити турецько-татарським агресорам в їх загарбницьких походах на Україну і Росію. Тому не випадково турецько-татарські орди з початку XVI ст. розгорнули свої розбійницькі напади переважно на Правобережжі, де литовський уряд забороняв козакам появлятись. Саме тому татари могли майже безперешкодно палити і руйнувати міста і села Правобережної України, Волині, Галичини і навіть Польщі⁵. Литовські гарнізони стояли в замках і боялись виступати проти татар.

Успішна боротьба козаків проти турецько-татарських

¹ Сборник Русского исторического общества, т. 35, стор. 23; т. 41, стор. 149—190.

² Сборник Русского исторического общества, т. 41, стор. 321.

Там же.

⁴ Там же, стор. 36, 149.

Акты Южной и Западной России, т. I, стор. 109—111; 112—117.

загарбників мала велике значення для оборони південних кордонів Російської держави і Великого князівства Литовського. Литовський уряд перший звернув на це увагу і мав намір використати козаків на своїй службі. Це питання розглядалось на Віленському сеймі в 1511—1512 рр. Сейм виніс ухвалу взяти найбільш заможних козаків на службу і видавати їм жалування. На підставі рішення сейму великий литовський князь в листі до панів Київщини Семена Полозовича і Криштофа Кмитича писав, щоб вони «собравши козаков на низ Днепром, на службу нашу пойти и казали есмо им самим на страву дати, а на козаки несколько десять коп грошей и сукок. Ино тыми разы писали к нам пан Семен, а пан Криштоф, поведаючи, иж деи они немало козаков брали были и мешками с ними долгий час у Киеве, ждучи того датку нашего, ино деи на тыи козаки, ани им самим ни одного пенязя не послано для чого ж деи козаки прочь ся от них разошли, а они, яко слуги наши добрыи а верныи, на рассказанье нашо и вашей милости, панов ряд наших, собравши малый почет козаков, предся тым на низ Днепром до Киева и далее до Тованя на службу нашу ходили и там будучи послуги своее нам немало вчинили, и тых людей неприятелей всих татар, которыи в панстве нашом были, тыждень через Днепр не пропустили и на каждый день з ними битву мевали и многих деи их били, а иншии деи сами тонули, котора я ж послуга их нам добре вдячна есть»¹.

В постанові сейму підкреслювалось, що на островах Дніпра тоді постійно жило близько двох тисяч козаків, які вели боротьбу проти татарських орд² і не визнавали над собою влади воевод і старост.

У 1522 р. черкаський староста О. Дашкевич запропонував литовському уряду розглянути на Городельському сеймі питання про використання запорозьких козаків на службі великого князя³. Сейм на цю пропозицію не виніс конкретного рішення. Але литовський уряд з того часу почав залучати заможних козаків до військової служби при південних замках. За цю службу

¹ Документы Московского архива Министерства юстиции, т. I, М., 1897, стор. 523, 526—527.

² Там же.

³ Чтения в историческом обществе Нестора-летописца, К., 1894, № 8, стор. 81.

великий князь і повітові старости давали багатим козакам орні землі і угіддя в спадкове володіння і тимчасове користування. Завдяки таким заходам литовським феодалам вдалося схилити на свій бік більш заможну частину запорозьких козаків і використовувати їх на службі повітових старост¹. Боячись зростаючого політичного впливу запорозьких козаків на Україні, литовський уряд зобов'язав старост Київського, Канівського, Черкаського, Остерського, Чорнобильського, Овруцького, Житомирського, Білоцерківського та інших повітів весною посилати на південні кордони загони взятих на службу козаків, які мусили там стояти до пізньої осені і охороняти шляхи від нападів татарських орд². Але основна маса козаків діяла самостійно і не визнавала над собою влади намісників великого князя.

Захищаючи південні кордони України від нападів татар, дніпровські козаки одночасно охороняли російські міста і села від розорення та грабування. У 1527 р. кримський хан Сагіп-Гірей в листі до великого литовського князя писав, що кримська орда вже готова організувати напад на Москву, але боїться дніпровських козаків, які в той час перебували у пониззі Дніпра і не допускали татар навіть до річки Орелі. Хан просив великого князя послати запорозьким козакам спеціального листа, щоб зобов'язати останніх вільно пропустити татарські орди, які мали намір наступати на Москву, мимо Черкас і Канева. Литовський князь дав обіцянку, що козаки не будуть перешкоджати татарам завойовувати російські землі³. Маючи таку гарантію, кримський хан влітку 1527 р. влаштував напад десятитисячної кримської орди на російські володіння. Дніпровські козаки не виконали розпорядження великого князя. Коли татарські війська з'явилися на Лівобережжі, близько річки Орелі, козаки під проводом отаманів Солтанця, Ворочі, Масла та ін. напали на окремі татарські загони і завдали їм великої поразки. Дізнавшись про напад козаків, головні сили кримських татар змушені були з Слобожанщини повернутись до Криму. Під час втечі татар козаки захопили значну частину награбованого ними

¹ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 366—376.

² Там же, стор. 366—367.

³ Сборник Русского исторического общества, т. 41, стор. 321—328.

майна, а також звільнили багато полонених¹. В боротьбі проти татар взяли участь і донські козаки.

На кінець XV ст. відноситься початок формування донського козацтва. В своїй діяльності донські козаки мали багато спільних рис з запорозькими козаками. Однією з перших згадок про донських козаків є договірна грамота рязанського князя Федора Васильовича з великим московським князем Іваном Васильовичем від 1496 р., в якій говориться, що на Дону були «уходи», де оселялися козаки. В грамоті відзначається, що російські козаки на берегах Дону та його приток займались полюванням, збором меду, воску, рибальством та іншими промыслами. Рязанський князь писав: «...наши села на Украине, и те села видати нам по записемь... бортники в Бовинине и в Верхнем, и Тишовь и в Дону реце жеребей... с оброки и с доходи по старине, что ся мне в делу досталось. А что люди мои делении ловчане и они свои места и ухожи ведают по старине. И рязанские рыболовы, истопники, псари, подвозники меховые, подвозники кормовие, садовники, ястребьи, подвозники медовие, гончары и неводчики, бобровники и иные, как мои люди деленые, а конокормцы по рубежу»².

Уже в 1515 р. донські і дніпровські козаки воювали з кримськими татарами. Вони були в Криму, завдали татарам поразки і з перемогою повернулись назад³. Це перша вірогідна згадка про спільну боротьбу донських і запорозьких козаків проти турецько-татарських загарбників.

Для зміцнення свого панування над південними степами кримські татари збудували у Великому Лузі в 1519 р. укріплене місто, де поставили гарнізон. Незабаром козаки вигнали татар з Великого Лугу, а збудоване ними місто залишилось і було значним торговим пунктом на Запорожжі, де зустрічалися і вели торгівлю українські, російські білоруські, татарські, турецькі та інші купці. На початку XVI ст. загони донських козаків

¹ Сборник Русского исторического общества, т. 41, стор. 321—328; Акты Западной России, т. II, стор. 186.

² Древняя российская вивлиофика, ч. 2, СПб., 1773, стор. 281; ч. 10, СПб., 1775, стор. 251—256.

³ Сборник Русского исторического общества, т. 95, стор. 140—144, 519, 669—671.

все частіше з'являлися на берегах Дніпра, де брали участь в боротьбі проти татар¹.

Про спільну боротьбу дніпровських і донських козаків проти кримських татар свідчить скарга (1527 р.) кримського хана Сагіп-Гірея до великого князя литовського, в якій він писав: «Приходят к нам черкаские и каневские казаки, становятся над улусами нашими на Днепре и вред наносят нашим людям; я много раз писал к вашей милости, чтоб вы остановили их, но вы их остановите не хотели; я шел на московского князя, 30 человек за болезнью вернулись от моего войска; казаки их поранили и коней побрали... Черкаские и каневские властители пускают казаков вместе с казаками неприятеля твоего и моего (московского князя.— Д. М.) казаками путивльскими по Днепру под улуси, и что только в нашем панстве узнают, дают весть в Москву»².

У 1528 р. запорозькі козаки спільно з військовими загонами хмелецького старости П. Лянцкоронського, черкаського старости О. Дашкевича організували похід на турецьку фортецю Очаків. Основну масу цього об'єднаного війська становили запорозькі козаки. Біля Очакова вони розгромили сильний турецько-татарський гарнізон, оволоділи містом, зруйнували оборонні укріплення, а всю зброю забрали собі. Під час цього походу козаки захопили у турків 500 коней і в татар близько 30 тис. голів різної худоби³.

У 30-х роках XVI ст. дніпровські козаки влаштували кілька успішних нападів на турецько-татарські фортеці. Загони козаків тримали під своїм контролем Муравський шлях, який проходив вододілом між верхів'ями приток Дніпра і Дінця. Контроль був такий, що татари боялися наближатися до річок Орелі і Дінця.

Кілька козацьких загонів перейшло на військову службу до російських прикордонних воевод, оселилось на Слобожанщині, яка в ті часи була в складі Російської держави. Про перебування дніпровських козаків на службі у російських воевод згадується в листі черкаського і канівського старости М. Вишневецького, направленому великому литовському князю. Він писав,

¹ Сборник Русского исторического общества, т. 95, стор. 668—674.

² ЦДАДА, ф. Кримські справи, № 6, арк. 131—138.

³ Kronika Marcina Bielskiego, т. II, Saпск, 1856. стор. 1043.

що багато дніпровських козаків після нападу на татарські улуси пішло в російські володіння. Основна їх маса укріпилась на острові Хортиця і не хотіла служити при замках. М. Вишневецький пропонував великому литовському князю написати спеціальний лист з запрошенням до козаків повернутися з російських володінь на Україну до південних замків¹.

У 1541 р. великий литовський князь зобов'язав київського воеводу Каширського заборонити козакам організовувати напади на татарські улуси. Одночасно литовському урядовцю С. Солтовичу було запропоновано скласти реєстр київських козаків, розставити їх на військову службу при замках і взяти на утримання держави². Але ці заходи литовського уряду не мали ніякого успіху. Запорозькі козаки міцно укріпилися на островах нижче Хортиці, спорудили курені, багато з них постійно жило там літом і зимою і не хотіло повертатись на старі місця.

У 1541 р., коли кримські татари влаштували похід на Москву, запорозькі козаки на березі річки Каїри напали на татар і розгромили їх, захопили 250 коней. Зазнавши поразки, татари змушені були відступити³. На початку 1545 р. кримський хан готував новий напад татарських орд на Україну і Росію. Весною запорозькі козаки, щоб перешкодити татарам здійснити свої плани, організували похід на Очаків. Біля міста вони розгромили великий загін турецького війська, захопили багато коней, зброї та іншого майна і повернулись на Запорожжя⁴. В поході брали участь донські козаки, які перебували тоді на Запорожжі.

Про цей похід запорозьких козаків на татар кримський хан Сагіп-Гірей в своєму листі до великого князя Сігізмунда-Августа писав: «...гди ж син наш с войском своим вернулся... и пришол ку перевозам, и хотел добиватись за Днепр, и ваши казаки на него ударили: иных побили, а иных поймали, а сам ледве втек до Белгорода... Кроме того ваши люди на Товани по Днепру»

¹ Сборник Русского исторического общества, т. 95, стор. 668—674; Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России, К., 1888, стор. 75; Акты Южной и Западной России, т. II, стор. 141.

² Акты Южной и Западной России, т. I, стор. 110.

³ Там же, стор. 109.

⁴ Krcnika Marcina Bielskiego, т. II, стор. 109.

на Бургуне, на Черной Кринице, на Дробных Криницах, на Самари людей наших б'ют...»¹. В другому листі він писав: «Татарове мои Москвы не воевавши, кого мають воевать? Бо которые наши люди на Москву пойдуть воевать, ваши люди перешедшие Днепр по сей стороне на Самаре, на Черной Криницы, у Дробных Криницах... людей наших убивают, иных живых ведут, якож на врочищах высшей описаных завжды на воде и на поле людей наших имають, купцов громят и скарбы их берут и ку влусом нашим приходят, быдло и стада безчислене берут»². Кримський хан пише, що в складі козаків були вихідці з Канева, Черкас, Києва, Брацлава і навіть російських земель. На чолі козаків стояли отамани Карп, Андрушка, Лесун, Яцко Білоус. Хан скаржився, що козаки нападали на татар, коли вони йшли на Москву і під час їх повернення з Росії в Крим³.

Дійсно, в цих документах йде мова про напади козаків на великі татарські військові заго́ни, які супроводжували своїх купців до Москви. Біля урочища Санжари, на березі річки Псьол, козаки напали на один татарський обоз і розгромили його. Це було зроблено тому, що татари завжди під час свого повернення в Крим нападали на українські села і грабували їх, а місцевих жителів захоплювали в полон. У цьому нападі на татар брали участь російські військові люди, які стояли у верхніх течіях річок Ворскли і Хорола⁴. Тому українські і російські козаки, які спільно охороняли південні кордони від нападів татар, завжди діяли одностайно.

З цієї переписки між кримським ханом і литовським великим князем видно, що на берегах Сули, Удая, Хорола і Ворскли жили українські козаки і російські військові люди, які спільно вели боротьбу проти татарських орд. Про перебування дніпровських козаків на території російських володінь у 1546 р. путивльський воевода в своєму листі до московського князя писав: «...ниче, государь, козаков в поле много, и черкасцев, и киян, и твоих государевих — вышли, государь, на помощь всех

¹ Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, т. I, стор. 21—22.

² Там же, стор. 22—27.

³ Там же, стор. 20—21.

⁴ Там же, стор. 29—48.

Україн»¹. Переселення українських селян і дніпровських козаків на територію Росії в середині XVI ст. було загальновідомим явищем.

Литовський уряд, намагаючись припинити переселення українців на територію російських володінь, зміцнив прикордонні застави, яким було доручено не пропускати в Росію втікачів. Київському, канівському, черкаському та іншим старостам литовський уряд наказав пильно охороняти східні кордони, а «всих козаков... на реєстр списати, а оныи реєстра до нас принести». Київському воєводі було наказано з допомогою повітових старост, місцевих феодалів та урядовців взяти під свій контроль всі дніпровські острови, умовити козаків стати на військову службу, припинити напади на татар і готуватись до війни проти Росії². Воєводі дозволялось жорстоко розправлятись з тими козаками, які «осмелятсья впрод навпадат на татарские улусы». Старостам повітів заборонялось пускати козаків переселятись на територію Росії³.

Литовський уряд, щоб використати запорозьких козаків на своїй службі, також часто посилав на Запорожжя своїх агентів, які нерідко разом з козаками вели боротьбу проти турецько-татарських загарбників. В середині XVI ст. одним з таких литовських урядовців і був Д. Вишневецький, який у 1550 р. появився на Запорожжі серед козаків і брав участь у походах проти татар.

До приходу на Запорожжя Д. Вишневецький жив на Волині, мав багато землі, володів містами Вишневець, Підгайці, Окимне, Кумнин, Лотрин і багатьма селами⁴. Великий литовський князь у 1557 р. призначив його черкаським і канівським старостою і доручив йому взяти під своє керівництво запорозьких козаків і контролювати всі їх воєнні дії⁵.

У 1553 р. Д. Вишневецький з невідомих нам причин покинув Україну і перейшов на службу до турецького

---

¹ В. Д. Сухоруков, Историческое описание земли Войска Донского, Новочеркасск, 1869, стор. 4.

² ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 28, арк. 45—47.

³ Там же.

⁴ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 30, арк. 75—80.

⁵ В. А. Голобуцкий, Запорожское казачество, К., 1957, стор. 71.

султана¹. В 1554 р. він знову повернувся на Україну і продовжував займати посаду черкаського і канівського старости. Д. Вишневецький підтримував зв'язки з запорозькими козаками, брав участь у боротьбі з татарами. Козаки влітку 1554 р. разом з ним двічі з'являлись біля Перекопу, перешкоджаючи татарам організувати напади на українські і російські землі².

Розгортання успішної боротьби запорозьких козаків проти кримських татар мало велике позитивне значення для Росії. Завдяки цьому татари були відтиснуті до берегів Азовського моря. Це дало можливість російським і українським втікачам від феодалного гніту більш активно освоювати землі Слобожанщини і південних степів.

Донські козаки, з свого боку, в першій половині XVI ст. посилили боротьбу за визволення донських степів і нижньої течії Дону від турецько-татарських орд, намагались витиснути їх з узбережжя Азовського моря. В цій боротьбі брали участь і переселенці з України. Спільна боротьба проти татар сприяла зміцненню політичних взаємовідносин між донськими і запорозькими козаками.

Завдяки розгортанню успішної боротьби російського і українського народів проти турецько-татарської агресії великі простори земель Слобожанщини і Полтавщини в середині XVI ст. були визволені і швидко заселялись російськими і українськими переселенцями з густозаселених повітів. Під захистом донських і запорозьких козаків на берегах притоків Дону, Дніпра, Дінця щорічно виникали нові поселення військового і цивільного типу. Передові російські військові гарнізони стали частіше з'являтися на берегах таких річок: Уда, Мжа, Удай, Сула, Хорол, Псьол, Ворскла, Мерла, Бабка, Грунь, Коломак, Мерчин, Берека, Орель, Орелька, Орчик та ін.³ На їх берегах в різних місцях були споруджені тимчасові оборонні укріплення для захисту населення. Місцеві жителі займалися полюванням, ри-

---

¹ Д. И. Эварницкий, История запорожских казаков, т. I, Спб., 1892, стор. 83.

² Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, т. I, стор. 105—111

³ Там же, стор. 9—23, 37—48, 76—94, 111—132.

бальством, добуванням залізної руди, селітри, дьогтю, поташу¹.

У середині XVI ст. російські військові загопи стали просуватись по берегах річок Хорола, Псла і Ворскли до Дніпра. Російський уряд мав намір зміцнити свою владу на Слобожанщині, оволодіти Лівобережною Україною, а на березі Дніпра спорудити кілька фортець, які б служили опорними пунктами в боротьбі проти турецько-татарської агресії. Для того часу ці плани російського уряду були реальними. Їх здійснення мало б велике позитивне значення для українського народу. Як уже підкреслювалось вище, Росія в той час поширювала свою владу на Слобожанщину; на Лівобережній Україні кордони Російської держави доходили майже до теперішніх міст Котельви, Зінькова, Лохвиці, Прилук і села Бобрика. На цій прикордонній смузі був ряд українських поселень, в яких постійно перебували російські гарнізони, що несли польову військову службу.

Просування російських військових частин на Слобожанщину і Лівобережну Україну занепокоїло литовський уряд, який також прагнув розширити свої володіння далі на схід. Для зміцнення свого панування на нижньому Подніпров'ї литовський уряд дозволив в 1555 р. черкаському і канівському старості Д. Вишневецькому на острові Мала Хортиця побудувати міцний замок, поставити там гарнізон з розбагатілих козаків і тримати все нижнє Подніпров'я під своєю владою². Незабаром замок був споруджений і в ньому поставлено військо. Тоді між Д. Вишневецьким і великим литовським князем загострились суперечки³.

З дипломатичної переписки між Росією і Литовським князівством відомо, що в середині XVI ст. російські при-

¹ Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, т. I, стор. 9—23, 37—48, 76—94, 111—132.

² Перша пропозиція про спорудження на острові Хортиця оборонного замка була висунута в 1531 р. О. Дашкевичем на сеймі в Піотркові. О. Дашкевич пропонував тоді поставити в ньому двохтисячний гарнізон, який би міг вести розвідку в південних степах, повідомляти київського і брацлавського воевод про можливі напади татар, захищати переправи від орд, вести боротьбу проти татарських нападів і не допускати на Запорожжя козаків. Але цю пропозицію сейм відхилив через відсутність коштів для будівництва замка.

³ Акты Южной и Западной России, т. II, стор. 148—151.

кордонні застави часто з'являлися на землях Лівобережної України, а іноді окремі загоны їх під приводом розвідки за діями татарських орд переправлялись на правий берег Дніпра і перебували там по кілька тижнів. З свого боку, російський уряд дозволяв київському воеводі, канівському і черкаському старостам посилати свої розвідувальні загоны в степ на південне Лівобережжя, яке тоді знаходилось під контролем запорозьких козаків і російських прикордонних гарнізонів¹.

У 1551 р. російський цар через своїх посланців повідомляв литовського князя, що прикордонним російським воеводам дано розпорядження дозволити козацьким загонам вести розвідку в степах Лівобережжя за рухом татарських орд і своєчасно повідомляти прикордонних воевод обох держав. Одночасно російський цар просив литовського князя, щоб російським військовим загонам дозволено було вільно провадити розвідку аж до Черкас і Канева².

Поява російських військових з'єднань на Полтавщині була не випадковим явищем. Російський уряд на протязі всієї першої половини XVI ст. під час дипломатичних переговорів вимагав від литовського уряду віддати Лівобережжя, а також Київ та інші міста на Правобережжі під владу Росії. Російськими дипломатами приводились різні докази, що Київщина, Брацлавщина, Волинь і Поділля з давніх часів «русская земля» і мусить належати Російській державі³.

У 1554 р. російські послы В. Юр'єв, Ф. Сукін і І. Бухарін під час зустрічі з литовським князем в Любліні вимагали, щоб литовський уряд «уступил государю нашему государя нашего вотчину извечную Киев и Волынь и Полтеск и Витебск и иные города русские совсем по старине, как было за прародители государя нашего и рубежи бы сыскал старые, и в том бы меж себя

¹ И. Каманин, К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого, Чтения в историческом обществе Нестора-летописца, 1894, № 8, стор. 75—76.

² Сборник Русского исторического общества, т. 59, СПб., 1887, стор. 354—361.

³ Сборник Русского исторического общества, т. 59, стор. 74, 79; Н. Н. Бантыш-Каменский, Переписка между Россией и Польшей, ч. I, «Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете», 1868, № 4, стор. 75—105; 118, 121, 124, 154.

крепко утвердился, что за те старые рубежи никому ни у кого не хотели ничего...»¹. Ці самі вимоги повторювали і інші російські послы, які мали розмову з великим литовським князем. Проте литовський уряд категорично відхилив вимоги Росії і, з свого боку, вимагав від російського царя повернути всі землі, які були приєднані до Російської держави за мирною угодою 1503 р.²

Таким чином, суперечність між Росією і Литовською державою не була вирішена. Литовська держава не мала змоги силою захопити Лівобережну Україну і відновити там свою владу. А російський уряд посилював свій вплив на місцеве населення і запорозьких козаків, щоб з їх допомогою приєднати всю Лівобережну Україну до Росії і зміцнити свою владу на Україні.

Але розширенню російських володінь на Лівобережжі перешкоджали Кримське ханство і султанська Туреччина. Щоб не допустити російських військ на нижнє Подніпров'я, кримський хан весною 1556 р. почав готуватися до нападу на Росію. В Очаків, Іслам-Кермен, Кази-Кермен, Шар-Кермен та інші турецько-татарські військові бази в нижніх течіях Дніпра і Південного Бугу були направлені сильні загони з великою кількістю необхідного спорядження³.

Про підготовку турецько-татарських загарбників до агресивного нападу на Росію було відомо литовському князю, який намагався прискорити початок війни між Росією і Кримським ханством. Враховуючи становище, що склалося, російський уряд вирішив направити частину своїх військ на південне Лівобережжя, щоб не допустити турецько-татарських орд до російських кордонів⁴. Для здійснення цього завдання російський уряд зобов'язав дяка Михайла Ржевського з великим загоном російських військ відправитись на Запорожжя, налагодити тісні зв'язки з запорозькими козаками і спільно з ними організувати похід на низ Дніпра. Виконуючи це завдання, М. Ржевський весною 1556 р. з:

¹ Сборник Русского исторического общества, т. 59, стор. 427.

² Там же, т. 35, стор. 859—866; т. 59, стор. 128, 155, 184—185, 191, 225, 264, 274, 276, 278—279, 303, 322, 325, 346, 396—397, 409, 441, 503, 513, 515, 549, 589, 572, 575, 579; т. 95, стор. 123—124.

³ В. Д. Сухорук о в, Историческое описание земли Войска Донского, т. I, стор. 19.

⁴ Там же, стор. 19—21.

великим військовим загоном з'явився з урочищі Санжари. За два місяці там було виготовлено кілька десятків великих човнів. Влітку того ж року російське військо з великими запасами хліба, пшона, сухарів, пороху, свинцю тощо спустилося річкою Псьол до Дніпра, а звідти направилось на Запорозжя. Там до російського війська приєдналося близько 300 українських козаків під командою отаманів Михайла Єськовича і Млинського¹. Це об'єднане військо на чайках досягло татарських замків Кази-Кермена, Іслам-Кермена, Волян-Кермена. Турецько-татарські військові гарнізони замків влаштували сильний опір. Оволодіти цими фортецями було неможливо. Щоб не гаяти часу, об'єднане військо рушило на Очаків. Місто було швидко захоплене і зруйноване, а турецько-татарський гарнізон знищений. Переможці визволили з неволі багато полонених українців, забрали всі гармати та багато іншого майна і повертались назад². Біля острова Тавань великий загін турецько-татарського війська зав'язав з ними бій. Козаки завдали йому поразки. Але турки і татари продовжували переслідувати козаків. Біля фортеці Іслам-Кермен знову з'явилось велике турецько-татарське військо. Перевага була на боці ворога. Козаки, які не могли розпочати бій посередині Дніпра, разом з російським військом укріпились на невеликому острові і успішно відбивали всі атаки противника. На допомогу їм прибули нові козацькі сили, які на лівому березі Дніпра, недалеко від ворожих фортець, розбили кілька невеликих татарських загонів. Скориставшись з цього, російське військо і козаки під проводом М. Ржевського, М. Єськовича і Млинського перейшли на правий берег Дніпра і відступили до острова Мала Хортиця. Після цього російське військо повернулось на Слобожанщину, а козаки залишились зимувати на Дніпровських островах.

Про цей похід російських військ і запорозьких козаків на Очаків кримський хан писав весною 1557 р. великому князю литовському. «Козаки московские под Очаков минулого лета приходили и шкodu учинили, и

¹ Д. И. Эварницкий, История запорожских казаков, т. II, СПб., 1895, стор. 22—23.

² Полное собрание русских летописей, т. XIII, ч. I, СПб., 1904, стор. 271.

после того... з розказання господаря свого (російсько-го царя. — Д. М.) на нашом ґрунті на річці Дніпрі в острові Хортиці замок забудувати мели...»¹. В цьому листі хан підкреслює, що запорозькі козаки разом з «московские люди» укріпилися на низу Дніпра, споруджують замки для того, щоб оволодіти всім Подніпров'ям. Кримський хан намагався переконати литовського князя в тому, що поява російських військ на Дніпрі і спорудження ними укріплених замків створить велику небезпеку для Кримського ханства, Туреччини і Литовської держави². Цю загрозу добре розумів і литовський князь, який писав хану: «Слухи из стороны Московское доходят, о чем и Вишневецкий дает знати, якобы князь великий (Іван Васильович. — Д. М.) хотел замки свои под ваше панство подсажати и будувати на Дніпрі и на устьї реки Псла, альбо его на Хортицы добызати... Московские козаки безвестно приходят Днепром к Бугу и шкодити потому, яко на тотчас не будеть мочи...»³.

В листах кримського хана є помилкові твердження, зокрема про те, що Хортицький замок будували «московски люди». Але він цілком вірно підкреслює намагання російського уряду взяти запорозьких козаків на свою службу, побудувати на березі Дніпра ряд військових укріплень для захисту України і своїх кордонів від турецько-татарських загарбників і таким чином приєднати до Росії зсю Лівобережну Україну.

Боячись зміцнення впливу Російської держави на Подніпров'ї, кримський хан під тиском турецького султана на початку 1557 р. з великим турецько-татарським військом появився біля острова Мала Хортиця. Козаки зайняли оборону в Хортицькому замку. Понад три тижні ворожі війська тримали в облозі цей замок, але захопити його не змогли. Козаки під керівництвом Д. Вишневецького успішно відбили зсі атаки ворога і змусили його відступити⁴. Після перемоги над татарами Д. Вишневецький писав литовському князю про свої успіхи і просив прислати в Хортицький за-

¹ Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, т. I, стор. 139—140.

² Там же, стор. 135—140.

³ Там же.

⁴ В. А. Голобуцкий, Запорожское казачество, стор. 79—80.

мок гармати, порох і жалування. В цьому листі він обіцяв князю вірно служити і провадити успішну боротьбу проти нападів татарських орд¹. У відповідь на цей лист великий литовський князь весною 1557 р. писав Д. Вишневецькому: «И што ся дотычеть того замку, через тебя збудованого, и послуги твои там, такая послуга твоя приемна есть, кгда еси на нас господаря на так потребном местцу замок забудовал, а звлаща где бы могла быть беспечная острожность ку повстяганью шкодников лихих людей з убеспеченьем панств наших... Маячы ведомость от тебе из инших Украин о умысле князя великого московского ку будованью замков пры Днепре, звлаща где бы хотел будовати города на нашем кгрунте, и для зачепок, абы козаки в небытности твоей чинити не важилися, зачым бы и небезпечности на паньства наши прыносили, для чого абы еси там зоставшь великую пыльность в том чынил и зачепок делати чабаном и влусам цесаря турецького шкодити козакам не допускал»². Литовський князь радив Д. Вишневецькому спиратися на багатих козаків, не допускати на Подніпров'я російських військ і захищати південні кордони від татар і татар.

Але більшість запорозьких козаків прагнула підтримувати зв'язки з російськими прикордонними гарнізонами і бути на службі у російського царя. Намагаючись посилити свій вплив на запорозьких козаків, Д. Вишневецький весною 1557 р. налагодив політичні зв'язки з російським царем. В травні Д. Вишневецький послав листа в Москву царю Івану Васильовичу, в якому писав про боротьбу козаків з татарами. Він запевняв царя, що буде й далі захищати Подніпров'я від татар³. В цьому листі він також висловлював своє бажання служити Російській державі. Яку відповідь одержав Д. Вишневецький від Російського царя, не відомо. У вересні того ж року Д. Вишневецький направив у Москву козацького отамана Михайла Єськовича з листом, в якому знову просив царя прийняти його на свою службу. Цар люб'язно прийняв М. Єськовича, дав «жалованье» для Д. Вишневецького і грамоту, в якій говорилось про зго-

¹ Акты Южной и Западной России, т. II, стор. 148—149.

² Там же.

³ Д. И. Эварницкий, История запорожских казаков, т. II, стор. 24.

ду царського уряду взяти Д. Вишневецького і його козаків у своє підданство. З М. Єськовичем цар відправив на Хортицю своїх посланців: Андрія Щепот'єва і Нечая Ртіщева. Вони мали завдання уважно розвідати наміри Д. Вишневецького перед тим, як взяти його на царську службу.

Поява російських посланців на Запорозжжі викликала серед козаків велике піднесення. Вони радо зустріли А. Щепот'єва і Н. Ртіщева, висловили своє бажання всіляко підтримувати тісні зв'язки з російськими прикордонними гарнізонами і разом з ними вести активну боротьбу проти турецько-татарської агресії. Але питання переходу запорозьких козаків в російське підданство залишилось нерозв'язаним¹.

Після переговорів з А. Щепот'євим і Н. Ртіщевим Д. Вишневецький направив у Москву нове посольство в складі Семена Жижемського і Михайла Єськовича. В листі Д. Вишневецький називав себе «царським холопом» і зобов'язався при першій нагоді прибути в Москву. Одночасно він підкреслював, що ближчим часом має намір організувати напад на турецько-татарські фортеці на Дніпрі. Як повідомляв у Москву з Криму російський посол в жовтні 1557 р., Д. Вишневецький з великим загоном козаків організував напад на турецько-татарську фортецю Іслам-Кермен. Козаки штурмом захопили фортецю і знищили весь гарнізон, а гармати Д. Вишневецький забрав і відправив у Хортицький замок².

У відповідь на ці дії запорозьких козаків в кінці 1557 р. велике турецько-татарське військо на чолі з кримським ханом Давлет-Гіреєм напало на Хортицький замок і тримало його в облозі кілька тижнів. Під час цієї облоги багато козаків загинуло. Через відсутність продуктів харчування і пороху козаки змушені були покинути замок і відступити в Черкаси. Тоді татари повністю зруйнували Хортицький замок³. Від того замка ще довго зберігались високі вали, які використовувались козаками під час боротьби з татарами в пізніші часи. Рештки валів того замка зберігаються до наших днів.

¹ Полное собрание русских летописей, т. XIII, ч. I, стор. 286.

² Д. И. Э в а р н и ц к и й, История запорожских казаков, т. II, стор. 25—26.

³ Там же.

У другій половині 1557 р. Д. Вишневецький порвав зв'язки з литовським урядом і вирішив перейти на військову службу до російського царя¹. Восени 1558 р. він прибув у Москву, де склав присягу на вірність. Цар Іван Васильович дав Д. Вишневецькому велике жалування і місто Белов «со всеми волостями и селы», які знаходились на південь від м. Тули². Незабаром цар дав Д. Вишневецькому п'ятитисячне військо, багато різних військових припасів і направив у пониззя Дніпра для боротьби з татарами. На початку зими російський загін спільно з запорозькими козаками був біля Перекопу. Але татари на зиму відступили в Крим і ухилились від битви. Не маючи змоги з невеликими силами йти в Крим, Д. Вишневецький з військом повернувся на Хортицю³. Тимчасом на Хортицю прибуло кілька тисяч російського війська під керівництвом М. Ржевського, І. Заболоцького, Ш. Кобякова, Д. Чулкова, Ю. Булгакова з великими військовими припасами і продуктами⁴. На Хортиці Д. Вишневецький відібрав найбільш відважних російських воїнів, яким дав завдання захищати Запорожжя від татар, а решту відправив у Росію. Це, очевидно, послужило причиною того, що на початку 1559 р. російський уряд відкликав Д. Вишневецького з Хортиці в Москву. На Хортиці залишилось російське військо під проводом дяка М. Ржевського.

Весною 1559 р. російський уряд знову дав у розпорядження Д. Вишневецького близько п'яти тисяч війська і направив його на Азов для боротьби проти турків і татар. Біля Азова російське військо зустрілось з загоном татар і розгромило його⁵. Потім Д. Вишневецький знову вирушив із своїм загоном на низ Дніпра. У цьому поході взяли участь також восьмитисячний загін під ко-

¹ Д. И. Эварницкий, История запорожских казаков, т. II, стор. 25—26.

² Полное собрание русских летописей, т. XIII, ч. I, стор. 286; Сборник Муханова, стор. 165; ЦДАДА, Литовська метрика, Книга записів, № 51, арк. 189.

³ Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, т. I, стор. 143, 154—155.

⁴ В. Д. Сухоруков, Историческое описание земли Войска Донского, стор. 19—20.

⁵ Полное собрание русских летописей, т. XIII, ч. 2, СПб., 1906, стор. 315—316; «Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете», 1846, № 3, стор. 10.

мандою Адашева та великий загін М. Ржевського. Біля Очакова російські зағони і запорозькі козаки вступили в бій з турками, розгромили їх і захопили 2 турецьких кораблі¹.

Про напад російських військ і запорозьких козаків на Очаків літом 1559 р. кримський хан писав литовському князю: «Черкаские козаки... с московскими козаками идуць и шкодят, оттоль яко и на Очаков приходил Михайло Ржевский, московский козак... Были козаки, которые з Вишневецким з наших панств яко зрадцы до Москвы вышли... На Днепре теперь от козакон вельми небезпечно... На Очаков тот Михайло Ржевский приходил, але вжо он колька лет на Днепре лежит, абы шкодячи панству твоему...»².

Більшість російських військ спільно з козаками під керівництвом Д. Адашева і Д. Вишневецького направились у Крим, де вела боротьбу з татарськими зағонами³. Їм всіяко допомагали запорозькі козаки хлібом і військовими припасами.

У кінці 1559 р. кримський хан у листі до литовського князя писав, що весною і літом запорозькі козаки разом з російським військом чинили напади на Очаків, Перекоп і Крим. Під час походу вони руйнували оборонні споруди. Багато татар було вбито, а також захоплено в полон. Кримський хан радив литовському князю організувати військовий похід на Москву, обіцяючи йому допомогу⁴.

Перебування російських військ на Запорожжі мало велике позитивне значення для України. Кримські татари змушені були припинити свої грабіжницькі напади на Лівобережжя і захищати Крим від російських військ і запорозьких козаків⁵. Завдяки цьому українське населення могло вільно використовувати широкі простори Лівобережжя для землеробства, полювання та ін-

¹ Сборник Русского исторического общества, т. 59, стор. 584; Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, т. I, стор. 159, 163.

² Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, т. I, стор. 159—163.

³ Д. И. Эварницкий, История запорожских казаков, т. II, стор. 27.

⁴ Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, т. I, стор. 173—175.

⁵ В. Д. Сухоруков, Историческое описание земли Войска Донского, ч. I, стор. 19, 23.

ших проміслів. Фактично південне Лівобережжя було під владою запорозьких козаків і російських військ. Причому запорозькі козаки неодноразово висловлювали бажання перейти в російське підданство.

Про те, як російський уряд реагував на подібне становище, свідчать факти. Так, за наказом царського уряду на півдні Слобожанщини було побудовано кілька оборонних споруд. На Монастирському мисі, на Запорожжі, також був споруджений замок, де постійно перебували прикордонні військові гарнізони. Про ці дії російського уряду кримському хану і литовському князю було вже відомо навесні 1559 р. Хан писав великому князю литовському, що російський цар намагається все Запорожжя взяти в свої руки, побудувати там замки і поставити військові гарнізони¹.

Про намагання російського уряду побудувати замок нижче порогів на лівому березі Дніпра великий литовський князь Сігізмунд-Август в листі від 6 травня 1559 р. повідомляв литовську раду панів у Вільно: «Писал тых часов до нас справца воеводства Киевского князь Миколай Андреевич Збаражский, поведаючи новины, которые ся там под тым часом на Украине деють, а злеща: иж князь великий московский замок будувати хочет на врочищи Манастирышах mezi замком нашим Черкасы и островом Хортицою»².

Посилення впливу російських військ на Подніпров'ї викликало загострення відносин між Росією і Литовською державою. Під час дипломатичних переговорів між обома державами російські посланці говорили, що спорудження оборонних фортець на лівому березі Дніпра близько острова Хортиці необхідно для «береженья христианства от татар». Російські послы доказували, що все Лівобережжя від Черкас до гирла Дніпра не належало Литовській державі. Перебування російського війська на Запорожжі і його спільна боротьба з запорозькими козаками проти турецько-татарських загарбників були прямим доказом законного володіння Росією Запорожжям. Про мету російського царя дипломати заявили: «...государь наш в королевы земли и воды не вступаетца ничем, и рыболовей государя нашего люди не гра-

¹ Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, т. I, стор. 163—175.

² Акты Южной и Западной России, т. II, стор. 151.

бят и вотчин Черкасских не пустошат ничем; а стоят люди государя нашего на Днепре, берегут христианство от татар, и в том стоянье государя нашего на Днепре не одному государя нашего людям оборона и королевской земле защита: бывал ли один татарин за Днепр, как государя нашего люди учили стоять на Днепре. И за такую христианскую оборону пригоже было государя нашего людей чтити...». Відносно володінь на березі Дніпра російські послы заявили: «А будет по Днепре меж государей... не в чьей стороны, ино то он божий: кто захочет, тот на нем стоит; а по се время того есмя не слышали, что против Крыма Днепр королев; а как ся видит, что Днепр государя нашего, потому что течет из государя нашего земли»¹. З цього документа видно, що російський уряд вважав південне Лівобережжя своєю територією і посилавав туди війська для охорони кордонів російської держави.

Отже, факти свідчать, що Росія і Литовська держава намагались оволодіти південним Лівобережжям, а козаків взяти на свою службу. Запорозькі козаки підтримували зв'язки з російськими прикордонними військовими загонами і донськими козаками, які допомагали їм у боротьбі проти татарських орд. Природно, що козацькі маси симпатизували російському народу, висловлюючи своє бажання бути на службі Російської держави². Щодо литовського уряду, то він не тільки не вживав ніяких заходів, щоб захистити Правобережжя від нападів татар, а, навпаки, забороняв козакам вести боротьбу проти татар. Литовський князь Сігізмунд-Август в листі до київського воєводи К. Острозького писав, щоб козаки припинили боротьбу проти татар, відступили до Черкас і не перешкождали татарам володіти південними степами³. Литовський уряд робив навіть спроби ослабити сили запорозьких військ. Так, у 1561 р. з цією метою він намагався використати козаків у війні за Лівонію⁴. Проте козаки не корились розпорядженням литовського уряду, продовжували боротьбу проти татар, захищаючи Україну від іноземних загарбників.

¹ Сборник Русского исторического общества, т. 59, стор. 583—584, 613.

² Акты Южной и Западной России, т. II, стор. 152.

³ Там же, стор. 152—153.

⁴ Там же, стор. 156—157.

Для того, щоб ослабити вплив Росії на запорозьких козаків і зміцнити там своє становище, литовський уряд став підмовляти Д. Вишневецького, М. Хармезького та їх прибічників повернутись в Литовську державу, «не боясь строгости посполитого права и нашего от господя каранья и не ласки нашей...». В королівському листі говорилось, що він може «...доброволне в панствах мешкати мает, уживаючи всякое вольности и свободы, яко и иные княжата...»¹.

Запрошуючи Д. Вишневецького повернутися назад, литовський уряд сподівався при його допомозі тримати запорозьких козаків під своєю владою.

Восени 1561 р. Д. Вишневецький з загоном козаків прибув з Дону на Подніпров'я. Він зупинився на урочищі Монастирище, де стояв гарнізон російських військ. В своєму листі до великого литовського князя Д. Вишневецький висловив згоду повернутись назад². Він зрадив російського царя і разом з своїм прибічником М. Хармезьким та багатьма слугами повернувся на службу до литовського князя³.

У 1569 р., коли багатотисячне турецько-татарське військо потерпіло біля Астрахані від російських військових сил велику поразку і поверталось назад південноукраїнськими степами, донські і запорозькі козаки спільними силами захищали південні кордони Росії і України від нападів ворожих орд⁴.

Після Люблінської унії 1569 р. становище українського народу ще більш погіршало. На Україні надзвичайно посилювався феодально-кріпосницький і національно-релігійний гніт. Сваволі польської шляхти не було меж. Українські великі землевласники перейшли на службу до польського короля, зрадили свій народ і разом з іноземними загарбниками гнобили і експлуатували трудящих.

У зв'язку з погіршенням економічного і політичного

¹ Акты Южной и Западной России, т. II, стор. 155—157.

² П. Кулиш, История воссоединения Руси, т. I, СПб., 1874, стор. 59—61.

³ ЦДАДА, Литовська метрика. Книги записів № 51, арк. 189.

⁴ Акты Западной России, т. III, СПб., 1848, стор. 150—151; ЦДАДА, Посольський приказ, Кримські справи, № 13, арк. 287—289.

становища на Україні маса покріпаченого сільського населення кидала свої села і тікала в південні повіти або на Запорозжя, де шукала притулку. Збільшилось також число втікачів з міст. Це привело до того, що вже в 70—80-х роках XVI ст. на Запорозжжі влітку перебували десятки тисяч втікачів з Київщини, Брацлавщини, Волині, Поділля, Галичини, Полісся і Білорусії. Запорозжя перетворилось у центр самовідданої боротьби проти соціального і національного гноблення.

У 1572 р. польський уряд з допомогою київського воєводи К. Острозького та військових загонів Канівського і Черкаського староств спробував розігнати запорозьких козаків. Проте для виконання цього завдання в Польщі не знайшлося відповідної кількості військ¹, тим більше, що між Росією і Польщею тривала Лівонська війна, на яку були відправлені основні польські війська.

Запорозькі козаки в умовах польсько-шляхетського панування на Україні продовжували підтримувати політичні зносини з російським урядом і донськими козаками. Весною 1574 р. російський уряд зосередив біля міста Серпухова великі військові сили для боротьби проти нападу турецько-татарської армії. Дізнавшись про це, великий загін запорозьких козаків направився в Росію, щоб взяти участь у розгромі спільного ворога. Про ці події шляхтич Ф. Чорнобильський в своїй «Вістовій відписці», направленій польському королю, писав, що тоді до Серпухова прийшло «с Черкас козаков господаря нашего черкасских пятьсот, недзных, ошарпованых, которы дей едучи подошли под войска татарские и больш полторы тысячи отогнали и вязнев достали. А к тому дей войска татарского переметчики, прибегши от Дону, теж козаки, которых дей тысяча семсот там уставичне лежат, прислали ему вязнев, послов татарских, которых царевич з войска своего до татар нагайских послали были, намовляючи их, абы к помочи шли... А черкасцом тым дей на збыт жалованье учинил» російський уряд². Ця група козаків залишилась на військовій службі Російської держави. Вони оселились на оборонних лініях і служили з прикордонних гарнізонах.

¹ Акты Южной и Западной России, т. II, стор. 176—179.

² Акты Западной России, т. III, стор. 173.

Продовжуючи війну за вихід до берегів Балтійського моря, російський уряд підтримував політичні зв'язки з запорозькими козаками, використовував їх на своїй службі і, таким чином, поширював свій вплив на Подніпров'я. В 1575 р. російський уряд направив на Запорожжя своїх посланців, через яких передав козакам жалування та інші подарунки. В царському листі говорилось, що для дальшої успішної боротьби проти татар з Росії на Запорожжя буде направлене військо, порох, селітра, свинець та інші припаси. Російський уряд пропонував козакам провадити пильну розвідку на південних рубежах і завчасно повідомляти в Москву про злочинні наміри татарських орд.

Саме так і зробили запорозькі козаки восени 1575 р., коли великі турецько-татарські військові сили напали на Поділля. Щоб зірвати напад татар, козаки організували похід у Крим. Вони оволоділи Перекопом, розгромили татарський гарнізон, захопили в Криму багато поселень і визволили з неволі чимало росіян і українців, взятих в полон татарами в попередні роки¹. Повернувшись з Криму, козаки організували похід в гирло Дніпра, штурмом захопили турецьку фортецю Іслам-Кермен, знищили турецький гарнізон і вщент зруйнували всі укріплення². В походах запорозьких козаків проти турецько-татарських агресорів брали участь донські козаки, які жили на Запорожжі.

У 80-х роках XVI ст. російський уряд підтримував зв'язки з гетьманом запорозьких козаків Б. Ружинським, посилав йому листи і жалування. В одному з листів цар обіцяв гетьману послати на Запорожжя загін російського війська з великими запасами пороху і свинцю³. Дипломатичні зносини російський уряд підтримував також з козацькими отаманами Є. Слепецьким і С. Висоцьким.

Піднесення військової могутності запорозьких козаків і зміцнення політичних зв'язків Запорозької Січі з Росією викликали тривогу в Польщі. Польський уряд добре зрозумів силу запорозьких козаків і дуже боявся

¹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. I, стор. 136.

² Летопись Величка, ч. II, К., 1851, стор. 380.

³ С. Соловьёв, История России, т. VII, СПб., 1861, стор. 360—364.

посилення на них впливу з боку Росії. Польському королю було давно відомо, що багато запорозьких козаків переселилось на Слобожанщину і поступило на військову службу до російських воевод. Деякі козаки йшли на Дон, там жили разом з донськими козаками і спільно вели боротьбу проти турецько-татарських загарбників. Найбільш турбувало польський уряд те, що Запорожжя фактично було незалежним від Польщі. Шляхетська Польща намагалась захопити цю територію, встановити свою владу в Запорозькій Січі і повністю ліквідувати запорозьке козацтво.

Але розігнати запорозьких козаків і ліквідувати Запорозьку Січ було неможливо, бо в той час вони становили велику військову силу. Крім того, продовження боротьби Росії за оволодіння Прибалтикою відвертало увагу Польщі від здійснення її намірів на Україні. Все це дало можливість запорозьким козакам міцніше укріпитись на островах, створити там відповідну базу для успішної боротьби проти польсько-шляхетського гніту і турецько-татарських загарбників. З огляду на це польський уряд поставив своїм завданням внести розлад в лави запорозьких козаків і послабити їх єдність. Для того, щоб здійснити свої плани, король вирішив залучити найбільш заможну частину запорозьких козаків на свою службу, надати їм жалування і земельні володіння. Ще в 1572 р. польський уряд взяв на військову службу 300 найбагатших козаків.

Вони були записані в спеціальну книгу, яка називалась реєстр, а звідси і козаки одержали назву реєстрових. Пізніше кількість їх збільшувалась¹. Реєстрові козаки одержували жалування від польського уряду, а за це мусили виконувати розпорядження короля: захищати південні кордони від татар, брати участь у військових походах, допомагати уряду в боротьбі проти «своєвільних козаків», придушувати повстання селян і т. д. Реєстровим козакам дозволено було жити в Черкасах, Каневі, Переяславі та інших містах Подніпров'я.

Цими заходами польський уряд зумів перетягти на свій бік певну частину заможних козаків і використати їх проти українського народу. Але польській шляхті не вдалося послабити силу запорозьких козаків, кількість

---

¹ Летопись Самовидца, К., 1878, стор 349.

яких помітно збільшувалась за рахунок втікачів з сіл і міст. Запорозькі козаки не корились розпорядженням польського короля і продовжували свою діяльність.

Заходи польського уряду викликали ще більшу ненависть козаків проти польсько-шляхетського панування на Україні. Вони тим більше не могли послабити політичних зв'язків між запорозькими козаками і російським урядом. Незважаючи на заборону польського уряду вести боротьбу з татарами, козаки завжди давали відсіч цим завойовникам, а також повідомляли російських воевод про плани татар. Про діяльність козаків яскраво свідчить те, що в останній чверті XVI ст. кримські татари дуже рідко появлялись на Лівобережній Україні і Слобожанщині. Козаки тримали під своїм контролем степ між Дніпром і Дінцем. В дипломатичній переписці між Кримським ханством і Росією говориться, що татари боялись виходити весною з Криму через небезпеку нападів з боку козаків¹. З наведених фактів видно, що запорозькі козаки вели успішну боротьбу з турецько-татарськими загарбниками і не визнавали над собою влади шляхетської Польщі. Поряд з цим запорозькі козаки в останній чверті XVI ст. ще більш зміцнили зв'язки з російським урядом. Про це свідчить інструкція польського короля послу М. Браньовському, що перебував у 1578 р. в Криму. В королівській інструкції говорилось: «А що торкається низових козаків, ми наказали пану київському воеводі, щоб він зігнав цих нероб, хай також і кримський хан по берегах Дніпра в той час виганяє їх із свого боку. Неможливо, одначе, щоб після відходу пана воеводи київського і хана ці негідники там коли-небудь не показалися, бо зберегтися від цього є справа нездійсненна в тих незаселених місцях, і при тому, коли вони користуються переховуванням в землі Московській. Вони мають зносини з московським царем. І так ми це на себе не берем; і дуже було б несправедливо, коли б згодом поява низових козаків могла бути приводом до перервання дружби; бо якщо низові козаки появляться, то все, звичайно, без нашого відому»². З інструкції видно, що польський уряд не мав прямого впливу на запорозьких козаків: щождо росій-

¹ Д. Бантыш-Каменский, История Малой России в 3-х частях, СПб., 1903, стор. 80—85.

² Сборник Муханова, стор. 144.

ського уряду, то з вище наведеної цитати видно, що запорозькі козаки підтримували з ним відносини.

В іншій королівській грамоті до кримського хана того ж року повідомляється, що польський уряд заборонив селянам і міщанам України продавати запорозьким козакам хліб, пшано, борошно, одяг, порох, селітру, свинець, олово та інші військові припаси; усім українським старостам заборонялось давати притулок козакам в зимовий час, «но чтобы, поймав которого либо из сих бездельников, наказывали смертью»¹. Після утворення реєстрового козацтва суперечності між запорозькими козаками і польським урядом ще більше загострились. У 1585 р. польським королем був направлений на Запорозжя пан Глубоцький, який умовляв козаків припинити напади на татар і повернутись в свої села. Він погрожував жорстокою розправою коронного війська над козаками. Обурені таким зухвальством, козаки втопили Глубоцького у Дніпрі. Запорозькі козаки продовжували боротьбу проти іноземних загарбників. Вони не тільки оборонялися, але майже щороку влаштовували напади на татарські улуси, тримали татар під постійною загрозою і цим самим не давали їм можливості організувати грабінницькі походи на Україну і Росію². Так, навесні 1589 р. запорозькі козаки спільно з донськими козаками під проводом отамана Кулаги направились на Гезлов (Євпаторія), захопили багато майна, в тому числі одне турецьке судно з товарами, визволили галерних гребців, а також інших полонених, турків і татар знищили. В той же час інша група козаків влаштувала вдалий похід на Акерман, де знищила турецький гарнізон. Одночасно донські козаки разом з запорозькими вчинили напад на Азов, розбили великий загін татар, взяли полонених і повернулись на Дон³.

Російський уряд підтримував ініціативу дніпровських і донських козаків в боротьбі проти турків і татар. У квітні 1589 р. з Москви був направлений на Слобожанщину посланець А. Зінов'єв «для проведения там вестей о хане» і діяльності запорозьких козаків. Окремо йому було доручено дізнатися про наміри запорозького отамана Матвія щодо переходу на царську службу. Дові-

¹ Сборник Муханова, стор. 145.

² Listy S. Żółkiewskiego, Kraków, 1868, стр. 27—34.

³ С. Соловьёв, История России, т. VII, стор. 359—391.

давшись, що козаки не мали хліба і постійно голодували, російський уряд розпорядився послати їм борошно, толокно і сто карбованців грошей. Отаманам були послані спеціальні подарунки, щоб вони продовжували «верно служити царю»¹. Дніпровські козаки, що перебували на службі у російського царя, називали себе його слугами.

Про спільну боротьбу запорозьких і донських козаків проти турецьких і татарських загарбників свідчить також дипломатична переписка між Росією і Туреччиною. У 1592 р. російський посланець в Туреччині Григорій Нащокін запевняв султана, що похід козаків на Азов був відповіддю на часті загарбницькі напади татар на російські володіння. В царській грамоті, направленій тоді з Москви в Константинополь, говорилося: «На Дон приходили литовські черкаси і з'єднувались з зрадниками нашими донськими козаками, людьми біглими, жили там і перешкоджали проїхати посланцю нашому. Але коли ти приборкаєш азовців, білогородців і кримців², то я пошлю своє спеціальне військо на Дон і козаків накажу казнити...»³.

На час перебування Г. Нащокіна в Туреччині царський уряд заборонив донським, а також запорозьким козакам, що перебували там, нападати на турецькі і татарські володіння. Царська грамота вимагала від донських козаків, щоб вони «с азовськими людьми⁴ жили смирно и задору никоторого азовским людям не чинили, и чтоб в том нашему делу порухи не было и нашему посланнику задерженья не было у турскова салтана»⁵. Свідченням того, що наведена раніше грамота була викликана лише дипломатичними міркуваннями, може служити інша царська грамота, надіслана на Дон весною 1593 р.⁶ В цій грамоті цар зобов'язував донських та

---

¹ С. Соловьев, История России, т. VII, стор. 359—390; ЦДАДА, Посольський приказ, Кримські справи, № 17, арк. 238—243, 320.

² Під азовцями, білогородцями і кримцями розумілися турецько-татарські орди.

³ ЦДАДА, Посольський приказ, Турецькі справи, 1592 р., № 3, арк. 79—81, 186, 218, 228, 238, 240, 247.

⁴ Турецько-татарський гарнізон.

⁵ ЦДАДА, Посольський приказ, Турецькі справи, 1592, № 3, арк. 79—81

⁶ Там же.

прибулих туди запорозьких козаків бути готовими до боротьби проти нападу турецько-татарських загарбників. Отаману донських козаків було дано розпорядження розставити козацьке військо на головних переправах через річки, важливих степових шляхах і пильнувати за ворогом, щоб його орди не прорвались на територію російських володінь і не вчинили великої шкоди містам і селам Росії. З огляду на це царський уряд направив на Дон великі запаси сухарів, толокна, крупи, а також селітри, сірки, свинцю і сукна¹. Мирні переговори між Туреччиною і Росією в 1593 р. закінчились безрезультатно. Тому царський уряд знову дозволив донським, а також дніпровським козакам продовжувати боротьбу проти турків і татар, знищувати їх військові загони, які появлялися на території російських володінь².

Після поразки селянсько-козацького повстання біля П'ятки³ (близько Житомира) у 1593 р. козаки відступили на Запорожжя і звідти звернулися до російського царя Федора Івановича з проханням прийняти їх в російське підданство⁴. Тривалі зносини запорозьких козаків з російським урядом, посилка з Москви царського жалування в Запорозьку Січ свідчать про прагнення Росії взяти козаків в своє підданство. Для характеристики взаємовідносин козаків і російського уряду дуже важливий інтерес являє царський наказ від 1593 р., в якому донським і запорозьким козакам наказувалося іти «на Донец и промышляти против крымцев вместе с запорожскими черкасы, которые по указу государеву придут туда. А велено черкасам запорожским гетману Хриштопу Косинскому и всем атаманом и черкасом быть на Доне»⁵. З цього документа видно, що російський цар вважав запорозьких козаків на своїй службі і давав їм накази, як і своїм військам. Про політичні зносини гетьмана запорозьких козаків К. Косинського з росій-

¹ ЦДАДА, Посольський приказ, Турецькі справи, 1592, № 3, арк. 134—136; В. Д. С у х о р у к о в, Историческое описание земли Войска Донского, т. I, стор. 72—73, 81—87.

² ЦДАДА, Посольський приказ, Турецькі справи, 1593, № 3, арк. 82—84, 272—275.

³ В «Історії Української РСР» (т. I, К., 1953, стор. 168) П'ятка помилково перенесена на Волинь.

⁴ Історія Української РСР, т. I, стор. 168.

⁵ Д. Б а н т ы ш-К а м е н с к и й, История Малой России, стор. 504.

ським урядом черкаський староста О. Вишневецький в 1593 р. писав польському магнату Яну Замойському, що козацький гетьман присягнув «великому князю московському з усім військом і віддав йому вже все пограниччя більше ніж на 100 миль на тих кордонах, і в своєму листі до них великий князь московський писав себе вже царем запорозьким, черкаським і низовським і послав на Запорожжя сукно і гроші»¹. Всі ці факти свідчать, що керівництво Січі під час антишляхетського повстання на Україні під проводом К. Косинського підтримувало з російським урядом широкі зв'язки². Козаки добре знали, що Росія була єдиною державою, яка допомагала їм в боротьбі проти польсько-шляхетського панування і нападів турецько-татарських орд.

Після смерті К. Косинського (1593 р.) політичні зносини запорозьких козаків з російським урядом продовжувались. Цар Федір Іванович посилав на Запорожжя державне жалування. Цар Борис Годунов посилав у Січ «Ивана Оладьина с сукнами»³. Про це свідчить посланець німецького імператора Рудольфа II Еріх Лясота, який в 1594 р. відвідав Запорожжя, щоб найняти на військову службу імперії запорозьких козаків і використати їх в боротьбі проти турецької агресії. В своїх мемуарах Еріх Лясота писав, що в червні 1594 р. він зустрів на Запорожжі «московського посла Василя Никифоровича, відправленого великим князем також до Запорозького війська з подарунками, який спустився вниз по Пселу; його супроводжував загін козаків; ми бачилися з ним після обіду, і він дав мені зрозуміти, що його господар схильний подати допомогу імператору, якщо побачить, що війна буде продовжуватись, а також що він дозволить запорозьким козакам, яких тримав до того часу на своїй службі, поступити в розпорядження згаданої імператорської величності, але що... він і в майбутньому, як і раніш, буде підтримувати з ними зносини з повагою і подарунками...»⁴.

Під час переговорів Еріха Лясоти з кошовим отаманом Січі про спільну війну проти турецької агресії коза-

¹ Listy S. Żółkiewskiego, стор. 27.

² ЦДАДА, Посольський приказ, Турецькі справи, № 3, арк. 83—88.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. I, М., 1953, стор. 17.

⁴ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вип. I, стор. 163.

ки заявили, що вони без дозволу російського царя самі не можуть стати на службу до німецького імператора. Вони погоджувались послати російському цареві листа з проханням прислати з Москви на Запорожжя загін війська «для того, щоб могли з'єднаними силами іти назустріч ворогу до самого Дунаю або куди покаже необхідність»¹. Це красномовно свідчить про те, що запорозькі козаки вважали себе на військовій службі російського царя. Без його дозволу і військової допомоги вони не хотіли служити іншим державам. З другого боку, коли німецький посол М. Воркоча вів у Москві переговори з російським царем про спільну боротьбу проти турецько-татарської агресії, російський уряд у листі на ім'я кошового Запорозької Січі Богдана Микошинського дозволив козакам подати допомогу німецьким військам в боротьбі проти турецької агресії. Але козаки не могли тоді взяти участі в поході проти турків. В той час на Україні продовжувалась збройна боротьба козаків і селян проти польської шляхти і магнатів, яка вимагала мобілізації всіх сил.

Так, у 1594 р. на Україні спалахнуло велике селянсько-козацьке повстання проти польсько-шляхетського гніту. На чолі його були С. Наливайко і Г. Лобода. В повстанні взяли участь тисячі селян і козаків. Зазнаючи невдачі у боротьбі з ворогом, повстанці відступили на схід, щоб поселитись на території російських володінь. Російські послы, які в той час перебували в Литві, повідомляли царя про те, що С. Наливайко має намір йти «на твое государство со всеми прежними своими черкаси, да и вновь де, государь, многие черкаси к нему пробираются... А итти де, государь, к тебе ко государю гетману Наливайку с своими черкаси на Чернигов или на Смоленск»².

Навесні 1596 р. польський коронний гетьман С. Жолкевський писав королю, що повстанці мають намір перейти на територію Росії, «а в Переяславі зібралося багато свавільників. Вони часто влаштовують ради і тепер повинна відбутися там рада... Не мало таких, які закликають іти до царя і віддатися йому»³.

¹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. I, стор. 176—177.

² Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными, ч. II, СПб., 1852, стор. 294.

³ I. B i e l s k i, Dalszy ciąg Krcniki Polskiej, Warszawa, 1851, стор. 280.

Дійсно, після Солоницької битви (1596 р.) багато учасників повстання поселилось на території Слобожанщини¹. Сотні повстанців перейшли на Дон. Слід зазначити, що між запорозькими і донськими козаками в житті і діяльності було багато спільного. Тому часто запорозькі козаки знаходили для себе притулок на берегах Дону, Дінця та їх приток, а донські козаки нерідко потрапляли на Запорожжя і жили разом з дніпровськими козаками.

Таким чином, запорозькі козаки в другій половині XVI ст. перебували під великим впливом Росії. Вони спільно з російськими військами брали участь у походах проти турків і татар, підтримували дипломатичні зносини з російським урядом, одержували від нього жалування і самі вважали себе на військовій службі у Росії. Підтримуючи запорозьких козаків, російський уряд тим самим допомагав українському народу в боротьбі проти іноземних загарбників.

Переселення українців на територію Російської держави

В питанні про заселення південної Чернігівщини і Слобожанщини українськими і російськими переселенцями в історичній літературі зустрічається чимало неясного. Д. Багалій в кількох своїх працях писав, що до середини XVI ст. крайні прикордонні селища російської держави на півдні розташовувались по лінії Новгород-Сіверський, Путивль, Рильськ, Орел, Мценськ. Землі, які лежали південніше цієї лінії, становили частину так званого «дикого поля», де панували кочові ногайські і кримські орди². Такої думки в цьому питанні дотримується викладач Харківського університету А. Г. Слюсарський³.

Це невірне твердження дуже легко спростовується історичними фактами. Наприклад, відомо, що Новгород-

¹ Listy S. Żolkiewskiego, стор. 81-82.

² Д. Багалій, Історія Слобідської України, Х., 1918; його ж, Матеріали для історії колонізації и быта степной окраины Московского государства, Х., 1886, стор. 7—9.

³ А. Г. Слюсарський, Заселення Слобідської України у зв'язку з боротьбою українського народу проти іноземної неволі, «Збірник наукових робіт, присвячений 300-річчю возз'єднання України з Росією», Х., 1954, стор. 71—72.

Сіверський, який знаходиться у центрі Чернігівщини, ніколи не був південним прикордонним містом Російської держави. Крім того, на південь від цього міста майже до Прилук і Ромен в часи литовського панування були села і поселення. На лівому березі річки Сейму населення постійно жило з найдавніших часів. Тут були розташовані міцні оборонні споруди, в яких стояли озброєні загони, що вели боротьбу проти нападів татарських орд¹.

В розвитку політичних зв'язків між російським і українським народами значну роль відіграли Чернігівщина і Слобожанщина. Ці землі в XVI ст. входили до складу Російської держави, зазнавали великого економічного, політичного і культурного впливу з боку російського народу. Зокрема, Чернігівщина була заселена українським населенням. Під час перебування її в складі Росії місцеве населення терпіло менший соціально-економічний і політичний гніт, ніж населення тих українських земель, які залишались під владою Литовської держави, Польщі і Угорщини. Досить підкреслити, що на Чернігівщині в кінці XVI ст. панщина збільшилась до 2 днів на тиждень, а на Київщині, Брацлавщині, Волині і в Галичині вона становила від двох до п'яти днів на тиждень². Крім того, населення Чернігівщини не знало тоді релігійного гніту. Близькість мови, культури і єдність релігії українського і російського народів позитивно впливали на розвиток братнього почуття між ними.

Не менш важливу роль в зміцненні політичних зв'язків між Україною і Росією відіграла Слобожанщина. Ця територія до кінця XV ст. була дуже рідко заселена. Лише де-не-де по берегах річок зустрічались поселення. Життя тут поживавлювалось тільки влітку, коли прибували «уходники» з Чернігівщини, Київщини, Рязанщини та інших земель. Вони ціле літо полювали там на різних тварин, птахів, ловили рибу, видобували залізо, селітру, поташ³. Заселенню російськими і українськими переселенцями Слобожанщини перешкоджали татари. Влітку вони часто з'являлися з табунами скота у верх-

¹ А. А. Новосельський, *Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в.*, М., 1948, стор. 3—15.

² *Очерки истории СССР*, ч. II, стор. 503—504.

³ *Древняя российская вивлиофика*, ч. 2, стор. 281.

ніх течіях річок Сули, Псла, Ворскли, досягли берегів річки Тиха Сосна. Разом з скотарями приходили озброєні татарські зағони, які нападали на місцевих жителів. Але згодом, під тиском російських і українських поселенців, татари змушені були відступати в степ до берегів Азовського моря.

У першій половині XVI ст. освоєння українськими і російськими переселенцями південної Чернігівщини і Слобожанщини значно посилилось. Історичні джерела свідчать про масове переселення з Подніпров'я на територію Росії феодалів і козаків, які поступали там на військову службу. Наприклад, у 1510 р. литовський уряд вимагав через свого посланця С. Довгерда у Москві, щоб російський цар повернув у Литву князів Глинських, Івашинцевичів, Глебовичів, а також велику групу людей, які переселились в Росію. Проте російський уряд відмовився виконати ці вимоги литовського князя¹. Російські кордони були відкриті для українських переселенців, які оселялись на берегах Сейму, Дону і Волги². Російські прикордонні гарнізони, що стояли на лінії Любеч—Козелець—Бобрік—Ромни—Глинськ, не робили ніяких перешкод українським переселенцям, які з різних частин України йшли на російські володіння. Історичні джерела кінця XV і першої половини XVI ст. не дають точних даних про кількість українців, які перейшли на територію Росії. Але вони свідчать про появу українських переселенців біля Путивля, Курська, Лівен та інших міст. Перші поселення появились біля оборонних пунктів, де постійно перебували гарнізони російських військ. В документах 30—40-х років XVI ст. вони називалися козаки «северские», «черниговские», «путивльские», «курские»³.

Відомості про переселення українців на територію Росії є в документах дипломатичної переписки між російським урядом і литовським князем. Про це свідчать повідомлення царю російських прикордонних воєвод, які

---

¹ Н. Н. Бантыш-Каменский, Обзор внешних сношений России, ч. III, стор. 89.

² Там же, стор. 89—93; «Чтения в Обществе истории и древностей российских», 1846, № 3, стор. 2—3.

³ ЦДАДА, Посольський приказ, Ногайська книга, № 2, арк. 230; Полное собрание русских летописей, т. V, СПб., 1851, стор. 309—316, т. VIII, СПб., 1859, стор. 176, 215.

давали дозвіл українським селянам і міщанам переселитись з України в Росію¹.

Переселення українських селян і міщан в Росію викликало незадоволення литовського уряду. Це видно з листа литовського князя Сігізмунда-Августа від 1540 р., в якому він, звертаючись до всіх переселенців, говорить: «Ко всем подданным нашим козакам, которые ниже замков наших Черкас и Каневе на Днепре суть. Поведил нам староста черкасский и каневский князь Михайло Александрович Вишневецкий, иж вы для того, што некоторые зрадцы наши на Москву пошли, а вы яко верные подданные наши оставшиися... Ино мы за чолобитьем его даем вам сесь лист на кклейтованный, за которым абы есте смеле а беспечне на лист старосты черкасского до оных замков и инде в паньства наши, не выстерегаючися казни за тот таковой выступ свой... Кто за всказаньем князя старосты черкасского в панства наши вернется, кклейтуем сим нашим листом от моцы, квалту и всякого насильства...»². Але цих обіцянок литовського князя ніхто не слухав; селяни та трудящі міст продовжували переселятися на територію Російської держави³. Українські і російські переселенці переважно оселялися на берегах річок Слобожанщини. Тоді були відновлені або засновані такі великі міста і поселення: Курськ, Воронеж, Єлецк, Лівни, Белгород, Валуйки, Новосіль, Чернь, Волхов, Лебедин, Білопілля, Ромни, Суджа, Борисовка, Обоян, Михайлів та багато інших⁴. Російські та українські переселенці здебільшого поступали на військову службу до російських прикордонних гарнізонів і разом з ними брали участь в боротьбі проти татар і литовських загарбників. Основна маса поселенців звільнялась російським урядом на кілька років від усіх повинностей і мала змогу поліпшити своє господарство. Російські воеводи та інші місцеві урядовці давали поселенцям земельні ділянки, різні угіддя, дозволяли займа-

---

¹ В. Д. Сухоруков, Историческое описание земли Войска Донского, стор. 4—6.

² Акты Южной и Западной России, т. II, стор. 141—142.

³ О. К. Касименко, Російсько-українські взаємовідносини 1648—початок 1651 рр., К., 1955, стор. 23.

⁴ Книга глаголемая Большой чертеж, М., 1846, стор. 7—36, 10—107, 109—111; Сборник государственных грамот и договоров, ч. III, М., 1822, стор. 227—233.

тись сільським господарством, промислами¹. Освоєння широких земельних просторів здійснювалось також різними промисловцями, які приходили з Подніпров'я².

Одночасно на Слобожанщину приходили російські промисловці, які зустрічалися з українськими переселенцями і підтримували з ними зв'язки³. Основна маса їх жила на Слобожанщині літом. Восени вони повертались до своїх родин. Але деякі промисловці залишались там зимувати або й зовсім оселялись.

Чимало українських «уходників» поселялось на берегах річки Дону і залишалось жити серед донських козаків. В «Истории о донских казаках» говоритья, що українці з давніх часів переселялись на Дон і спільно з донськими козаками вели боротьбу проти турецько-татарських загарбників. Цікава вказівка на те, що донські козаки разом з запорозькими побудували місто Черкаськ, де займалися ремеслом і торгівлею⁴. Українські поселенці на Доні іноді одержували жалування від російського уряду за свою службу по охороні російських кордонів⁵.

Влітку, перебуваючи на російській військовій службі, донські і запорозькі козаки відправлялись в степ і там охороняли шляхи від нападів кримських татар. Так, в 1549 р. козаки на Муравському шляху напали на татар і вбили ханського посланця, який їхав з Криму в Москву⁶. Але російський уряд забороняв своїм військовим гарнізонам займатися грабіжництвом. Навпаки, за його розпорядженням вони мусили охороняти всіх купців і посланців від нападів грабіжників.

Переселення українських селян, міщан і козаків на територію російських володінь помітно посилилось у другій половині XVI ст. Переселенці з України вважали для себе за краще бути під владою «великого князя Ива-

---

¹ Д. Багалей, Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства, стор. 1—6, 8—12.

² Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 84.

³ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. I, стор. 84—103; Акты Западной России, т. II, стор. 188, 204.

⁴ История о донских казаках, «Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете», 1846, № 3, стор. 6—9.

⁵ Там же, стор. 3—5.

⁶ Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, т. I, стор. 29—30.

на Васильевича всея Руси»¹, ніж підкорятися сваволі польської шляхти. Це своє бажання вони висловлювали російським посланцям, купцям, торговцям і воеводам, що перебували на Запорозжі та в інших місцях України. Російський уряд добре знав про ці прагнення українського населення. Керівники російських прикордонних гарнізонів писали у Москву, що з Подніпров'я різні «люди на государевы Украины приходят безвестно»². Всі переселенці просили представників місцевої влади, щоб їм було дозволено оселитись на кращих ґрунтах і займатись сільським господарством. У розпорядженнях російського уряду вказувалось, щоб воеводи поселяли українських переселенців у Путивлі і Рильську, наділяли їх землею, давали «денежное жалованье», зброю, брали їх на свою службу³.

У зв'язку з захопленням шляхетською Польщею Волині, Брацлавщини, Київщини і Переяславщини, а також частими нападами татар російський уряд звернув особливу увагу на зміцнення охорони південних кордонів. Там була значно збільшена кількість військових людей і організовано нові оборонні пункти. Зокрема, на березі Дінця було споруджено шість великих оборонних пунктів на головних бродах через річку. Ряд сторожових пунктів було влаштовано на Муравському, Ізюмському, Кальміуському і Посольському шляхах⁴.

Про ці заходи російського уряду «Новый летописец» говорить: «Царь Федор Иванович, видя от крымских татар государства своему частые войны и многое разорения, того ж году посла воевод своих со многими ратными людьми на Украину, повеле им поставляти грады; они же шедше поставиша грады: Белград, Оскол, Валуйку, инии же грады прежде тех поставлены Воронеж, Ливны, Курск, Кромы, и населеша их ратными людьми, казаками, и стрельцами и жителями многими людьми»⁵.

Створення міцної оборони сприяло заселенню цього

---

¹ Полное собрание русских летописей, т. VI, стор. 315.

² Акты Московского государства, т. I, СПб., 1890, стор. 5—6.

³ Там же, стор. 5—6.

⁴ И. Беляев, О сторожевой и полевой службе на польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича, М., 1846, стор. 7—13.

⁵ Новый летописец, составленный в царствование Михайла Федоровича, издан по списку кн. Оболенского, М., 1855, стор. 40.

багатого краю. Намагаючись зміцнити своє панування на території південних степів, російський уряд наказував воєводам всіляко заохочувати переселенців, давати їм землю, угіддя, звільняти від податків. За це всі прибулі люди мусили допомагати військовим гарнізонам нести сторожову службу¹. Уже в 70—80-х роках XVI ст. прикордонні російські гарнізони складались переважно з українських переселенців, яких місцеві воєводи з охотою брали на свою службу, бо вони мали зброю, добре знали місцевість і разом з російськими загонами пильно охороняли російські кордони, щоб чужі «воинские люди на государевые Украины безвестно не пришли...»².

Переселення селян, а також міської бідноти з України в Росію і використання російськими прикордонними воєводами цих переселенців на своїй службі дуже турбувало литовський уряд і польського короля. На протязі XVI ст. литовськими князями і польськими королями було написано ряд листів до переселенців з закликом, щоб вони негайно повернулися назад. Князі і королі обіцяли їм створити кращі умови життя, дати службу при замках, землю і жалування³. Литовський уряд вживав усіх заходів, щоб припинити втечу українського населення на Слобожанщину і розірвати зв'язки між російським і українським народами. Але литовський і польський уряди не змогли створити на Україні мінімальних умов для життя населення. Тому пригноблені українські селяни і міщани продовжували тікати з України у російські володіння. Вимоги литовського князя і польського короля, щоб російський уряд закрити свої кордони, не пропускав у свої володіння українських переселенців, а тих, які вже переселилися, відправив назад, не давали наслідків.

Запорозькі козаки і селяни часто переселялись на Дон цілими групами і жили там по кілька років. Характерним прикладом цього є діяльність козацького загону, на чолі якого стояв отаман Михайло Черкашенін. У 50—70-х роках XVI ст. цей загін перебував на Дону і брав участь у спільних походах проти турків і татар. Він особливо відзначився під час визволення Азова від

¹ Д. Багалей, Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства, стор. 5—13.

² Акты Московского государства, т. I, стор. 18, 28—29.

³ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. I, стор. 5—6.

турків¹. Про славні подвиги Михайла Черкашеніна було відомо російському народу. Тоді про нього була складена пісня, що збереглася до наших часів.

За Зарайском городом, за Рязанью за Старою,
Из далеча чиста поля, из роздолья широкого,
Как бы гнедого тура привезли убитого,
Привезли убитого атамана польского (степового),
Атамана польского по имени Михайла Черкашенина²,
А птыцы ластицы круг гнезда убиваются,
Еще плачут малые его дети над белым телом;
С высоког терема зазрела молодая жена,
А плачет-убивается над его белым телом.
Сквозь слезы свои она едва слово промолвила,
Жалобно причитаючи по его белу телу:
«Козачья вольная по здорову приехали,
Тебя, света моего, привезли убитого!».
Привезли убитого атамана польского
А по имени Михайла Черкашенина³.

Цю пісню знали тоді донські і запорозькі козаки, російські та українські селяни і навіть татари.

На Слобожанщині довгий час діяв великий загін українських переселенців, очолюваний отаманами запорозьких козаків Г. Слепецьким і С. Висоцьким⁴.

Особливо швидкими темпами зростала кількість українських переселенців на Чернігівщині і Слобожанщині у 80—90-х роках XVI ст. Уже тоді більшість населення Слобожанщини становили українські селяни, козаки і міщани.

Офіційні документи того часу характеризують кількість поселенців, їх соціальне становище, ставлення до них російського уряду. Так, у царській грамоті від 26 квітня 1589 р. зазначається, що навесні з Подніпров'я до берега Дінця прибуло понад 700 українських переселенців на чолі з отаманом Матвієм Федоровим. Їм дозволили оселитись на постійне проживання, відвели землю, дозволили займатись землеробством і промислами⁵. Проте переселенці були такі бідні, що не мали

¹ Д. И. Бага лей, Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства, стор. 76—77.

² В Росії прибулих з України переселенців називали «черкасами» (козаками).

³ П. Кириевский, Русские песни, вып. 7, 1868, стор. 164.

⁴ ЦДАДА, Посольський приказ, Кримські справи, 1576, № 14, арк. 236, 269, 305, 311.

⁵ Акты исторические, т. I, СПб., 1841, стор. 433—434; Русская вивлиофика, т. I, М., 1833, стор. 278, 295—296.

змоги навіть влаштувати для себе житло: у них не було грошей, худоби, одягу і хліба. Щоб забезпечити існування переселенців, які охороняли переправи середньої течії Дінця, царський уряд відправив 100 четвертей житнього борошна, 25 четвертей толокна. Згодом їм було дано 112 четвертей борошна і багато зерна для посіву. Отаманам і осаулам дали сукно, а рядовим переселенцям — грошову допомогу¹.

Влітку 1589 р. в Лівнах понад 200 чоловік переселенців були взяті на військову службу для захисту південних російських кордонів. Їм було видане жалування, продовольство, одяг, зброю та інші військові припаси². В переважній більшості ця група переселенців складалась з одиноких чоловіків, яких царський уряд з більшою охотою брав на військову службу.

Російський уряд підтримував з українськими переселенцями зв'язки при допомозі своїх воевод і посланців. Так, у 1588 р. російський уряд направив у Крим свого посла Петра Зінов'єва для ведення з ханом переговорів про налагодження мирних взаємовідносин між Росією і Кримським ханством. В царському наказі цьому послу говорилося: «Як піде Петро з Лівен і дізнається, що пришли на Дінець з Дніпра, Запорожжя, козаки, Матвій Федоров з товаришами, стоять смирно, і людям государя від них нема ніякої обіди», то Петрові «послати від себе до запорозьких козаків повідомлення, що цар передав їм свою грамоту і подяку за вірну службу». Цар також обіцяв прислати запорозьким козакам «своє жалованье»³. Така підтримка з боку російського уряду підносила енергію серед козаків. Вона сприяла розгортанню дальшої боротьби їх проти турецьких і татарських загонів.

Про перебування українських козаків на російській військовій службі ми знаємо також із свідчень іноземців. Англійський купець Д. Флетчер, який перебував у 1588 р. в Росії, в своїх мемуарах писав, що на південних російських кордонах із 4300 чоловік найманої піхоти було близько 4 тисяч українців⁴. Це стверджує і фран-

¹ Русская вивлифика, т. I, стор. 278—296.

² Там же, стор. 294; ЦДАДА, Розрядный приказ, Белгородський стіл, № 3901, арк. 3.

³ С. Солов'єв, История России, т. VII, стор. 362.

⁴ I. Fletcher, Of the Russian Commonwealth Russia of the close of the sixteenth century, London, 1856, стор. 73.

цузький офіцер Ж. Маржерет, який на початку XVII ст. був у Росії на військовій службі. Він підкреслює, що серед російських військ на південних кордонах було близько 4 тисяч найманих українських козаків, які в різні часи переселились на територію Росії і добровільно погодились захищати російські кордони від агресивних нападів татар і турків¹.

Російські прикордонні загони, які стояли близько Балаклеї, восени 1589 р. повідомляли в Москву, що на березі річки Самари стояло близько 600 запорозьких козаків з своїм майном, готових переселитися на Слобожанщину під владу Російської держави. Російський уряд дав розпорядження Афанасію Зінов'єву розвідати про наміри запорозьких козаків перейти під владу Росії і прийняти їх на царську службу².

У кінці XVI ст. головна оборонна лінія Росії проходила вже вздовж середньої течії Дінця. В районі Ізюма, Святих гір, Торських озер аж до верхів'я річок Самари і Орелі було споруджено десятки укріплених пунктів, де постійно стояли гарнізони, які склались з російських військ і запорозьких козаків³. На низу Дінця у 1593 р. вони побудували чотири укріплені городки⁴.

Успішне освоєння Слобожанщини створило сприятливі умови для приєднання південних степів до Росії. Для здійснення цього завдання російський уряд в кінці XVI ст. дав наказ воєводам Слобожанщини Б. Бельському і С. Алфер'єву побудувати в гирлі річки Оскол місто і фортецю Цареборисов⁵.

Як свідчить царська грамота, в будівництві міста брали участь з росіянами українські козаки і переселенці⁶. Коли починалось спорудження Цареборисова, там працювало 100 українських селян і міщан, 100 запо-

---

¹ Н. Г. Устрялов, Сказания современников о Дмитрие Самозванце, ч. I, СПб., 1859, стор. 281—283.

² Акты исторические, т. I, стор. 434; Д. Багалей, Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства, стор. 152—154.

³ Д. Багалей, Материалы для истории колонизации и быта степной Украины, стор. 5—13.

⁴ ЦДАДА, Посольський приказ, Турецькі справи, 1593, № 3, арк. 220—231.

⁵ ЦДАДА, Розрядний приказ, Белгородський стіл, № 3901, арк. 3—4.

⁶ Д. Багалей, Материалы для истории колонизации и быта степной Украины, стор. 13.

зких козаків, 500 різних ремісників, які прибули туди з Росії і України. Пізніше кількість людей на будівництві значно збільшилась¹. У 1601 р. там було 3222 чоловіки, які несли військову службу, серед них одну третину становили українці².

Цареборисов будувався як військова фортеця, що стояла на високому березі, оточена з трьох боків водою, а з четвертого — глибоким ровом і валом. У місто були завезені великі запаси зброї, пороху, свинцю, селітри, сірки, залізних шин. Царський уряд мав намір перетворити це місто в міцний опорний пункт для оборони Слобожанщини від турецько-татарської агресії. Загалом в кінці XVI ст. на південній Слобожанщині перебувало на російській службі близько 4000 українців, які прибули з Подніпров'я та інших українських земель³. Всі вони одержували від уряду жалування грошима, хлібом, землею тощо⁴.

Треба відзначити, що процес переселення був взаємним, тобто не тільки українці переходили на територію Російської держави, але і росіяни переселялись на Україну і жили серед українського населення. Російські переселенці також були неоднакові за своїм соціальним станом. Різні обставини примушували їх переселятись з однієї країни в іншу.

Ще в часи царювання Івана Грозного з Росії на Україну втекли князі: Пронський, Путивльський, Хованський та інші⁵. Вони появились на Україні під час опричнини і стали на службу до великого князя литовського. Литовський уряд нагородив їх великими маєтками, селами і феодално-залежними людьми. Деякі з цих російських феодалів потім брали участь на боці литовських військ під час тривалих війн між Росією і Великим князівством Литовським.

З описів литовським урядом українських замків видно, що в Києві, Житомирі, Каневі, Черкасах, Вінниці,

---

¹ Д. Багалей, Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства, стор. 49—50.

² ЦДАДА, Розрядний приказ, Белгородський стіл, № 3901, арк. 3.

³ Н. Г. Устрялов, Сказания современников о Дмитрие Самозванце, ч. III, СПб., 1832, стор. 60.

⁴ Русская вивлиофика, т. I, стор. 286—287.

⁵ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 372—374; ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 48, арк. 110—111.

Брацлаві та інших містах жили переселенці з Росії, які мали свої садиби, вели господарство. В опис вони були внесені як міські жителі¹. У 1552 р. литовським урядом був проведений опис Київського замка і міського населення. В списку міщан було чимало людей з російськими прізвищами, наприклад, Москвич, Москаль, Москалик, Москалець, Чичерцов, Проселков, Макаров, Кузнецов, та ін.² Вони були постійними жителями Києва і займались ремеслом, торгівлею, промислами.

З документів відомо, що в 1571 р. вйтом в Овручі був переселенець з Росії Москвич. Він мав свій будинок, володів землею і був на службі великого князя³. Російському переселенцю Григорію Подгорському литовський князь дав в Кременецькому повіті кілька поселень з місцевим населенням; Петру Москвітину було пожалуване село Вороковці в Кременецькому повіті⁴. В Черкасах жило кілька російських переселенців, які займались ремеслом, торгівлею, мали власні двори, поля. Литовський уряд зобов'язував їх охороняти замок, південні шляхи і переправи від нападів татар⁵.

Значно більше оселялось на Україні російських селян, які тікали від феодально-кріпосницького гніту на Слобожанщину, Чернігівщину, Переяславщину і Київщину. Більшість російських переселенців оселялась на вільних землях, які ще не належали окремим феодалам. Протягом XVI ст. на берегах річок Трубіж, Супій, Сліпорід, Удай, Сула, Хорол, Псьол, Ворскла та їх приток було засновано сотні нових сіл, в яких поряд з українцями оселилось багато росіян. Поселенці, що влаштувались на нових землях, вважали себе вільними людьми і деякий час не визнавали над собою влади місцевих феодалів⁶. Займались вони в основному землеробством, скотарством, промислами.

¹ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 87—89, 104—105, 113—116, 147—149; ч. VII, т. II, стор. 23—24, 44—48, 131—133, 135—137, 168.

² Там же.

³ ЦДАДА, Литовська метрика, Коронна метрика, № 191, арк. 208—214.

⁴ Там же, арк. 120—122.

⁵ ЦДАДА, Литовська метрика, Коронна метрика, № 191, арк. 128—146.

⁶ П. Кулиш, История воссоединения Руси, т. I, СПб., 1874, стор. 45—47, 59—65, 90—93, 108.

Оселившись серед українців, росіяни швидко запозичували українську мову, культуру, звичаї і поступово зливалися з місцевим населенням. Переконливим прикладом може бути заселення Слобожанщини. Росіяни перші почали заселяти цю землю ще на початку XVI ст. Протягом другої половини XVI ст. на Слобожанщині невпинно збільшувалось українське населення, внаслідок чого на цій території поступово стало переважати українське населення. Ще швидше асимілювалися ті російські селяни і міщани, які оселялись на Подніпров'ї і Запорожжі.

Отже, в XVI ст. між Україною і Росією ще не було навіть точно визначених етнографічних кордонів. Не можна було встановити, де кінчалась українська земля і де починалась російська. Тікаючи від феодально-кріпосницького гніту, селяни систематично переходили з однієї країни в іншу і могли поселитись на вільних землях. З виникненням запорозького і донського козацтва переселення українців і росіян з однієї країни в іншу посилювалося ще більше. Спільна боротьба проти турецько-татарської агресії, в свою чергу, зміцнювала зв'язки між російським і українським народами, які пронесли через віки історії почуття єдності, спорідненості, братерства.

Зміцнення культурних зв'язків

Розвиток української культури в XV—XVI ст. відбувався в надзвичайно тяжких умовах панування Литовської держави, Польщі, Угорщини, Молдавії і Кримського ханства на українських землях. Іноземні феодали здійснювали на Україні політику жорстокої експлуатації і національного гноблення. Поряд з цим господарський і культурний розвиток українських земель затримувався частими грабівницькими нападами турецько-татарських орд, які супроводжувались руйнуванням міст, сіл, знищенням архітектурних пам'яток, церковних і житлових будівель, літературних і художніх творів, історичних документів, бібліотек та інших цінностей матеріальної культури. Але іноземні загарбники не змогли зупинити дальшого культурного розвитку українського народу. В надзвичайно складних умовах боротьби проти іноземних загарбників, а також проти

соціального гноблення народ проявив свої творчі сили в усіх галузях культури. Про це яскраво свідчать пам'ятки матеріальної культури XVI ст.: церкви, замки, житлові будинки та інші споруди, знаряддя праці, зброя, предмети домашнього вжитку, церковне начиння, ювелірні вироби, одяг, твори живопису, літератури, церковно-службові книги тощо.

Творчі здібності народу знайшли своє відображення, головним чином, у галузі матеріальної культури. Про це Т. Г. Шевченко писав: «На полях Волині і Поділля ви часто любуетесь мальовничими руїнами древніх масивних замків і палат, колись розкішних, як, наприклад, в Острозі або Корці... Що ж говорять, про що свідчать ці похмурі свідки минулого? Про деспотизм і рабство! Про холопів і магнатів»¹. Великий поет революціонер-демократ по пам'ятках культури глибоко розумів історію свого народу.

Характерною рисою української культури XVI ст. було те, що її розвиток як національної культури відбувався на основі високих досягнень древньоруської культури і у тісному зв'язку з культурою російського народу. Про це перш за все свідчить матеріальна культура братніх народів. У XVI ст. російський і український народи користувалися в основному однаковими знаряддями праці і предметами домашнього вжитку. Між ремісничими виробами України і Росії XVI ст. майже неможливо встановити різницю. Це також свідчить про те, що між російськими і українськими ремісниками постійно підтримувалися широкі взаємовідносини.

Тісні зв'язки спостерігаємо і в архітектурі українського, російського та білоруського народів, що бере свій початок в Київській Русі². Архітектурні пам'ятники, які збереглися на Україні до наших часів від XVI ст., свідчать, що українська архітектура продовжувала розвиватись на основі високих досягнень древньоруського зодчества, у взаємозв'язку з розвитком російської і білоруської архітектури³. Дерев'яні замки, які споруджувались тоді в Києві, Чернігові, Черкасах, Каневі, Житоми-

¹ Тарас Шевченко, Твори, т. IV, К., 1949, стор. 261 — 262.

² Зодчество Украины, 1954, стор. 106 — 110, 239 — 248, 251 — 260.

³ Там же.

рі, Чуднові, Білій Церкві, Брацлаві, Вінниці, Звенигородці, Чигирині, Переяславі, Глинську та в багатьох інших містах Подніпров'я, своєю архітектурою, художнім оформленням були подібні до оборонних споруд Брянська, Курська, Рильська, Рязані, Тули, Лівен, Оскола, Белгорода, Воронежа та інших російських міст. Спільність архітектури особливо позначилась на конструкції та формі дерев'яних фортець, оборонних веж, воріт, валів, ровів, порохових погребів, тайників, колодязів, бійниць тощо¹.

Як у Росії, так і на Україні оборонні замки будувалися переважно на високих і крутих берегах річок. Навколо укріпленої частини міста копався глибокий і широкий рів, який наповнявся водою. Земля з рову використовувалась для насипання високого валу. Зверху валу споруджувалась висока дерев'яна стіна з частоколу. В'їхати до такого замка можна було лише через ворота, які знаходились в найкраще укріпленій частині валу. Ворота і вал захищалися високими вежами, де були гармати і постійно стояла озброєна охорона².

Багато спільного було також в архітектурі оборонних споруд, що будувалися на півдні України та Слобожанщини в XVI ст. запорозькими та донськими козаками, а також російськими гарнізонами.

Спільні риси мала і міська архітектура України та Росії XV—XVI ст. Вплив російської архітектури позначився, наприклад, на мурованій церкві в Зимному на Волині, спорудах у Львові та ін.³ З другого боку, архітектура церков, палаців і оборонних замків у Москві, Твері, Смоленську, Брянську, Новгороді, Пскові, Володимирі мала багато спільного з українською.

Така спільність в будівництві на українських та російських землях пояснюється тісними зв'язками архітекторів братніх народів і, головним чином, тим, що дуже часто ремісники цих народів жили і працювали разом. Серед жителів українських міст було дуже багато росіян, які приносили з Росії свої знання і досвід. Українці, що переселялись на російські землі, втікаючи від

¹ Зодчество Украины, 1954, стор. 106—110, 239—248, 251—260.

² Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 77—79, 91—93, 107—108, 122—124, 141—142; Д. Багалей, Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства, стор. 5—15.

³ Зодчество Украины, стор. 239—248, 251—259.

соціального гніту та іноземних поневолювачів, вносили свої особливості, свій виробничий досвід у трудову діяльність російського народу. Зрозуміло, що цей взаємний обмін досвідом, тісні виробничі зв'язки впливали на економічний і культурний розвиток російського і українського народів.

Розвиток письменності в Росії і на Україні відбувався дуже повільно. Зокрема, на Україні основну масу письменних людей становило духовенство. Зустрічались письменні люди переважно серед лихварів, купців, урядовців і феодалів¹.

Школи були переважно при церквах і монастирях, де навчались діти духовенства, лихварів та інших багатих людей. Серед духовенства були вихідці з Росії, Білорусії і країн Балканського півострова. Жили вони в Києзі, Чернігові, Львові, Луцьку, Володимирі, Острозі, Кремінці, Кам'янці-Подільському. Українське духовенство відіграло прогресивну роль в поширенні письменності і в боротьбі проти католицької агресії. Воно підтримувало зв'язки з російським духовенством у справі захисту православної церкви.

Росія завдяки більш сприятливим внутрішнім і зовнішнім обставинам розвивалась значно швидше в порівнянні з Україною, і культура її стояла на більш високому ступені розвитку. Досягнення Росії привертали до себе увагу українців, білорусів та інших слов'янських народів, що були під тяжким іноземним ярмом. Передові люди України дуже цікавилися такими цінними пам'ятками культури Росії, як літописи, давні рукописи, церковні книги, твори художньої літератури і письменства. Всі ці важливі твори мали велике наукове значення в боротьбі за дальший розвиток української культури. Особливо велику цінність становили літописи та інші історичні документи, на основі яких можна було вивчати історію своєї вітчизни, краще розуміти життя народу і мобілізувати народні маси на боротьбу проти іноземного гніту. Українські вчені, письменники, проповідники і політичні діячі часто зверталися до Москви, Новгорода та інших російських міст, щоб ознайомитись з книгами, рукописами, оригінальними і перекладними

¹ М. Возняк, Історія української літератури, т. II, Львів, 1921, стор. 30—37, 51—112.

творами¹. Вони шукали там поради в різних наукових, літературних і релігійних справах. Найбільш відомими російськими діячами культури тоді були митрополит Макарій, сьязщеник Сильвестр, публіцист і полеміст Іван Пересветов, друкарі Іван Федоров і Петро Мстиславець, реформатори церкви Матвій Башкін і Феодосій Косой, полемісти Тимофєєв, Тарасьєв, Ігнатій та ряд інших діячів культури того часу².

У Росії протягом першої половини XVI ст. була закінчена робота над складанням загального літописного зведення. Були виявлені всі основні літописи і систематизовані в певному порядку. Одночасно було розпочато написання великої ілюстрованої всесвітньої історії в одинадцяти томах. Історія Київської Русі і Російської держави була представлена великим томом під назвою «Степенная книга». В цій книзі була зроблена спроба показати політичну діяльність князів, починаючи від Володимира Святославовича до Ізана Васильовича. В книзі висвітлена ідея спільності всіх східнослов'янських народів. Тоді появились в Росії твори князя Андрія Курбського, монаха Єрмолая («Правительница»), «Азбуковник» невідомого автора та багато інших книг. Ці твори в тій чи іншій мірі були відомі передовим письменним людям України. В опису Мелецького монастиря Володимирського повіту 1593 р. говориться, що там були такі книги: «Устав», «Апостол», «Охтайков», «Шестодневник», «Псалтыр», «Миней», «Прелог», «Треода», «Правила св. отець», «Соборник», «Златоуст», «Маргарит», «Хожене Иваново», «Пятдестница», «Иефрем», «Литвица», «Требник», «Служебник», «Богородичник», «Царственник», «Часовник», «Поминник» та інші³.

Про інтерес до російської книги і поширення її на Україні в XVI ст. свідчить ряд фактів. Одним з них може бути історія бібліотеки Супрального монастиря. Засновником монастиря був митрополит Йосип Салтан, який ще на початку XVI ст. влаштував при монастирі

¹ І. П. Крип'якевич, Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст., стор. 20—21.

² Архив Юго-Западной России, ч. I, т. VI, стор. 121—122; История БССР, т. I, стор. 110—111; К. Осипов, Русский первопечатник Иван Федоров, М., 1955, стор. 10—12.

³ Архив Юго-Западной России, ч. I, т. I, стор. 367.

бібліотеку, куди надходили книги з українських, російських і білоруських земель. У 1557 р. був складений каталог бібліотеки, в якому називались такі книги: євангелії, біблії, збірники проповідей Ізана Златоустого, Григорія Богослова, Василя Великого, твори Діонісія Ареопажита, Кирила Єрусалімського, Івана Синаїта, Григорія Двоєслова, Єфрема Сирина, Ісаака Сирина, Івана Дамаскина, Теодора Студита, Івана Антіохійського, Григорія Синаїта, листи Кирила та Юліана, Григорія Америтського, моралістичні збірки Антіоха і Никона, Дюпра Пилипа, повісті про Варлаама і Йосафата, життя Андрія Юродивого, Василя Нового, «Ходження Данила» та багато інших. Історична література була представлена біблійними книгами «Палея», «Пленение ерусалимское», «Временник», «Патерик», «Книга царственник с летописцем» і т. д. З 215 книг, які були записані в каталог монастирської бібліотеки, лише 50 мали чисто церковно-службовий характер. Більшу частину бібліотеки становили книги з багатьох галузей знань, написані в різних країнах. Частина книг була написана або переписана російськими діячами культури¹.

Визначну роль в зміцненні культурних зв'язків між Росією і Україною відіграли російські вчені, представники духовенства, зокрема митрополит Макарій. У 1542—1563 рр. у Москві під його керівництвом працював гурток вчених. Він зібрав всі книги, які «вже в руской земле обретаются», в одну серію, щоб розмножити і поширювати їх. Для збору книг Макарій посилав своїх служителів на Україну, в Білорусію, до країн Балканського півострова, які брали там копії з нових книг. Зібрані книги були стилістично перероблені і відредаговані. Вся ця літературна спадщина була названа «Четьи минеи»². В цю збірку творів були об'єднані всі відомі у той час твори. Вони склали дванадцять великих томів, написаних однотипною каліграфією, при збереженні всіх правил правопису. В «Четьи минеи» ввійшли біографії визначних людей, яких церква зарахувала до списку святих. Поряд з духовенством там зустрічаються і дер-

¹ Н. К. Гудзий, История древней русской литературы, М., 1941, стор. 32, 35, 39, 52—56, 225—229, 318—321; Археографический сборник документов, относящихся к Северо-Западной Руси, т. IX, стор. 53—55.

² «Четьи минеи» — читання місячні.

жавні діячі, полководці, легендарні герої та інші. «Четви минеи» писались двадцять років і містять дуже цікавий матеріал з історії і літератури найдавніших часів¹. У середині XVI ст. в Росії появилось багато різних літературних творів побутово-повчального характеру, які одержали назву «домостроевщина». Тоді з'явилися також твори під назвою «лечebníки», «песенніки», «календари» тощо. Вони були відомі лише незначній частині населення в Росії і на Україні².

В історичних, літературних творах, літописах, навіть ділових документах часто висловлюється ідея історичної єдності всього слов'янського населення Східної Європи. Автори творів виступають за об'єднання російського, українського і білоруського народів у одній державі, висловлюючи також ідею необхідності спільної боротьби східнослов'янських народів проти іноземних загарбників, зміцнення між ними культурних зв'язків, посилення ролі православної церкви в боротьбі проти католицької агресії. Проте в XVI ст. культурні зв'язки між російським і українським народами утруднювались тому, що між Росією і Великим князівством Литовським, а після Люблінської унії між Росією і Польщею були дуже загострені взаємовідносини, які часто приводили до воєнних сутичок, і навіть у мирні часи політичні відносини між державами не сприяли розвитку зв'язків братніх народів. Але ніякі обставини не могли перервати зв'язків. Згадуваний раніше італійський дипломат Альберто Кемпензе, відзначаючи близькість російського і українського народів, писав у своєму щоденнику: «Із Смоленського князівства, яке належало до володінь Василія, дорога йде через землю русів (українців. — Д. М.), — народу суміжного і дружнього з росіянами, з яким вони мають один звичай і підтримують широкі зв'язки»³. Передові російські діячі культури завжди цікавилися культурним життям українського народу. Вони відвідували Київ, Львів, Луцьк та інші українські міста, знайомились з життям українського народу. Про

Н. К. Гудзий, История древней русской литературы, стор. 308—313.

² Там же, стор. 322—335.

³ Библиотека иностранных писателей о России, т. I, отд. III, стор. 48.

відвідання російськими служителями релігійного культу. Києва говориться в королівській грамоті, посланій до архімандрита Києво-Печерського монастиря в 1546 р. В ній написано: «...чернцов чужоземцев з Волох, из Москвы не мает до того монастиря приймовати. Одно тубильцов с панства нашего з княжества Великого Литовского. А без воли и ведомости нашее государское и воеводы томашнего не мает он до Москвы по дань, а ни по жадному иную реч посылали»¹. З документа видно також, що литовський уряд був проти всяких зв'язків між Україною і Росією.

Проте в 50—70-х роках XVI ст. на Україні і в Білорусії жили і працювали вихідці з Російської держави. Серед них особливо відзначились Феодосій, Ігнатій, Артемій, Васіан, Матвій Башкін, Ізан Федоров та ряд інших. Російські ченці Феодосій Косой, Хома, Васіян проповідували нове релігійне вчення, яке заперечувало віру в Христа, не визнавало релігійних храмів, ікон, обрядів та інших догм. Вони проповідували, що народу непотрібні царі, князі, урядовці, військові діячі, війни, податки, повинності. Всі люди мусять бути рівноправними, без панів, рабів, як «братский союз людей»². Ці проповіді були спрямовані проти експлуататорської верхівки феодалів і вищого духовенства. Про успіхи реформаторської діяльності проповідника Феодосія Косого російський полеміст середини XVI ст. Зіновій Стенський висловлював думку, що його виступ можна порівняти з успіхами пропаганди Магомета на Сході і Лютера на Заході. Він писав: «Поистине, как Магомет развратил своим учением Восток, Лютер — Запад, так Феодосій — Литву»³.

На Україні і Білорусії проповіді Феодосія знаходили відгуки серед народних мас⁴.

Відомим проповідником того часу, який прибув з Росії на Україну від переслідування, був Артемій, колишній учень Максима Грека. Людина широкої ерудиції, він користувався великим успіхом серед трудящого населення. Під час своїх виступів Артемій критикував свя-

¹ Архив Юго-Западной России, ч. I, т. VI, стор. 121—122.

² Там же, ч. I, т. VI, стор. 129—130.

³ Там же.

⁴ И. Б у д о в н и ц, Русская публицистика XVI в., М., 1947, стор. 3—4, 157, 161, 270—276, 300.

те письмо, церковні порядки, експлуаторську роль церкви, виступав проти несправедливості в суспільному житті¹. Перебування російських вільнодумців на Україні, розгортання ними полемічної діяльності серед трудящого населення сприяло піднесенню реформаторського руху. Під їх впливом зростає рух за розвиток письменності, поширення книг, розгортання роботи шкіл, підносились боротьба проти наступу католицької церкви.

В розвитку культурних зв'язків між Росією і Україною певну роль відіграли російські посланці, які відвідували Україну під час своїх поїздок до інших земель. З послами завжди їздили торговці, купці, діячі культури. Вони сприяли також і поширенню на Україні церковно-службових книг, церковного майна, різних прикрас тощо². З російськими посланцями іноді їхали люди, які мали спеціальні завдання підтримувати культурні зв'язки з діячами культури України. Наприклад, у 1585 р. через Україну проїхала група російських торгових людей на чолі з Трифоном Коробейниковим і Іваном Мишеніним. Вони були з Києві, Луцьку, Львові та інших українських містах, де зустрічались з багатьма українськими міщанами та духовенством. Ці торгові люди їздили в Константинополь з подарунками до царьгородського патріарха та наставників православних монастирів в пам'ять царевича Івана Івановича³. Повертаючись в Росію, вони знову відвідали ряд українських міст, де розповідали про свою подорож. Поява російських людей на Україні завжди викликала великий інтерес серед населення.

Найактивнішу роль в розширенні релігійних зв'язків між Україною та Росією відігравало українське духовенство. Київське духовенство проводило в Москві переговори з російським духовенством про купівлю церковних книг для київських церков⁴. Духовенство Києво-Печерського монастиря постійно підтримувало зв'язки з Черніговом, Новгород-Сіверським, що були у той час під владою Росії.

¹ И. Б у д о в н и ц, Русская публицистика XVI в., стор. 111—284.

² І. П. К р и п'я к е в и ч, Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст., стор. 22.

³ Н. Н. Б а н т ы ш-К а м е н с к и й, Переписка между Россиею и Польшею, т. II, стор. 8.

⁴ Там же, стор. 47—49; «Чтения в Обществе истории и древностей российских», 1860, кн. IV, стор. 35—43.

У другій половині XVI ст. литовські пани, польська шляхта і магнати ще більше посилили на Україні жорстокий національний і релігійний гніт. Іноземні загарбники при активній підтримці Ватикану намагались покатоличити український народ, перетворити його в своїх покірних холопів. У містах і селах України будувалися костьоли, місцеве населення силою примушували переходити в католицьку віру. Православну віру польські магнати та шляхта називали вірою дикої черні і бидла. Литовські і польські загарбники зневажливо ставились до української мови, знищували українські культурні пам'ятки, переслідували діячів української культури і забороняли їм підтримувати зв'язки з Росією.

Про таке зневажливе ставлення польських і литовських загарбників до українського і білоруського народів, до їх віри Ф. Енгельс писав: «В XVI ст., коли в Польщі панували єзуїти, православних, руських (українців і білорусів. — Д. М.) підданих Польщі примушували переходити в римську церкву»¹. Посилення католицької агресії викликало серед українського народу ще більшу ненависть до іноземних загарбників. Продовжуючи боротьбу проти наступу католицького духовенства, українські і білоруські діячі культури дуже інтересувались російською літературою. Вони одержували її при допомозі купців і посланців. Так, у 1560 р. писар великокнязівської канцелярії Михайло Гарабурда, прихильник висунення кандидатури російського царя Івана IV на польський королівський престол, перебуваючи в Москві в складі посольства Великого князівства Литовського, мав намір купити там «Євангеліє», «Бесіди Іоанна Златоуста» та інші книги².

В свою чергу, церковні книги, які появлялись на Україні, потрапляли в Росію. Наприклад, у 1556—1561 рр. на Волині було написано «Пересопницькое евангеліє», яке через кілька років поширювалось в багатьох церквах та монастирях України, Росії і Білорусії. «Пересопницькое евангеліє» було перекладене з болгарської мови на «мову рускую для легшого виразумлення люду христіанского посполитого». Мова евангелія—кращий зра-

¹ К. Маркса Ф. Енгельс, Соч., т. XVI, ч. II, стор. II.

² К. В. Карламович, Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь, т. I, Казань, 1914, стор. 9.

зок активного впливу тогочасної народної української мови на книжну мову¹. Перекладач євангелія архімандрит Пересопницького монастиря Григорій вперше зробив спробу наблизити книжну церковно-слов'янську мову до живої української мови. Завдяки цьому євангеліє користувалось великою популярністю на Україні.

У 1561 р. за дорученням литовського уряду до Москви їздив київський ієродиякон Ісаї (Іоаким), який був родом з Кам'янця-Подільського. Ісаї їздив з листом «короля польского и великого князя литовского... да и с почтенными дарами, со златом и бисером и прехражайшими камками ко благовернейшему христианскому государю великому князю Ивану Васильевичу всея Руси, да и со всякими многими купеческими товарами и с конми и с людьми... двумя человеками да и с хлопцем...». Головна мета подорожі Ісаї до Москви була — придбати у царському книгосховищі копію біблії, яка була потрібна для того, щоб її, за висловом листа, «в нашем государстве христианском русском, Великом княжестве Литовском, выдати тиснением печатным нашему народу христианскому русскому, литовскому да и русскому московскому, да и по всюди всем православным христианам, иже в Болгарех и Сербех, в Мыльтянех и Волосех» для навчання людей грамоті і «таинства человеческая»². Йому доручалось взяти копії з «Бесід євангельських», «Житія Антонія Печерського» та з інших книг, що зберігалися в Москві і яких не було в Києві і у Великому князівстві Литовському. Про це посольство в Москву знав київський митрополит Сильвестр, який від себе доручив Ісаї купити ряд книг для київських церков і монастирів. Цікаво, що ці посланці залишились в Москві, де займалися переписуванням книг. В своїх записках — «Сказание вкратце о великом и преподобном отце Максиме Греке» та інших літературних творах — Ісаї писав про поширення у другій половині XVI ст. російських книг на Україні та в Білорусії³. Ві-

¹ В. Пичета, Исторические судьбы Западной Украины и Западной Белоруссии, М., 1939, стор. 10.

² «Чтения в Обществе истории и древностей российских», 1883, кн. 1, стор. 1—3.

³ Известия русского языка и словесности, 1896, т. 1, кн. 3, стор. 497—499; «Чтения в Обществе истории и древностей российских», 1883, кн. I, стор. 1—3.

домо, що з метою придбання книг для Києво-Печерського монастиря у 1582 р. знову група киян на чолі з ієродияконом Іоакимом їздила в Москву. Вони були прийняті царем і боярською думою. Представники російського вищого духовенства дозволили їм зняти копії з кількох книг, переважно релігійного змісту. Цар видав їм жалування і дав милостиню¹. У 1583 р. з України в Москву прибула велика група людей, серед яких були монахи Києво-Печерського монастиря, купці і торговці з українськими книгами. Вони просили в царя грошей для організації в Києві школи і посилення боротьби проти католицької агресії. Їм також була дана допомога грошима, соболями і куницями². У 1586 р. київські посланці в Москві просили допомоги на ремонт Софійського собору, будівництво церков та закупівлю книг. Вони повернулись додому з коштовними подарунками, книгами, різними церковними речами³.

Російський уряд в другій половині XVI ст. часто надавав церквам України грошову та матеріальну допомогу. У 1592 р. через Львів у Москву їздив тирновський митрополит Діонісій⁴. З ним були львов'яни: учитель Успенської братської школи Михайло, міщани Лев Губа, Микола Добрянський, Іван П'ятницький та інші. Вони мали рекомендаційні листи митрополита Діонісія, князя Костянтина Острозького та львівського братства до царя та представників російського уряду. З копій цих листів видно, що Львівське братство підтримувало зв'язки з Москвою⁵. Після великої пожежі у Львові (1592 р.) посланці львівського Успенського братства їздили в Москву і просили допомоги на відбудову згорілої Успенської церкви і лікарні, де перебувало багато хворих. Влітку того ж року львівське братство, львівський єпископ Гедеон і київський митрополит М. Рогоза послали листи в Москву, в яких просили російський уряд

¹ «Чтения в Обществе истории и древностей российских», 1883, кн. I, стор. 1—3.

² Акты Западной России, т. II, стор. 240; Акты Южной и Западной России, т. III, № 17, 28.

³ К. Харламович, Западнорусския православныя школы XVI и начала XVII в., Казань, 1898, стор. 374—375.

⁴ К. Харламович, Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь, т. I, стор. 13—14.

⁵ І. П. Крип'якевич, Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст., стор. 25.

захистити життя українського народу від наступу польської шляхти та католицького духовенства¹. В листі львівського братства до царя Федора Івановича говорилось: «Мы обретаемы в граде Львове, духовныи, священницы, дидаסקали, род російский и греческий, понеже в полских странах во великих печалех обретаемься, яко неимуще прибежища»². Піклуючись про поширення письменності та навчання у церковних школах, братство просило російський уряд подарувати для православних Львова ряд книг, зокрема «Псалтирь великого толкования многих святых толковщиков достоверных, на прогнание окрестных различных ересей, иже обстоят церков святую и многих прелестиша», «Иоанн Златоуст», «14 посланий апостола Павла», «Деяния святых апостолов» та багато ін. Представники братства підкреслювали, що ці книги потрібні для боротьби проти «еретических учений, понеже у нас книги везде рассыпавшися, погибоша»³.

Російський уряд гостинно приймав посланців Львова. Вони були на прийомі у царя і бояр. У вересні 1592 р. посланці були відпущені з Москви з грамотою царя Федора Івановича. Російський уряд дав львов'янам на будівництво церкви і лікарні 200 соболів, 200 кунниць, 50 угорських золотих на позолоту хреста і вівтарних дверей, а також багато книг, грошей священникам, учителям школи тощо⁴.

Повертаючись з Москви, посланці їхали через Путивль, Чернігів, Київ, Житомир, Кременець. Вони зупинялись в церквах і розповідали присутнім про гостинний прийом їх російським урядом та велику допомогу на будівництво церкви і лікарні⁵. Братство було дуже вдячне російському уряду за цю велику допомогу, на відзнаку чого в братському поминальнику були вписані російські царі і їх рідні, а будівельники помістили в куполі Успенської церкви герб російської держави⁶.

¹ Акты Западной России, т. IV, СПб., 1851, № 32, 33, 34.

² Юбилейное издание в память 300-летия основания Львовского Ставропигийского братства, Львов, 1888, № 91—96.

³ Там же, № 102.

⁴ Там же, № 99.

⁵ Там же, № 10.

⁶ Юбилейное издание в память 300-летия основания Львовского Ставропигийского братства, таблица VIII; Архив Юго-Западной России, ч. I, т. XII, 1904, стор. 482.

Культурні зв'язки між Україною і Росією відбилися в усній творчості російського та українського народів, яка розвивалась у тісному взаємозв'язку. Народні пісні думи, перекази, легенди, байки, приказки в Росії і на Україні мали багато спільних рис. Наприклад, у другій половині XVI ст. на Україні появилась народна пісня про козака Байду, в образі якого узагальнені риси найвидатніших борців українського народу проти турецько-татарських загарбників. Все своє життя Байда героїчно бився проти турків і татар, витримав всі знущання ворогів, залишився відданим сином свого народу і вітчизни. Народна пісня про козака Байду була широко відома в Росії та Білорусії. Особливу популярність здобула вона серед донських козаків. Можливо, що під її впливом на Дону появилась пісня про козака Михайла Черкашеніна. В ній розповідається про славу діяльність дніпровського козака Михайла Черкашеніна, який з загоном козаків переселився на Дон і залишився там жити.

Михайло Черкашенін брав активну участь в спільній боротьбі донських і запорозьких козаків проти турецько-татарських загарбників на березі Азовського моря, а також у морських походах.

Пісня змальовує його мужність, неймовірну силу і героїзм.

У другій половині XVI і на початку XVII ст. на Україні було створено багато дум та народних пісень, в яких оспівані походи запорозьких і донських козаків проти татар. Серед них можна назвати такі, як: «На Чорному морі», «Про втечу трьох братів з Азова», про «Олексія Поповича», про «Бурю на Чорному морі», про «Марусю Богуславку», про «Смерть козака Федора Безрідного» та інші¹.

Діяльність запорозьких козаків, які жили на території російських володінь і відзначались своєю відвагою в боротьбі проти турків і татар, знайшла відображення також і у творчості російського народу. У другій половині XVI ст. в Росії був створений літературний твір билинного характеру під назвою «Сказание о киевских богатырях». У цьому творі показані подвиги древніх руських легендарних богатирів: Іллі Муромця, Добрині Нікітича,

¹ Історія української літератури, т. I, К., 1954, стор. 59—61.

Альоші Поповича та інших¹. В повісті ніби перекликаються легендарні походи чудо-богатырів часів Київської Русі проти степових кочівників з героїчною боротьбою кращих витязів російського і українського народів проти турецько-татарських загарбників. Цей твір був широко відомий на Україні. Багато пісень і билин присвячувалось зображенню боротьби донських козаків за Азов (пізніше вони були використані для написання поетичної повісті «Об Азовском осадном сидении донских козаков») ². На жаль, питання про взаємовплив народної творчості російського та українського народів в XVI ст. радянськими літературознавцями майже не досліджувалось.

Розвитку культурних зв'язків між Україною і Росією перешкоджали шляхетська Польща і Ватикан. Польська шляхта і магнати, захопивши після Люблінської унії майже всю Україну, мали намір зміцнити своє панування і перетворити український народ в своїх холопів. Тому польські загарбники, перш за все, всіляко намагалися ізолювати український народ від російського, посіяти між ними ворожнечу, скориставшись якою вони хотіли розширити свої володіння за рахунок російських земель.

Величезну активність у покатоличенні українського народу виявляв Ватикан, який з давніх часів намагався покатоличити народи Східної Європи. Римський папа здавна засилав на Україну єзуїтів, шпигунів, які мали насильно нав'язувати українському народу католицьку віру, щоб поневолити його. Особливо посилювався наступ Ватикану на Україну в останній третині XVI ст. Майже в усіх містах і великих містечках споруджувались костіли, монастирі, засновувались єзуїтські школи, які були розсадниками католицького мракобісся. До кінця XVI ст. служителям Ватикану вдалось перетягти на свій бік майже всіх українських магнатів, шляхтичів, частину міщан і навіть вищого православного духовенства.

Укріпивши свої позиції на Україні та в Білорусії, Ватикан розгорнув наступ на схід, прагнучи покатоличити ро-

---

¹ Н. К. Гудзий, История древней русской литературы, 1953, стор. 328—330.

² Там же, стор. 358—359.

сійський народ. У 1581 р. папа Григорій XIII направив свого дипломата єзуїта Антонія Поссевіна в Москву для переговорів з російським царем. Цей дипломат запропонував тоді російському цареві об'єднати православну церкву з католицькою під зверхністю Ватикану. Російські дипломати швидко розгадали агресивні наміри Ватикану і примусили папського розвідника негайно залишити Росію¹.

Зазнавши повної невдачі в Росії, дипломати, єзуїти, легати та інші слуги римського папи посилили тиск на Польщу і Литву, прагнучи прискорити введення церковної унії на Україні та в Білорусії. Папський легат Поссевін з цією метою відвідував Вільнюс, Варшаву, Краків та інші міста. У розмові з литовськими єзуїтами він відверто заявив: «...нема чого й думати тепер про унію на Сході Європи, або на Московській Русі. Там цар і народ тієї самої віри. Більш надій на цю унію на Західній Русі, яка підлягає польському королеві, що сам належить до римсько-католицької церкви. Тим-то, з метою запровадження унії, можна скористатися його владою; слід ще вплинути на руських князів і попів, щоб їх умовити прийняти унію»². У зв'язку з цим римський папа настирливо вимагав від польського короля прискорити покатоличення українського народу.

Головну роль у справі покатоличення українського народу повинна була відіграти шляхетська Польща. Бажаючи розірвати релігійні зв'язки між Україною і Росією, польський король у 1594 р. видав спеціальну грамоту, якою забороняв українському духовенству їздити в Москву, а грецькому духовенству навіть появлятися на Україні. В королівській грамоті говорилося: «Чернци теж з Кречии абы больше в панстве его королевской милости не бывали, и до земли Московской жебы пропущены не были»³. Виконуючи настанови римського папи, польські магнати і шляхта до кінця XVI ст. перетягли на свій бік більшість великих українських феодалів і примусили вище православне духовенство на Брестському церковному соборі 1596 р. об'єднати православну церкву з католицькою під зверхністю Ватикану.

¹ М. Возняк, Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові, Львів, 1954, стор. 6.

² Там же.

³ Акты Западной России, т. IV, стор. 79.

Великий український письменник революціонер-демократ Іван Франко в одному з своїх творів дав правдиву характеристику окремим ініціаторам церковної унії, зрадникам українського народу. У статті «Дві унії» він писав: «Михайло Рогоза, бідний шляхтич, що був зразу православним, потому перейшов на лютеранство, відтак за намовою єзуїтів — на латинство, а в кінці, також за намовою єзуїтів, зробився знову православним, але тільки в тій цілі, щоби знищити православіє. Єпископом берестейським був Іпатій Потій, чоловік хоч і вчений, але без характеру, брехливий і хитрий. Єпископ луцький і острозький був Кирило Терлецький, розпусник і забіяка, про котрого поговорювали, що держав спілку з злодіями і грабіжниками, фальшував гроші, і которому в судах доказували множество різних злочинств, розбоїв, калічення людей і убійств. Єпископом львівським був Діонізій Балабан, не ліпший від Терлецького...»¹.

Зрадники українського народу намагалися відірвати православну церкву від російської патріархії, поставити її в залежність від римського папи, посилити на Україні діяльність католицького духовенства, єзуїтів, покатоличити і ополячити український народ. Наступ католицької агресії на Україну був великою перешкодою на шляху зростання культурних взаємовідносин між Україною і Росією. Але на службу римського папи пішла лише мізерна частина православного духовенства та покатоличені українські феодалі. Український народ розгорнув непримиренну боротьбу проти всіх зрадників і агресорів. Ця боротьба продовжувалась протягом багатьох років. Вона знайшла своє яскраве відображення у творах передозих людей того часу. Наприклад, на початку XVII ст. Іов Борецький написав твір під назвою «Пересторога», в якому нещадно ганьбив усіх уніатів, зрадників народу, релігії та вітчизни. Іов Борецький палко закликав всіх православних посилити боротьбу проти іноземних загарбників, щоб визволити свої землі від ворогів, знищити унію та зміцнити зв'язки з братнім російським народом². Тоді Іов Бо-

¹ І. Франко, «Дві унії», «Проти Ватикану», К., 1953, стор. 103.

² М. Возняк, Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові, стор. 5, 23.

рецький написав «Епистолю», «Протестацію» та ряд інших важливих творів, в яких висвітлюються окремі риси боротьби українського народу проти іноземних загартників¹.

Посилиючи самовіддану боротьбу проти польсько-шляхетського наступу, український народ прагнув зміцнити зв'язки з російським народом. Представники українського духовенства та діячі культури все частіше їздили до Москви, підтримуючи зв'язки з російськими політичними і культурними діячами. Чернець Панфутій, який у 1597 р. їздив до Москви, в своїх листах до рідних писав, що багато українців, щоб не потрапити в «папезскую веру», намагаються переселитись на територію Росії².

В розвитку культурних зв'язків між Україною і Росією в другій половині XVI ст. велику і важливу роль відіграв російський першодрукар Іван Федоров. Росія в історії друкування книг займає важливе місце. Винахід друкарського верстата в Росії мав прогресивне значення. Він давав змогу збільшити кількість книг, а також сприяв поширенню їх серед народу.

З дальшим розвитком економічного і культурного життя, з розширенням зв'язків між Україною і Росією потреби в книгах невинно зростали. Переписувачі книг уже давно не забезпечували бажаючих придбати книги. До того книги були ще надто дорогі і з численними помилками. При виявленні серйозних помилок книги негайно спалювались, а переписувачі обвинувачувались в ересі або інших злочинах.

Для розв'язання цього важливого питання в 1551 р. на Стоглавому соборі в Москві було ухвалено створити цензуру для суворої перевірки книг. На соборі йшла також мова про збільшення кількості книг за рахунок друкування і поліпшення шрифту. В Москві найактивнішу роль у цій справі відіграв тоді Іван Федоров.

У 1564 р. Іван Федоров надрукував «Апостол» і «Часовник». Але переслідований духовенством та переписувачами книг, у 1566 р. він змушений був покинути Москву і переїхати в Литовську державу. Спочатку він посе-

¹ М. Возняк, Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові, стор. 5, 23.

² Акты Западной России, т. IV, стор. 160—161; С. Голубев, Киевский митрополит Петр Могила, т. I, К., 1883, стор. 227—228.

лився в білоруському місті Заблудові, одержав матеріальну підтримку від магната Г. Ходкевича і в 1569 р. видав «Учительне евангелие», а в 1570 р. — «Псалтирь с часословцем». Коли магнат відмовився підтримувати Івана Федорова, першодрукар у 1572 р. переселився до Львова.

Львів тоді був великим культурним центром, в якому жили визначні діячі української культури. З ними Іван Федоров підтримував зв'язки ще під час свого перебування в Заблудові. Він продавав їм надруковане «Учительне евангелие» і «Псалтирь». Про поширення його книг у Галичині свідчить інвентарний опис православних церков, проведений у 1579 р. Так, з опису церковного майна відомо, що в братській Успенській церкві було чотири евангелія, а в церкві св. Онуфрія — одно¹.

З кінця січня 1573 р. є перші відомості про перебування Федорова у Львові.

Іван Федоров був у дуже скрутному матеріальному становищі. Йому довелося звертатися за грошовою допомогою до купців та інших багатих міщан. Але ці спроби не мали успіху. Підтримку і допомогу Іван Федоров знайшов у трудівників львівських околиць.

Найбільшу допомогу (700 злотих) подав йому ремісник і торговець Семен Сідляр. Ці гроші були вкладені в друкарню. Але з цим боргом Іван Федоров не міг розрахуватися до кінця життя².

Серед друзів і близьких приятелів Івана Федорова у Львові були: Лаврентій Пухало, Михайло Дашкович, Іван Мороховський, Яцько, Касіян, Данило, Юрій, Іван Білдага, Кузьма Ясницький, Іван Попович, Оначко та багато інших³. Ці прості трудівники допомагали Івану Федорову грошима, морально підтримували першодрукаря у його важкій, але благородній справі.

Значну підтримку одержав Іван Федоров від Успенського та Миколаївського братств, серед членів якого були добре освічені люди, які розуміли значення книг у поширенні письменності і ослабленні наступу католицької церкви. У цьому відношенні особливо відзначився чернець Онуфріївського монастиря Мина. Він не

¹ І. П. Крип'якевич, Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст., стор. 40—42.

² Там же, стор. 44.

³ Там же, стор. 45.

тільки допомагав Федорову грошима, але, як освічена людина, брав участь у його друкарських справах, а згодом навіть сам став друкарем.

В друкарні Івана Федорова вчилися і працювали чернець Лаврентій Пухало, Семен Сідляр, Сенько Корунко та інші жителі Львова, які цікавилися друкарською справою. Друкарня Івана Федорова була своєрідною школою, де одержували знання помічники першодрукаря, які потім самі ставали друкарями.

Після відповідної підготовки Іван Федоров 25 лютого 1573 р. приступив до друкування «Апостола», який користувався великим попитом на Україні. Рік напруженої праці дав свої наслідки. 15 лютого 1574 р. «Апостол» був надрукований.

Львівське зидання «Апостола» дуже схоже з московським 1564 р. Книга має такий же формат, шрифт тощо. Обсяг львівського «Апостола» збільшено проти московського на 5 аркушів, за рахунок післямови. В поясненнях, вміщених на полях, друкар використав новий шрифт, що мав вигляд курсивного. Таким шрифтом пізніше була надрукована «Острозька біблія». В «Апостолі» також використані нові заставки, виготовлені у Львові. Наприклад, тут вперше зустрічається образ апостола Луки і друкарський знак Івана Федорова, по боках якого стоять літери «І. Ф.»¹.

Ця перша друкована книга на Україні була гарно переплетена і художньо оформлена віньеткою, з листів лавра і квітів. Тираж «Апостола» точно не визначено, можна припустити, що він перевищує 1000 примірників.

Надруковані Іваном Федоровим книги купці продавали на Україні, в Білорусії та інших країнах. Із судових актів видно, що Іван Федоров мав грошові розрахунки з багатьма жителями Львова, а також Кракова, Коломиї, Бузька, Сучави та інших міст.

Після видання «Апостола» Іван Федоров опублікував у Львові ще одну книгу, яка має велике значення для оцінки його діяльності. Відомості про неї одержані радянськими вченими лише в 1954 р. Книга називалась «Граматика». Вона являла собою своєрідний підручник

---

¹ А. С. З е р н о в, Начало книгопечатания в Москве и на Украине, М., 1947, стор. 47—53.

з тогочасної руської мови, який був широко відомий у Росії, на Україні, в Білорусії і Молдавії. Ця книга зберігається в Національній бібліотеці в Парижі. У 1954 р. в Москву був присланий фотоскопічний примірник її¹.

«Граматика» має 78 сторінок. В ній надрукований алфавіт, «орфографія», деякі граматичні правила, а також вправи. Останні складаються з уривків молитв. Характер підбору прикладів свідчить про те, що азтор був справжнім патріотом своєї батьківщини. У післямові до «Граматики» Іван Федоров говорить, що він сам написав дану книгу «ради скорого младенческого научения», тобто, що вона мусить бути підручником для навчання дітей в школі. Це свідчить про те, що Іван Федоров був не лише першодрукарем, а й просвітителем. Проте видання «Апостола», «Граматики» та інших книг не поліщило матеріального становища Федорова.

Опинившись без засобів до існування, маючи великий борг у лихварів, І. Федоров заклав все своє майно: друкарню, папір, надруковані книги, інструменти і бібліотеку².

Це змусило його піти на службу до магната Костянтина Острозького. І. Федоров сподівався, що при допомозі Острозького зін розрахується з лихварями, а також зможе видати «Біблію», що була в той час самою популярною книгою.

Навесні 1575 р. Іван Федоров почав служити у Острозького, готуючи до видання «Біблію», а також «Псалтирь» і «Новый Завет»³.

Іваном Федоровим була проведена велика робота не тільки по підготовці «Біблії» до друку, але й по впорядкуванню її, виправленню незрозумілих місць. У цій справі йому допомагав Гринь Іванович та інші.

У 1580 р. Іван Федоров надрукував в Острозькій друкарні «Новый Завет», «Псалтирь», а на початку травня — невелику книжку під назвою «Хронология Андрея Рымши», в якій згадуються найвидатніші історичні по

¹ К. Осипов, Русский первопечатник Иван Федоров, стор. 48.

² І. П. Крип'якевич, Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст., стор. 51—52.

³ И. И. Малышевский, Новые данные для биографии Ивана Федорова, русского первопечатника, «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца», 1893, № 7, стор. 95—107.

дії і названі місяці на різних мовах. 12 серпня 1581 р. збулась завітна мрія Федорова — була надрукована «Біблія»

Художнє оформлення книги свідчить про те, що Іван Федоров у своїй роботі використовував передові досягнення друкарської справи. В «Біблії» надруковано дві передмови, в яких стверджується ідея спільності інтересів слов'янських народів у боротьбі проти католицизму.

Після видання «Біблії» через ряд обставин Іван Федоров покинув службу у магната і повернувся до Львова, де знову приступив до влаштування друкарні.

Активну допомогу в цьому надали йому Успенське братство і зокрема львівський єпископ Діонісій Балабан. Іван Федоров проявив велику енергію, щоб влаштувати нову друкарню та зидати ще ряд книг. Але сили його були вже вичерпані. Тяжка довголітня праця, вимушена мандрівка з одного місця на інше, злидні, відсутність грошей і навіть свого житла забрали останні сили великого діяча культури. Восени 1583 р. він тяжко захворів, а 6 грудня помер. Іван Федоров був похований на Підзамчі, близько Онуфріївського, монастиря. На могилі була покладена плита з таким написом: «Иоанн Федорович Друкарь московитин, который своим тщанием друкование занедбалое обновил. Преставися в Лвови року АФПГИ декабрь 6».

По середині плити був розміщений друкарський герб Івана Федорова з літерами «І. Ф». Над ним знаходився напис: «О упокоения воскресения из мертвых чаю».

Нижче герба було написано: «Друкарь книг перед, тым не виданих».

Ця плита в 1880 р., коли було ліквідовано Онуфріївське кладовище, загубилася, і до цього часу не вдалося її відшукати¹.

За час перебування на Україні Іван Федоров виготовив величезну кількість різних речей та інструментів друкарської справи: кілька друкарських верстатів, преси для пресування паперу, багато наборних дощок, величезну кількість матриць, шість видів шрифтів, десят-

---

¹ Б. Михайлович, Наукове зацікавлення надгробним кам'єм Івана Федорова, журн. «Стара Україна», Львів, 1924, стор. 48—54.

ки заставок, кінцівок, сотні художньо оформлених заголовних літер, чимало столів, шаф, стільців і т. д. Все це було згодом зикористано в різних друкарнях на Україні, в Білорусії, Литві, Росії та інших країнах.

Першу львівську друкарню, яку Федоров заклав через борги, у 1585 р. викупив львівський єпископ Діонізія Балабан. Для викупу друкарні міське православне духовенство протягом п'яти років збирало гроші серед українського населення Львова. Львівське Успенське братство побудувало для друкарні великий будинок. Для роботи в друкарню були запрошені колишні учні Івана Федорова, серед яких був чернець Онуфріївського монастиря Мина. Про купівлю цієї друкарні і влаштування її при львівському Успенському братстві в одному документі говориться, що Успенське братство «купило друкарню письма словенского и греческого, к той же школе потребную, в полторы тысячи золотых засташленую... и дом на школу, и дом на друкарню, и дом на шпиталь, просто все поновляючи законное строение»¹.

1585—1586 рр. в цій друкарні були видані листи єпископа Діонізія Балабана, які не збереглися до наших часів². З 1585 по 1591 р. тут були надруковані відомі нам праці: панегірик «Просфонима», «Грамматика доброго глаголиваго елинославенского языка» і грамота патріарха Ієремії. У цих виданнях застосовані шрифти, які були виготовлені Іваном Федоровим в Острозі. Взагалі цими шрифтами українські друкарі користувалися протягом XVII—XVIII ст. Вони зустрічаються в 48 виданнях³.

Згодом відновила свою діяльність і Острозька друкарня, яка також була створена великим сином російського народу Іваном Федоровим. В ній були надруковані листи патріарха Ієремії (1583 р.); «Диалог патріарха Геннадия» (1584 р.); «Календарь римский новый» Г. Смотрицького (1587 р.); «О единой истинной православной вере Василя» (1588 р.); «Маргарит Иоана Златоуста» (1596 р.); «Апокрисис Христофора Бронского» (1597 р.) та багато інших. Книги, видані Львівською та Острозькою друкарнями, поширювались на

¹ Памятники Киевской комиссии, т. III, стор. 12.

² І. П. Крип'якевич, Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст., стор. 63.

³ А. С. Зернов, Начало книгопечатания в Москве и на Украине, стор. 66.

Україні, в Білорусії, Польщі, Росії, Молдавії, Валахії, Болгарії, Сербії, Греції¹.

Отже, прогресивна діяльність Івана Федорова була відома в усіх країнах Східної Європи. Зокрема, на Україні під впливом його друкарської діяльності з кінці XVI і на початку XVII ст. було заоновано ряд нових друкарень. Крім Острозької і Львівської, в 1604 р. з'явилися Дерманська і Стратинська друкарні на Волині, у 1606 р. відкрилася Крилоська друкарня біля Львова, в 1616 р. — Київська, в 1619 р. — Рахманівська, в 1620 р. — Луцька, в 1625 р. — Четвертинська, в 1625 р. — Київська Вербицького і Спиридона та ряд інших². Майже в кожній друкарні зустрічалися шрифти і заставки, що були виготовлені російським першодрукарем.

Діяльність великого російського винахідника друкарської справи на Україні відіграла велику роль. Поширення надрукованих ним книг в Росії, на Україні і в Білорусії зміцнювало культурні зв'язки між російським, українським та білоруським народами. Надруковані Іваном Федоровим книги сприяли поширенню письменності на Україні, розгортанню навчання в братських і церковних школах.

Книги, друковані Іваном Федоровим книжною руською мовою, мали однакове значення для російського, українського і білоруського народів. Вони сприяли дальшому розвитку культурних зв'язків між Україною і Росією.

Під час своєї діяльності на Україні Іван Федоров виховав чимало учнів друкарської справи, навчив їх читати, писати, рисувати, гравірувати, виготовляти шрифти, набирати тексти, вести коректуру, ознайомлював їх з досягненням друкарської справи з сусідніх державах. Учні Івана Федорова самі потім ставали друкарями, передаючи свої знання іншим. Завдяки діяльності Івана Федорова на Україні появилось кілька нових ремісничих фахів, які незабаром стали відомі в багатьох містах.

---

¹ М. С перанский, Иван Федоров и его потомство, «Труды Московского археологического общества», т. 23, вып. 2, 1914, стор. 86—89.

² К. В. Харлампович, Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь, т. I, стор. 97.

Діяльність Івана Федорова сприяла поширенню на Україні важливих досягнень російської культури. Він не обмежувався лише друкарською справою, а брав участь у різних культурних заходах, підтримував зв'язки з найбільш передовими політичними та культурними діячами на Україні і в Польщі. Ще в Москві він співробітничав у літературному гуртку, яким керував митрополит Макарій. Там він познайомився з найвидатнішими представниками російської культури. У Львові і Острозі Іван Федоров підтримував широкі творчі зв'язки з місцевими вченими, літераторами, політичними діячами, купцями, ремісниками, а також з людьми, що прибували з інших країн. Збільшення кількості книг при допомозі друкарського верстата сприяло дальшому розгортанню роботи гуртків, які виникали в Києві, Чернігозі, Львові, Острозі, Луцьку та інших містах. Невипадково після смерті Івана Федорова при друкарні Успенського братства була заснована школа, де учні вивчали мови, літературу, риторику та ряд інших наук. Цей факт свідчить про те, що поява друкарні вплинула на піднесення української культури.

Працюючи на Україні, Іван Федоров ніколи не забував про сзю батьківщину. Він завжди підкреслював, що прибув на Україну з Москви і називав себе «москвитиною». Будучи неухильним популяризатором передових культурних досягнень російського народу на Україні, Іван Федоров одночасно виховував серед своїх близьких друзів і знайомих прихильне ставлення до Росії. Після смерті Івана Федорова його учні Семен Сенькович і Сенько Корунко мали намір викупити друкарню свого вчителя і відправитися з нею до Москви, щоб там продовжувати справу Івана Федорова.

З наведених фактів видно, що Іван Федоров був прогресивним діячем свого часу. Своєю діяльністю в галузі друкарської справи, поширенням передових культурних досягнень російського народу на Україні, своїми творами і невтомною працею на благо народу він вніс великий вклад в дальший розвиток культурних зв'язків між братніми російським, українським та білоруським народами. Це сприяло розгортанню їх спільної боротьби проти іноземних загарбників і агресії Ватикану, за дальший економічний, політичний і культурний розвиток.

ПІСЛЯМОВА

Економічні, політичні і культурні зв'язки між Росією та Україною, які мають свою багатовікову історію, відіграли велику роль в житті російського та українського народів. Обмін товарами, книгами, предметами релігійного культу сприяв поширенню досягнень з галузі ремесла, промислів та друкуванні книг в Росії, на Україні і в Білорусії.

В першій половині XVII ст. ці зв'язки ще більш зміцніли. Навіть в умовах тривалих війн, що відбувались між Росією та Польщею, ремісники, купці і торговці російських і українських земель продовжували їздити з однієї країни з іншу. Документи свідчать про те, що урядові люди обох країн дбали про розвиток торгівлі. Так, у 1610 р. польський король Сігізмунд III уклав угоду з російськими боярами, в якій говорилося: «купцом польским и литовским в Московском государстве, а руским московским в Польше и в Литве торги мають быти вольные, и не только в своих государствах во всех всякими товарами торговати, а й к чужим землям через Польшу и Литву купцом руским для торгов ездити позволяти рачит его королевская милость; а тамги¹ з них в Москве и во всех городах Московского государства, также в Польше и в Литве розкажет король его милость брати водлуг стародавнього обычаю, як бирано было перед тым, ничего больше над то не прибавляючи, а ни упоминков через мус не вимогаючи»².

В документах про укладення Деулінського договору 1618 р. і Поляновського мирного договору 1633 р. спеціально підкреслювалось про гарантування вільного пе-

¹ Мита.

² Акты Западной России, т. IV, стор. 316—317.

реїзду торгових людей через кордони обох країн. Часто торгові люди примикали до посольств, з якими було безпечніше подорожувати з однієї країни в іншу. До того ж, у такому випадку вони звільнялися від митних платежів¹. Тому нерідко посольства супроводжувалися кількома сотнями підвід, навантажених ремісничими виробами, продуктами харчування тощо².

Після закінчення війни між Росією та Польщею торговельні зв'язки в Східній Європі стали пожвавлюватися. Найактивнішу роль у торгівлі на Україні, як і раніше, відігравали міста Київ, Чернігів, Переяслав, Прилуки, Ніжин, Пирятин, Ромни, Лубни, Полтава, Хорол. Українські торгові люди їздили з своїми товарами у такі російські міста, як Путивль, Глухів, Рильськ, Курськ, Белгород, Єлецьк, Кроми, Хотмизьк, Лівни і т. д.³ Крупні українські купці відвідували також Москву, Нижній Новгород, Твер, Владимир, Ярослав, Казань, Новгород, Смоленськ. У свою чергу, російські купці через Україну вивозили свої товари для продажу в Крим, Туреччину, Молдавію, Польщу, Чехію, Німеччину та інші західноєвропейські країни. Основну ж кількість своїх товарів вони продавали на Україні⁴.

Цікаво відзначити те, що в першій половині XVII ст. українські торгові люди стали проявляти більшу активність у розширенні торгових зв'язків між Україною і Росією, ніж російські купці. Про це свідчать опубліковані історичні документи, а також архівні, які зберігаються в Центральному державному архіві давніх актів у Москві, Центральному історичному архіві Української РСР у Києві та ін. У цей час з'явилися нові товари українського експорту: тютюн, горілка, вино, зброя. Значно збільшився вивіз з України на Дон селітри, пороху, свинцю і навіть зброї. Хоч російський уряд забороняв українським торговим людям продавати ці това-

¹ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах, т. I, М., 1953, стор. 27—28, 45—46, 69, 81, 83, 133.

² ЦДАДА, Розрядний приказ, Московський стіл, № 13, арк. 451—455; Посольський приказ, Зносини Росії з Польщею, 1635, № 4, арк. 27—30; Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 173, 240—242, 451—454.

³ Там же.

⁴ Н. Н. Бантыш-Каменский, Переписка между Россиею и Польшею, ч. I, стор. 66, 102—112, 201—223, 134, 161, 169—172; ч. II, стор. 30, 35, 76—77.

ри на російських ринках, торговці нелегально їздили на Слобожанщину і Дон, де продавали їх місцевим жителям.

Найтісніші торгові зідносини існували між населенням Чернігівщини, Брянщини, Курщини, Переяславщини та Слобожанщини. В цій торгівлі брали участь широкі маси населення міста й села. Головними предметами торгівлі були: жито, пшениця, просо, пшоно, мед, сіль, худоба¹. В 30-х роках XVII ст. російські воеводи з Путивля, Севська, Яблонова, Курська, Рильська, Брянська, Белгорода, Чугуєва, Хотмизька та інших міст посиляли в Москву багато листів, в яких систематично позидомляли царський уряд про розгорнуті торговельні відносини між російським і українським населенням прикордонних повітів².

Ще ширше розгорнулись торговельні зв'язки між Україною та Росією в 40-х роках XVII ст. З відписок російських прикордонних воевод в Москву видно, що в часи визвольної війни українського народу (1648—1654 рр.) Росія була єдиною країною, яка всіляко підтримувала Україну. Українські торгові люди в роки війни купували на російських ринках хліб, сіль, порох, свинець, зброю, сідла та багато інших товарів, що були конче потрібні українському народу для продовження успішної визвольної боротьби проти польсько-шляхетського панування³.

З початку визвольної війни царський уряд дозволив українським торговим людям вільно, без сплати мита, торгувати на російських ринках⁴, переслідуючи при цьому, звичайно, свої класові цілі. Але саме внаслідок цього Україна змогла врятувати своє військо від голоду, забезпечити його необхідною зброєю і продовжувати визвольну війну. До того ж російський уряд, прагнучи розширити територію своєї держави за рахунок приєднання українських земель, допомагав Україні

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 42, 43, 154, 163—164, 173, 178, 212, 213, 243—244, 258—259, 401—408.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, М., 1953, стор. 137, 153, 164, 166.

³ ЦДАДА, Розрядний приказ, Севський стіл, стовпець № 168, арк. 165—166; Акты Южной и Западной России, т. III, М., 1953, стор. 339, Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 166.

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 354—355, 374—375, 467—468, 470—473.

зброєю і грошима. Важливим свідченням щодо цього є статейний список піддячого Мордасова від 1653 р., в якому говориться: «...в Дорогобуже и в Смоленську, и в Могилеве, и в Копыси, и во Мстиславе от ваших же от московских от приезжих от торговых людей вести есть, что де великий государь... его царское величество посылает с Москвы часто Войску Запорожскому порох, и свинец, и денежную казну многую...»¹. Гетьманський уряд використав ці військові припаси в боротьбі проти польсько-шляхетських військ².

На розвиток економічних зв'язків між Україною та Росією дуже впливало масове переселення українських селян і міщан на територію Російської держави. В першій половині XVII ст. воно досягло великих розмірів. Особливо збільшувалась кількість переселенців в 30-х роках цього століття. Після кожного селянсько-козацького позстання учасники його, рятуючись від жорстокої розправи з боку польської шляхти, змушені були тікати на територію російських володінь. Основна маса українських втікачів оселялась на берегах рік Дінця, Дону, Сейму, Ворскли, Виру, Ревучої, Мерлі, Рибниці, Бурлуку, Осколу, Псла, Пня, Валуя, Вовка, Уди, Гнилиці та багатьох інших. В першій половині XVII ст. російськими і українськими переселенцями на Слобожанщині було засновано сотні нових поселень, зокрема такі відомі міста, містечка і села, як Короча, Костенки, Коротояк, Козлов, Добрий, Чорний, Бельськ, Соколівськ, Усман, Карпов, Кроми, Усерде, Шацьке, Острогоськ, Яблоново, Оскол, Михайлово, Суми, Охтирка, Лебедин, Біле, Гайворон, Вовчанськ, Ізюм, Старобельськ, Кур'янськ, Валки та ін.

В першій половині XVII ст. основну масу населення Слобожанщини складали українці. В 1638 р. на Дону майже половина козаків була українцями. В квітні 1638 р. отаман донських козаків М. Татарин вказував на численність козаків на Дону: «Всех донских атаманов и козаков ныне будет с 10 000 человек, опричь запорожских черкас. А запорожских черкас у них в Азове и на Дону з 10 000 человек; и ныне к ним в Азоз запорожские черкасы идут бесперестано многие люди»³.

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 276.

² ЦДАДА, ф. Посольський приказ, Зносини Росії з Польщею, 1653, № 2, арк. 3.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 203.

Тисячі українських переселенців оселялись на південних кордонах Російської держави, поступали на військову службу до російських воевод, одержуючи від російського уряду жалування. Південні міста Слобожанщини — Ізюм, Чугуїв, Куп'янськ, Цареборисов, Валуйки та багато інших — в переважній більшості були заселені українськими козаками, які спільно з російськими військовими гарнізонами охороняли кордони Росії і України від агресивних нападів турків і татар¹.

Серед українських переселенців було багато висококваліфікованих ремісників, які на нових землях продовжували займатись ремеслом. Теслярі, столяри, ковалі, слюсарі, каменярі, землекопи та інші брали участь в спорудженні житлових приміщень, мостів через річки, колодязів, оборонних ліній². Ремісників, які добували залізну руду і виробляли з неї залізо, виготовляли селітру, поташ, смальчугу, російський уряд використовував на промислах, іноді давав їм невелику грошову допомогу. Продукція ремісників скуповувалась на казенні гроші і відправлялась в Москву, Тулу, Белгород та інші міста.

У розвитку російсько-українських взаємовідносин мали велике значення широкі зв'язки між запорозькими і донськими козаками, які міцніли в спільній боротьбі проти турецько-татарських загарбників. Протягом першої половини XVII ст. дніпровські і донські козаки багато разів влаштовували спільні походи в Крим, на Азов, Чорне море і до берегів Туреччини. Більшість цих походів закінчувалась успішно. Головною метою козацьких походів було примусити татар припинити агресивні напади на Україну і Росію³. Донські козаки, які перебували на Україні в часи визвольної війни, допомагали українському народу в його боротьбі проти польсько-шляхетських поневолювачів⁴.

У першій половині XVII ст. зростали також культурні зв'язки між Україною та Росією. Такі видатні українські діячі культури, як Л. Зизаній, М. Смотрицький,

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 203.

² Там же, стор. 193—195, 197—198, 199—201, 225—227, 246—247, 254—255, 260—261, 279—280, 289.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 199—203, 227, 255.

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 49—51.

О. Радишевський, Є. Славінецький, І. Вишенський та багато інших, підтримували зв'язки з російськими діячами культури. «ГрамMATика славянського язика» М. Смотрицького, «Катехизис» Л. Зизанія, «Казание святого Кирилла Иерусалимського» С. Зизанія та ряд інших оригінальних і перекладних творів українських авторів користувалися в Росії великою популярністю. Наприклад, у 1648 р. в Москві була перекладена і видана великим тиражем «ГрамMATика славянського язика» М. Смотрицького, що довгий час служила єдиним посібником для вивчення книжної руської мови в школах Росії, України та Білорусії¹. В Росії були відомі твори українських письменників «Катехизис», «Апокрисис», «Тренос», «Полинодия» та багато інших². Вони продавалися в Москві, Твері, Суздалі, Владимирі, Смоленську, Нозгороді. Їх привозили українські торгові люди, а також представники духовенства, які часто їздили з України в Росію. Відомо, що в 1612 р. в Москві продавав українські книги купець Божко Балака³. У 1628 р. на території Росії було продано чимало українських книг⁴.

Російські та українські вчені, літератори і богослови в своїх творах писали про дрезньоруських видатних політичних і релігійних діячів, єдність древньоруської народності, велич і славу Київської Русі. Правда, в їх творах російський, український і білоруський народи називались одним терміном — руський народ. Вони закликали все населення Росії, України і Білорусії підтримувати тісні братні зв'язки, спільно боротись проти шляхетського гноблення, турецьких і татарських загарбників та католицької агресії. Такі українські вчені, як Л. Зизаній, П. Беренда, Й. Курцевич, К. Хмелевський, П. Княжицький⁵, С. Боярський, А. Борецький, Є. Славінецький, А. Сатановський, О. Радишевський, І. Соболь

---

¹ Н. Петров, Очерки из истории украинской литературы XVII—XVIII вв., К., 1911, стор. 16—19.

² К. В. Харлампович, Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь, т. I, стор. 100—102, 105—123.

³ Там же, т. I, стор. 98.

⁴ Акты Московского государства, т. I, стор. 224—225.

⁵ Акты Южной и Западной России, т. III, док. № 29, 30, 32, 37; К. В. Харлампович, Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь, т. I, стор. 3, 23, 25, 27, 35, 58, 66, 93, 99.

та багато інших¹ відвідували Москву, де вели переговори з представниками царського уряду, релігійними і культурними діячами про зміцнення культурних взаємовідносин між Україною та Росією.

У 1645 р. в Москву з України прибуло понад 30 українських вчених, які знали слов'янську, грецьку, латинську та польську мови, граматику, філософію, риторику, музику та інші науки². Для них було побудовано спеціальний монастир. В царській грамоті говорилось про це: «...и учнут де они жити на Москве в том учительном монастире, который на то устроен будет, и детей малых греческой и словенской грамоте учнут учить»³.

Історичні джерела свідчать, що на Україні жили російські діячі культури. Вони зосереджувались переважно при великих монастирях, де були бібліотеки, школи і друкарні. Зокрема, в Києві жили російські письменні люди Феодосій Москвитинин, Авраамій Марк, Федір Салтиков, Матвій Деменков та інші⁴.

Серед них були письменники, художники і ремісники. Матвій Деменков і Феодосій Москвитинин з Києва їздили в Москву за «милостинью» для київських монастирів. З Москви вони привозили на Україну «серебряные сосуды, деньги и книги московской печати»⁵.

При Києво-Печерській лаврі і Софійському соборі працювали російські художники, різьбярі по дереву, сусальники та інші ремісники, які займалися оформленням церковних приміщень. Разом з ними працювало багато учнів, які вивчали ремесло і згодом ставали висококваліфікованими ремісниками⁶.

Економічні і культурні взаємовідносини між Україною і Росією впливали на зміцнення політичних зв'язків між російським та українським народами. Зазнаючи

---

¹ Архив Юго-Западной Руси, т. VI, стор. 542—543, 549—550, 551—553, 571—572, 573—574, 580.

² К. В. Х а р л а м п о в и ч, Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь, стор. 128—129.

³ Акты Южной и Западной России, т. III, стор. 47.

⁴ ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Приказний стіл, № 18, арк. 11—15; Белгородський стіл, № 188, арк. 64, 98, 152—153; Малоросійські діла, 1650, № 8, арк. 14.

⁵ К. В. Х а р л а м п о в и ч, Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь, стор. 75.

⁶ ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Приказний стіл, № 35, арк. 117; Белгородський стіл, № 264, арк. 75.

тяжкого соціального і національного гніту, український народ бачив єдиний порятунок в об'єднанні з братнім російським народом в єдиній державі. Це добре розуміли також козацька старшина і вище православне духовенство України. Тому ще з кінця XVI ст. козацька старшина Запорозької Січі підтримувала політичні зв'язки з російським урядом, зокрема по питанню переселення запорозьких козаків у Росію. Зносини запорозьких козаків з російським урядом з першої половини XVII ст. ще більше зміцніли. Широкі зв'язки з російським урядом підтримувало також українське православне духовенство. Київський митрополит І. Борецький, перемишльський єпископ І. Копистенський та інші служителі церкви неодноразово просили російського царя взяти український народ і православну церкву під свій захист. Козацька старшина Запорозької Січі і вище українське духовенство ставили питання про визволення України з-під польсько-шляхетського панування і приєднання її до Росії¹. Ці плани відбивали політичні інтереси українського народу.

Визвольна війна 1648—1654 рр. переконала український народ у тому, що єдиним виходом для України в тих надто складних внутрішніх і зовнішніх обставинах є возз'єднання її з Росією і розгортання спільної війни проти польсько-шляхетського панування, турецьких та татарських загарбників. Виконуючи бажання народних мас України, Богдан Хмельницький з початку визвольної війни поставив завдання налагодити політичні зв'язки з російським урядом. В своєму листі до російського царя 8 червня 1648 р. він писав: «Зичили бихмо собі самодержця господаря такого в своєї землі, яко ваша царская велможность православний хрестиянский цар, а.. зараз, не бавячися, на панство тоє наступати, а ми зо всім Войском Запорозким услужить вашей царской велможности готовисмо, до которого смо з найнишчими услугами своїми, яко найпилне ся отдаємо...»². В цьому першому зверненні Богдана Хмельницького до російського царя було поставлене питання про визволення

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 14—15, 27—28, 16, 48, 53—54; П. Кулиш, Материалы для истории воссоединения Руси, т. I, стор. 96—99, 157—161; Акты Московского государства, т. I, стор. 215—216, 231—232.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 33.

України від польсько-шляхетського панування і возз'єднання її з Росією. Під час визвольної війни український народ одержував всіляку допомогу від братнього російського народу (хлібом, порохом, свинцем, зброєю, людьми). Російський уряд активно захищав Україну під час дипломатичних переговорів з сусідніми державами.

У ході визвольної війни Богдан Хмельницький неодноразово звертався до російського царя з пропозицією возз'єднання України з Росією.

Віковічні мрії українського народу здійснилися 8(18) січня 1654 р. на раді в Переяславі. Переяславська рада почалася палким закликком Богдана Хмельницького схвалити возз'єднання України з Росією в одній державі. На заклик гетьмана всі присутні проголосили: «Волим под царя восточного, православного, крепкою рукою в нашей благочестивой вере умирати, нежели ненавистнику христову поганину достати... Да господь бог наш сукрепит под его царскою крепкою рукою... чтоб есми вовеки вси едино были»¹.

Одностайним рішенням Переяславської ради Україна була возз'єднана з Росією в одній державі. Рішення Переяславської ради в історії українського і російського народів мало велике прогресивне значення. Братні народи успішно розвивали промисловість, сільське господарство, торгівлю. З часу свого возз'єднання російський та український народи розгорнули спільну боротьбу проти соціально-економічного гніту, польсько-шляхетської агресії та турецько-татарських загарбників, за визволення всіх українських земель від іноземних загарбників і возз'єднання їх з Росією.

Після Переяславської ради в історії економічних, політичних і культурних зв'язків між українським та російським народами наступив новий період. Утворення всеросійського ринку, в який була втягнута Україна, створило сприятливі передумови для дальшого економічного розвитку братніх народів. Про возз'єднання України з Росією видатний російський революціонер-демократ В. Белінський писав «...злившись навіки з єдинокровоною їй Росією, Малоросія відкрила до себе двері цивілізації, освіті, мистецтву, науці... Разом з Росією її чекає тепер велике майбутнє»².

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 461.

² В. Б е л и н с к и й, Избранные философские сочинения, т. I, Госполитиздат, 1948, стор. 519.

ЗМІСТ

Вступ

3

Розділ I

Зв'язки між населенням російських і українських земель в XIV—XV ст.

Загальний огляд політичного становища російських і українських земель в часи феодального роздроблення	10
Економічні і політичні зв'язки в XIV—XV ст.	19
Приєднання Чернігово-Сіверщини до Росії і його значення для розвитку зв'язків між російським і українським народами	45
Культурні зв'язки в XIV—XV ст.	59

Розділ II

Розвиток зв'язків між Україною та Росією в XVI ст.

Коротка характеристика економічного розвитку Росії і України в кінці XV—XVI ст.	67
Розвиток торгових зв'язків у XVI ст.	80
Розгортання спільної боротьби російського і українського народів проти турецько-татарських загарбників	98
Переселення українців на територію Російської держави	130
Зміцнення культурних зв'язків	142
Післямова	167

4 крб.